Алесь Жук

Не забывай мяне

Змест

Алесь Жук

Не забывай мяне

Аповесці,
апавяданні

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1978

Ж $\frac{70303-094}{М302(05)-78}$ 8—78

Не забывай мяне

Аповесць

I

Дзяўчына стаяла, падняўшы руку, на абочыне дарогі. Невысокага росту, у белай кофтачцы з кароткімі рукавамі, у чорнай спаднічцы.

Загацкі зняў нагу з акселератара, паклаў руку на зробленую з арганічнага шкла галоўку рычага пераключэння хуткасці, паказаў правы паварот, перайшоў з другога рада ў першы. Ён усміхнуўся, што на дарогу будзе маладая спадарожніца, адхіліўся, замкнуў з сярэдзіны заднія дзверцы, прытармазіў якраз ля дзяўчыны.

— Калі ласка!

Нават не спытаўся, куды дзяўчыне ехаць.

— Да Слуцка? — запыталася дзяўчына.

Загацкі моўчкі кіўнуў галавою.

Краем вока Загацкі згледзеў, што да машыны падалася і цётка, якую ён спачатку не заўважыў. Яна падхапіла карзіну, накрытую вылінялаю клятчастаю хусткаю. Загацкі ведаў, як будзе сядзець цётка ў яго за плячыма, цікаваць і на яго, і на дзяўчыну, а потым пачне трэсці і лічыць медзякі, каб разлічыцца з ім.

Загацкі рэзка адпусціў счапленне, і машына ўзяла з месца рыўком. Ледзь не заглух матор.

Спадарожніца ад нечаканасці адкінулася да спінкі сядзення, азірнулася, угледзела цётку, якая засталася стаяць на ўзбочыне дарогі,ківала галавою і нешта гаварыла. Дзяўчына зірнула на Загацкага і ўсміхнулася.

Загацкі не падаў выгляду, што бачыў цётку і што разумее ўсмешку дзяўчыны. Ён засяроджана абагнаў некалькі машын. Злосна думаў пра цётку. Сапсаваўся настрой, добры і лагодны, з якім выязджаў з дому. Пуцёўку яму на поўдзень не да-

сталі, але перад саслужыўцамі Загацкі не падаў выгляду, што гэта зрабілася не па яго волі, успомніў пра свайго аднакурсніка, які жыў і рабіў у раённым горадзе, пра ягонае запрашэнне пагасціць. А той якраз выязджаў у адпачынак, у госці да сваіх бацькоў. І вось едзе, як сказаў жонцы, адпачыць у вясковай цішыні і адзіноце. Хаця сам не ведаў, навошта яму гэтая адзінота. Але не саступаў са свайго — што стаміўся, што яму трэба спакой і цішыня. У адпачынак Загацкія ездзілі па аднаму. Загацкі нават любіў і пахваліцца гэтаю сямейнаю дэмакратыяй. Ён браў сабе ў заслугу, што ў сям'і жыццё ідзе ладам, нават на зайздрасць знаёмым. Некалі ён гэтаксама, як і многія ў маладосці, хацеў нечага незвычайнага і ў рабоце, і ў сямейным шчасці, якога — цяпер верыў — рэдка каму ўдаецца спазнаць. Але ён бачыў, што ягоная абранніца пасля першага дзіцяці з анёла ператварылася ў даволі растлусцелую квактуху, якая цвёрда ведала, што Загацкі павінен кахаць яе, наогул, ведала ўсё, што ён павінен, і з халаднаватаю ўпартасцю сцвярджала гэтыя ісціны. Спачатку з гэтакім жыццём Загацкі не мог мірыцца, выпіваў, бунтаваў, уталкоўваў жонцы, што жыццё адно ў іх, што ім трэба навучыцца жыць хораша, шчасліва, смела. Жонка цярпліва слухала і не пярэчыла, бо ведала, што «пад мухаю» Загацкі бывае задзіракавы. Назаўтра ён праспіцца, працвярэзіцца, і ёй можна будзе зноў рабіць усё, што яна задумала.

Нарэшце Загацкі і сам зразумеў, што голас яго ў пустыні галосіць. Нават разгубіўся ад гэтага адкрыцця. Убачыў, што і ў канструктарскім бюро далёка да свае сапраўднае канструктарскае работы, што і праўда можна праседзець усё жыццё на ста дваццаці рублях затурканым ітээраўцам.

Пасля гэтага свайго адкрыцця Загацкі быў ціха і моцна занудзіў, думаў пра развод, завербавацца і паехаць куды. Кончылася ягоная нуда тым, што нажыў бяссонніцу, неўрастэнію. Жонка ўстурбавалася толькі тады, калі муж не змог, як гаворыцца, выконваць свае мужчынскія аба-

вязкі, паперла яго да доктара. Невядома, што дапамагло: ці тыя доктаравы парашкі, ці ягоныя парады, гімнастыка і халодны душ кожнае раніцы, ці дастатная медсястрычка з паліклінікі, да якое Загацкі потым завітваў у госці...

Як бы там ні было, а вылечыўся Загацкі душою і целам, наладзіў свае сямейныя справы, ужо не шукаў нечага незвычайнага ў жыцці, а на асновах даўно правераных да яго людзьмі: па знаёмству ўладкаваўся на работу ў міністэрстве на грашовую, няпыльную работу, напусціў на сябе важны выгляд занятага адказнаю работаю чалавека, не надта звяртаў увагу на тое, чым займаецца і што робіць жонка. А знаходзіць жаночую ласку і ўцеху дапамог вопыт, прыдбаны з медсястрою,— многа на свеце і жанчын, і дзяўчат, якім холадна і адзінока на свеце, і з якімі лёгка і добра...

Жонка тым часам пачала пахвальвацца мужам перад сяброўкамі і суседкамі.

І хоць цяпер і сам Загацкі пасміхоўваўся з тых сваіх сямейных бунтаў, але калі пра іх успамінала жонка, як пра грахі маладосці, абсякаў яе. Бо ад гэтых успамінаў, часам, уставала ў душы нейкая глухая, нядобрая незадаволенасць... Яна мінала, Загацкі суцяшаўся тым, што ён малады, што яшчэ не позна будзе знайсці сваё шчасце, як падрастуць дзеці.

Вось гэтакі чарговы прыступ незадаволенасці сабою падняўся ў душы ў Загацкага з-за няўладкі з пуцёўкаю — гэта неяк прыніжала ягоную рэспектабельнасць у жыцці.

І з-за гэтай цёткі ён мусіў быў уцякаць, як хлапчук.

Краем вока Загацкі пазіраў на дзяўчыну. Бачыў, як яна ганарліва патушыла ўсмешку, пачала засяроджана глядзець на дарогу. Старалася паказаць, што ёй усё роўна. З нейкаю помслівасцю Загацкі заўважыў, што спадарожніца і не такая маладзенькая, што ўжо ў тым узросце, калі даводзіцца даганяці леты маладыя, знарок адзяваць вось такія юнацкія кофтачкі і спаднічкі, хоць на твары ля вачэй дробненька пачалі збі-

рацца маршчынкі. Ёй, мабыць, надакучыла хадзіць на танцпляцоўкі, какетнічаць з хлопцамі і мужчынамі, пахіхікваць, як дзяўчынцы. Яна, мабыць, гатова прамяняць сваю і волю, і стройную постаць на тое, каб мець дзяцей, сям'ю. І, мабыць, моцна нудзіць чыста бабскаю тугою па дзецях і па сям'і.

Загацкі ведаў, што спадарожніца адчувае на сабе ягоны позірк, як гэта ўмеюць адчуваць толькі жанчыны, але ўпарта нахіліла галаву і прымушала сябе нават і скоса не глянуць на суседа.

Праехалі міліцэйскі пост, невялікую сінюю будачку з чырвонымі шалёўкамі, нібы кантамі, па вуглах.

Маўчаць амаль сотню кіламетраў не было як. Загацкі нібыта і не заўважыў, ехаў проста на кавалак дошкі, які ляжаў на дарозе, і перад самым ім рэзка вільнуў, аб'ехаў гэтак, што машына гайданулася і жанчына прытулілася плячом да Загацкага, збянтэжана зірнула на яго. Той як мог стрымана, шчыра і добра ўсміхнуўся ў адказ на яе неразборлівае: «Прабачце!» Жанчына нібыта не ведала, што рабіць, памятала, як ён не заўважыў яе першае ўсмешкі, і ўсё ж усміхнулася, крыху завярнулася да Загацкага. Той адкрыта акінуў позіркам і яе калені, і грудзі ў разрэзе блузкі, блазнавата заплюшчыў вочы і пакруціў галавою — аслепнуць можна. Жанчына на імгненне насцярожана замерла, чакала нейкага падману, насмешкі, зачырванелася, але як убачыла, што Загацкі не спрабуе гаварыць нічога пахабнага, а засяроджана выводзіць машыну на паласу сустрэчнага руху, на абгон малакавоза, усміхнулася, ямчэй села на сядзенні.

— Прыгожыя жанчыны, што сонца: глядзець на іх хочацца, хоць і вочы баляць,— сказаў Загацкі, калі закончыў абгон.

Гэтыя банальныя словы, як ні дзіўна, падабаліся жанчынам. Не толькі наіўным і недалёкім прастушкам, як тая медсястра з паліклінікі, а нават і жанчынам, якія, здавалася, даволі інтэлектуальныя, сучасныя.

Загацкаму крыху не па душы прыйшліся пакорлівыя ўсмешкі жанчыны, заведамая гатоўнасць прымаць заляцанні. Загацкі лічыў, што ён вышэй таго, каб «дружыць» з жанчынамі толькі дзеля ночы ў адным ложку, ён мусіў сыходзіцца з другімі, каб мець нейкі душэўны кантакт, якога не меў у сямейным жыцці. І гэта, здавалася, апраўдвала ягоныя сувязі.

— А жонкі не баіцеся? — не вытрывала, папытала спадарожніца.

— Жонкі баяцца, на чужых жанчын не глядзець!

— А вы думаеце, што ім гэтак трэба, каб вы глядзелі?

— Што вы! Я ж ведаю, які я прыгажун. Я пра сапраўдных мужчын кажу.

— А вы яшчэ і сама сціпласць. Добра, калі на жанчын глядзяць, як на сонца, а не як рэнтгенам...

— Што зробіш. Прыходзіць час, што і гэтакае крыўды жанчыне ад мужчын не заслужыць.

— Дзякую за камплімент.

— Я думаю, вам не цяжка, калі я вамі любавацца буду?

— А за рулём можна? — жанчына зноў крыху завярнулася да Загацкага, глянула прыжмуранымі вачыма.

Загацкі здагадаўся, што гэтая жаночая вольнасць і ў словах, і ў рухах нарочная, што ёй не па душы ягоныя кампліменты і ягоная балбатня.

— Нават патрэбна, каб не стамляцца і не драмаць за рулём. Можа, вас не пакрыўдзіць, што я хачу ведаць, як вас завуць? Мяне завуць Міша.

Цяпер трэба было зрабіць так, каб ранейшая размова здавалася жартам, несур'ёзным нечым, чаму не трэба надаваць і ўвагі.

— Валя. І да Слуцка я не еду. Выйду ў Шышчыцах.

— Мне вельмі прыемна пазнаёміцца. На жаль, я не магу падвезці вас, куды трэба... Я гляджу на вас і на вашы рукі. У вас не паўднёвы загар, у вас вясковы, палявы загар. Але не магу дадумацца, хто вы.

— Не дадумаецеся.— Валя ўважліва паглядзела на Загацкага: як зразумець гэтую перамену ў гаворцы, гэту ягоную даверлівую стомленасць пасля нядаўнае блазнаватасці.— Я раблю начальнікам участка ў меліярацыйным упраўленні. Канчала політэхнічны інстытут.

— Ясна. Я таксама політэхнічны кончыў. Аўтамабіліст, канструктар. Цяпер у міністэрстве. Майце на ўвазе — магу прыгадзіцца...

— Ці ў памяць вам будзе нейкая пасажырка...

— Як сказаць.

Загацкі памаўчаў, адчуў, што жанчына ўважліва глядзіць на яго. Ён нібыта задумаўся пра нешта сваё, нялёгкае. Яму трэба было чакаць, пакуль жанчына загаворыць сама. Цяпер нельга навязвацца, калі зроблена галоўнае — жанчына адчула, што запала ў вока.

— А цяпер вы к нам едзеце ў раён? Камандзіроўка?

— Не, рашыў адпачыць, пабываць на сваёй радзіме, як кажуць. Я родам з гэтага раёна. Праўда, даўным-даўно не быў тут. Але лічу радзімаю. А вы слуцкая?

— Жыву ў Слуцку. А родам з Магілёўшчыны.

— Але ж вас у Слуцку не застанеш? На рабоце і на рабоце.

— Чаму? Можна пазваніць ва ўпраўленне. Валошына маё прозвішча.

— А чаму вы да горада не едзеце?

— Каб заўтра не выбірацца на ўчастак, заеду сёння.

— Я з радасцю правёз бы вас заўтра па ўсіх вашых участках. І паглядзеў бы на цяперашнюю Случчыну.

— Дзякую. Нават каб і хацела, то не магу з-за падначаленых даць сабе гэтакую раскошу.

— Прабачце, я не падумаў пра гэта.

Машына выскачыла з лесу, крыху страсянулася, пераязджаючы невялікі мосцік цераз канаву. Уперадзе абапал шашы пачыналася вёска. На перакрыжаванні віднелася дыспетчарская будка, стаялі на ўзбочынах міжгародні аўтобусы. Да-

лей відзён быў двухпавярховы з белае цэглы будынак.

— Вось тут мае канавы.

— Спыніцца?

— Калі ласка.

Загацкі спакойна скіраваў на абочыну, плаўна спыніў машыну.

Валя адчыніла дзверцы, узяла сумку. Загацкі нібы і не звяртаў увагі на яе, заўважыў, што Валя марудзіць, затрымалася, не зачыніла дзверцы.

— Дык, можа, падвезці вас? — нібыта спахапіўся Загацкі.

— Не. Дзякуй вам! — Валя ўскінула папругу сумачкі на плячо.

— Калі вам лепш званіць? Удзень?

— Зранку. Да дзесяці я заўсёды ва ўпраўленні.

— Я пазваню. Усяго добрага.

— Усяго добрага.

Загацкі бачыў, што Валя не пайшла адразу, глядзела ўслед машыне і знарок, каб бачыла яна, некалькі разоў высунуў галаў з акна і азірнуўся назад.

Потым ён ямчэй усеўся, прыпёрся плячыма да спінкі сядзення, прыбавіў газу, заспяваў сам сабе, падладжваючыся пад чутае: «Пайшла, ніколі ўжо не вернешся...»

Валі званіць ён не збіраўся. Падумаў, што яму сапраўды неабходна пабыць аднаму, у цішыні, адпачыць на прыродзе без усялякіх там амурных прыгодаў, без кампаній і без знаёмстваў. Каб пабыць з якою прыяцелькай, то можна сесці ў машыну, узяць палатку, паехаць да Нарачы.

Мабыць, старэць пачаў, ці што, бо і раней нене ды і праклёўвалася стомленасць — і ад сяброўскіх кампаній, і ад знаёмстваў, і раманаў, не ставала часам пачуцця, каб і сапраўды захапляцца, і кахаць шчыра, хоць і не надоўга.

«Старэю. Старэю»,— падумаў Загацкі, крыху прытармазіў, з ходу выкіраваў машыну з шашы на цэнтральную вуліцу горада. Але падумалася весела, упэўнена, як не пра сябе, а пра староннята некага.

Абапал дарогі пайшлі акуратныя хаты і дамкі, патанулыя ў садах. На туташняй багатай спрадвеку зямлі любяць расці сады, увесну цвітуць раскошна ружоваю, белаю квеценню, мятуць ёю на вуліцы гэтак, што на пялёстках можна паслізнуцца, і пялёсткі змятаюць і зграбаюць у кучкі, як зімою снег. Цяпер сады стаялі ў густой крыху запылёнай зеляніне спелага лета, скрозь якую цяжка віднелася густая чырвань чарэшань і вішань.

Наогул, восенню трэба будзе не ленавацца, прыязджаць сюды на базар па яблыкі. Тут не тое што ў Мінску. А калі паехаць проста ў вёску і набіраць самому... Ды каб паехаў у сваю вёску, то і купляць не трэба было б.

Але ехаць у вёску, Загацкі ведаў, не было чаго — радня засталася там далёкая, аднагодкі, мабыць, у Мінску, Слуцку, Салігорску... А на базар сюды прыязджаць варта.

Загацкі прыглядаўся да новых пяціпавярховых камяніц, якія стаялі ў цэнтры гарадка, падумаў, што тут можна не толькі адпачыць на ўскраіне ў вясковай адзіноце, а і павесяліцца па-гарадскому, хай сабе і з папраўкаю на раённыя маштабы.

II

За два дні жыццё Загацкага быццам увайшло ў каляю. Хата была падобна на многія драўляныя хаты Слуцка, пабудаваныя пасля вайны, не цяперашняе архітэктуры, дзе самае адметнае — вялікія вокны, гладкі вугал, высокія падмуркі, раскошныя веранды. Хата акуратная, ашаляваная, накрытая шыферам, з верандаю, хай і не гэтакаю раскошнаю, як у новых хатах, але і не маленькаю. Стаяла хата ўздоўж вуліцы, кароткае, шыракаватае, падсыпанае некалі гравіем, але ўжо раз'езджанай. Плот нядаўна пастаўлены стандартны, са штакетных шчытоў, брама таксама шырпатрэбаўская, металічная. І плот і брама пафарбаваны ў зялёны колер.

За брамаю невялікі дворык, на якім мясціла-ся машына і заставаўся праход. Справа, пад вокнамі хаты, велікаваты агародчык: ля платоў кусты агрэсту і парэчак, пад самымі вокнамі кусты вяргінь, гладыёлусы, астры, на градах клубніка, толькі ля самага плота вузенькая града цыбулі, там жа два радочкі часнаку і высокія парасоны ўкропу над ім.

Клубнічнік на градах здрасаваны, мабыць, як паехалі гаспадары, тут патапталіся хлапчукі. Абгародкі вакол агрэставых і парэчкавых кустоў паабломваліся, і галлё ляжала на зямлі. За хатаю прысядзібны надзел засаджаны бульбаю. Нават у цяні пад яблынямі і пад грушамі бульба. Сад, хоць і невялікі, але дагледжаны. Антонаўка, папяроўка, з якое апалі на зямлю першыя яблыкі, штрыфель, дзве грушы. Галлё прарэджана, ствалы акуратна пабелены. Паўз плот стаяла некалькі закаржанелых вішань, якім, мабыць, не па нутру прыйшлася тутэйшняя вільготная і тлустая зямля. Але і на вішнях крыху ўрадзіла — хоць рэдкія ягады, затое буйныя. Уздоўж плота невялікі хлевушок — на дровы і торф. З аднаго боку хлевушка стаяла, як і ў вёсках, «шпакоўня», а з другога прыкладна гэтакая ж самая пабудова, толькі з чорнаю бочкаю-двухсотлітроўкаю наверсе — летні душ. Адно што невясковае было ў гэтым садзе-агародзе — сцяжынкі, выкладзеныя з бетонных плітак ад ганка да ўсіх гаспадарчых пабудоў і нават у канец пляца, да варотцаў, за якімі віднеўся чырванаватымі мяцёлкамі шчаўевых цырбуноў паплоўчык.

Усё было гэтак жа, як расказваў Загацкаму гаспадар — райскі куток, каб адпачыць ад турботы зямное і душою і целам. Загацкі адразу ж заспяшаў на паплоўчык, за якім цякла рака і дзе чакала яго лодка, якую гэтаксама абяцаў гаспадар.

Паплоўчык быў добра выкачаны. Мабыць, гаспадары загаралі на ім. Але бліжэй да вады роўна і густа стаяў казялец, цвіў пяшчотна-бэзавымі шышачкамі вужоўнік. Паўз ніз расла кароценькая, натапыраная і вострая, як асака, травіца. За

паплоўчыкам распарана хіліўся да вады светла-зялёны пакорлівы плюшнік. Між яго і вызірала карма затопленае лодкі, у бруднай, з бліскучымі балотнымі падцёкамі вадзе. Загацкі згарача, не зважаючы, што вада набіраецца ў басаножкі, пашыбаваў да лодкі, мацюкнуўся, потым засмяяўся — карма ды верхнія дошкі абодвух бартоў, вось і ўсё, што засталося ад лодкі. Ды і рэчкі тае, змялелае і вузенькае, было, што і не развярнуцца і не праплыць на лодцы.

«От баламут!» — смяяўся Загацкі, успамінаючы, як сябра хваліўся ў кампаніі і расказваў, што, лічы, катэр стаіць у яго на агародзе.

У верандзе месціўся невялікі кухонны столік, стаяла канапа. З веранды дзверы вялі ў невялікі прыхожы пакойчык, направа ад яго кухня з газаваю плітою, польскаю кухоннаю мэбляю і звычайнаю сялянскаю печчу, у якую ўмураваны кацёл на паравое абаграванне. Дзверы ў кухню адчынены, направа дзверы ў невялікі дзіцячы пакой, напрамую ў прасторную залу з тэлевізарам, з фікусам, з дзвюма канапамі — цяпер, мабыць, зала служыла бацькам і спальняю.

Побач з дзвярыма ў залу, злева ад іх, яшчэ адны дзверы.

Загацкі спачатку здзівіўся і стаяў у парозе, прыглядаючыся да незвычайнага пакоя. А незвычайнасць была не ў тым, што вузкім і даўгаватым ён выдаваў, непадобным ні на дзіцячы, ні на залу, дзе панавала чысціня і святочная прасторнасць. У гэтым пакоі панаваў паўзмрок. Ля акна, якое выходзіла ў сад, стаяў стары пісьмовы стол, у куце стары тэлевізар. Уздоўж аднае сцяны паліцы з кнігамі, ля другое канапа. Пры канапе невялічкі газетны столік з попельніцаю і тэлефонным апаратам, у куце, у вялікай глінянай вазе засохлыя «кіяшы». На падлозе ляжаў стары, з вытаптанымі пляшынамі, дыван.

«Ты бачыш, чорт Чорны!» — здзівіўся Загацкі. Чорным аднакурсніка празвалі ў інстытуце — за смаглы твар, чорныя валасы і гарачыя цыганскія вочы. Загацкаму ўспомнілася, што сам ён, як вучыўся на апошнім курсе, меў перакананне —

на сваіх інжынерскіх грашах нажыве неблагую бібліятэку, застанецца дасведчаным ва ўсіх тэхнічных навінах.

У Загацкага была бібліятэка. Праўда, ён не пайшоў следам за модаю, як рабілі іншыя, не купляў кніжных паліц. Але ў зале ў яго стаяла блок-секцыя, дзе можна і трэба паставіць кнігі. Каб заставіць палічкі, хапіла праграмных кніг класікаў, якія патрэбны дзецям па школьнай праграме. Там стаяла некалькі даведнікаў. Вялікае цягі чытаць кнігі Загацкі не надта меў, ведаў, што ў жыцці ёсць клопаты важнейшыя для дарослых людзей.

А жонка наогул лічыла, што найлепш глядзіцца на палічках за шклом прыгожы посуд.

Загацкі ўважліва разглядаў кнігі, большасцю па аўтамабілях, даведнікі, падручнікі. Але нямала стаяла і свае, беларускае класікі, рускае, чатырохтомнік Хемінгуэя.

Выходзячы з пакоя, Загацкі прыпыніўся. Ён не мог яшчэ растлумачыць, чым прывабіў яго сябраў кабінет. Можа, тым, што тут кнігі ўладарылі і вітаў даўно забыты дух студэнцтва, маладосці.

Загацкі ведаў, што застанецца жыць у кабінеце, будзе запоем чытаць і перачытваць кнігі.

У шафе ў зале Загацкі знайшоў чыстую бялізну, прынёс з залы, паставіў яшчэ адну настольную лямпу на газетны столік, каб не запальваць верхняе святло. А і праўда — цікава пажыць ■ паўмесяца гэтакім пустэльнікам. Гэта мела сваю радасць і сваю заманлівасць, пра гэта можна будзе некалі расказаць. Загацкі лёгка ўявіў сябе ў новай ролі. І адразу ж у думках развіў план свайго гасцявання ў доме сябра: будзе ўставаць кожнае раніцы, бегаць, рабіць гімнастыку, менш есці, таму што пачаў ужо таўсцець.

Адвячоркам Загацкі схадзіў пад душ, паглядзеў, лежачы ў пасцелі, праграму «Час», завёў на сем гадзін будзільнік. Але спалася неспакойна, як і заўсёды на новым месцы. Прачнуўся Загацкі да званка будзільніка ад моцнага пасмоктвання ў жываце — хацелася есці.

Ён зрабіў на двары гімнастыку, але мыцца пад душам не адважыўся, пастаяў ля варот, гледзячы на людзей, якія спяшаліся на работу, на ранішнія сонечныя промні, што цёпла лажыліся на лісце ў садзе. Ды і вуліца пасля ночы гэтаксама пахла сухім пяском, пылам, прывялаю ад гарачыні травою, якая густа расла пры самых платах.

Загацкі паставіў на пліту чайнік, паснедаў: з'еў усе прывезеныя бутэрброды, вярнуўся ў кабінет, не вытрымаў, прылёг паляжаць і заснуў сапраўды моцна і спакойна, праспаў да дзесяці гадзін. Устаў з цяжкаватаю галавою, як гэта бывае пасля лішняга сну, яшчэ раз зрабіў гімнастыку, схадзіў пад душ — на двары ўжо запанавала душнаватая жнівеньская спякота, якая бывае ў нізкіх мясцінах, куды не дастае вецер. Яшчэ раз паснедаў і з кнігаю, і старою байкаваю коўдраю падаўся за агарод, на паплоўчык, як ён сам з сябе жартаваў — плаваць на лодцы пайшоў.

Першы дзень мінуў хутка. Ды і той Хемінгуэй, пра якога дасюль Загацкі многа чуў, пісаў цікава. Можа, кніга ўпадобалася тым, што стары амерыканскі палкоўнік гэтаксама як і ён, Загацкі, нешчаслівы быў у жыцці, але не паддаваўся няшчасцю, умеў трымаць сябе, умеў нават кахаць, гледзячы ў твар смерці, і жыць прыгожа, падпарадкуючы сабе жыццё, і Загацкаму нават бачылася падабенства паміж сабою і тым палкоўнікам...

На вечар Загацкі накапаў маладое, яшчэ драбнаватае бульбы, наварыў, нарабіў халадніку, як некалі рабілі ў вёсцы: схадзіў у прадуктовы магазінчык, які быў у пачатку вуліцы, і купіў кефіру, накрышыў цыбульнага пер'я, перацёр яго з соллю, потым заліў кефірам. Але смак халадніку, мабыць, быў не той, што са свойскага кіслага малака некалі, у дзяцінстве. Давялося пасля кефіру з'есці кавалачак сала, якое ўзяў з халадзільніка.

Вечарам Загацкі глядзеў тэлевізар, зноў на раніцу завёў будзільнік. На ноч паставіў сабе на столік кубачак кефіру.

Загацкі заснуў з радасным адчуваннем, што цела, увесь ён напаўняецца здароўем і лагодлівасцю.

III

Раніцою трэцяга дня Загацкі адчуў сябе не зусім утульна. Нешта рупіла, не давала спакою. Можа, што не ўбярогся ўсё ж, крыху прыпёкся на сонцы, і скуру лёгенька пашчыпвала, а таму парушаўся задуманы распарадак — нельга ісці загараць. Ды і другая перамена выйшла — павярнуліся думкі да самога сябе, бо як ты не хочаш, а калі чытаеш кнігі, міжволі пачынаеш параўноўваць сваё жыццё з тым чужым, пра якое напісана, прыгожым, смелым. Параўноўваць было нявыгадна, хоць ён даўно вырашыў, што ўсе кнігі — гэта «сон залаты», а рэальнае жыццё намнога прасцей і грубей.

Але... Вось на адзіноце заварушыліся неспакоем думкі.

Пасля абеду Загацкі схадзіў у магазін, купіў сёе-тое з прадуктаў, узяў бутэльку каньяку, хаця ніколі вялікае цягі да выпіўкі не меў,— няхай стаіць на ўсякі выпадак. Потым узяўся аглядаць машыну і такім чынам забавіўся на цэлы дзень. Вечарам, стомлены, але задаволены сабою, заснуў рана і лёгка.

Прачнуўся апоўначы, нават не прачнуўся, а прахапіўся са сну. На першым часе не мог уразумець, дзе гэта ён, прыглядаўся да сцен і да мэблі, і не пазнаў нічога, і ад гэтага аж затрымцела ў душы ўсё. І тады прачнуўся зусім, успомніў, дзе ён, і зразумеў, што гэта не староннi шум пабудзіў яго, а нешта ў самім ім азвалася трывогаю. Загацкі прыслухоўваўся, стараўся зразумець, адкуль тая трывога, але прычына яе прапала разам са сном. Толькі засталося нейкае цьмянае адчуванне, што ўсё гэта ўжо некалі здаралася з ім, што гэта быццам успамін. А было яно ў бацькавай хаце, дзе цяпер жывуць чужыя людзі. У той хаце — над печчу на пацямнелай столі Загацкі па-

мятаў кожны сучок. Століь, мабыць, цяпер пафарбавалі белаю фарбаю і зафарбавалі тыя сукі. Не трэба было нічуць намагацца, каб успомніць усё дазвання, хоць як нешта жывое, прадметнае, убачылася і тая прорва часу, якая аддзяліла пачатак жыцця Загацкага ад гэтае месячнае ночы, праглынула беззваротна і гэтулькі маладое сілы, і гэтулькі шчасця, якое, калі не збылося, то і не збудзецца.

Ночы стаяла поўня. Малочнае яе святло вузкаю паласою між няшчыльна завешаных штораў рассякала напал цемру ў пакоі, напаўняла яго шэрым моракам. Маці некалі гаварыла, што Загацкі з дзяцінства не мог спаць пры месяцавым святле, і яна мусіла посцілкаю завешваць акно. Загацкі гэтага не памятаў, але памятаў, што маці была пераканана: не трэба, каб на чалавека, які спіць, клалася месяцава святло.

Загацкі ўстаў, прайшоў па пакоі, пастаяў ля акна, прытуліўшыся лбом да шкла. Спаць не хацелася. Плыла над зямлёю месячная, душнаватая ноч. Стомленыя гэтаю духатою, млява стаялі дрэвы ў садзе, у засені лістоты хаваючы жывую вільготнасць і халаднаватасць.

Ад гэтага роўнага белага святла чамусьці маленькім здавалася ўсё на зямлі, нібы сам падняўся высока, і глядзіш здалёку зверху на яе спагадлівым і добрым, засмучаным позіркам, і бачыш адзінокага чалавека, які не спіць і думае нешта сваё, гэтакае вялікае для яго, гэтакае значнае — і гэтакае маленькае пад белаю бясконцаю вышынёю, у вечнай мудрай цішыні на зямлі. Але страшна зірнуць з белае вышыні на незасмутную зямлю, праплысці над ёю, убачыць усё і не ўгледзець нідзе чалавека.

Загацкаму здалося, што гэта ён сам неяк недарэчна падняўся над зямлёю і глядзіць на самога сябе, і бачыць горка і бязлітасна, што таго спадзявання на шчасце, на незвычайнасць не спраўдзіў лёс. Ён нібы пражыў палавіну нечага чужога, не свайго жыцця.

Загацкі зайшоў на кухню, выпіў каньяку. І пачаў п'янець адразу, лёгка, і чым больш думаў

пра сябе, тым больш шкадаваў, і ў рэшце рэшт вырашыў, што цяпер пачне ўсё спачатку, кіне сваю канцылярскую работу, пераменіць усё жыццё, з заўтрашняга дня, збярэцца і паедзе адсюль, з гэтае непатрэбнае яму цішыні і адзіноты... Што яму да таго, як пасля загавораць пра яго?

Ён і заснуў незаўважна, шчаслівы і супакоены.

Прачнуўся Загацкі рана, з непрыемнаю цяжкаватасцю ў галаве, са смагаю, ад якое было непрыемна ў роце. Успомніў ноч, як піў сам-насам... Якраз як некалі, калі спрабаваў, бунтаваўся з жонкаю, і ўчора, акажыся яна пад рукою, узяўся б за старое.

Загацкі аж крахтануў ад прыкрасці, зайшоў на кухню, не ведаў, за што зашчаміць рукі, угледзеў эмаліраваны малочнік, і яму захацелася малака, свежага салодкага малака.

Ён памыўся, бадзёра і ўпэўнена пакіраваў вуліцаю да базара.

Вуліца, па якой ішоў Загацкі, была падобна на вясковую цяперашнюю: падсыпана гравіем, але даўно не раўняная грэйдарам, з травою, густымі цырбунамі цыкорыю, які цвіў светлым валошкавым цветам, нечакана пяшчотным на кастлявых сцяблінах. Цераз платы звісала голле сліў і вішань, крыху пацягвала гаркавым дымком з коміна. Гэты гаркавы пах адразу напамінаў вёску, яе ранішнюю ціхую вуліцу.

Загацкі ўдыхаў на поўныя грудзі паветра, думаў, што толькі як выедзеш з вялікага горада, зможаш адчуць гэтую асалоду дыхаць свежым паветрам. А наогул, яму трэба ўжо берагчы сябе, не есці шмат мяснога, прывучыцца да малочных прадуктаў, якіх ён пакуль што не прызнаваў.

Загацкі перайшоў вуліцу і звярнуў на базар. Адразу пры ўваходзе абапал дарогі, якая вяла да мосціка, стаялі магазіны, новыя, з белае сілікатнае цэглы, старыя, з вузкімі дзвярыма, маленькія, як катушкі, у якіх не павярнуцца. За магазінамі пачыналіся новыя базарныя рады, а лявей іх — выбрукаваны пляц, дзе збіраюцца машыны, падводы,— тут у базарныя дні прадаецца жывё-

ла. Ды і наогул раніцаю небазарнага дня базар здаваўся бязлюдным, некалькі жанчын і бабулек з малаком, з яйкамі, адна са слоікамі мёду.

Старая, якая прадавала малако, непадобная крыху была на астатніх гандлярак. Яна была ў чыстай сацінавай рубашцы, у старамоднай шырокай у зборкі спадніцы, у чорных скураных тапачках. Белая хусцінка ў дробную, як мак, крапінку, белы хвартух з фальбонамі рабілі старую нейкаю святочнаю.

Яна павіталася з Загацкім, усміхнулася яму, адкрыта паглядзела на яго чыстымі блакітнымі вачыма, як умеюць глядзець старыя людзі, і позірк якіх не бянтэжыць, і не цяжкі. Рукі ў яе спрацаваныя, з цёмнымі венамі, касцістыя, але ўсё роўна ласкавыя — яна, нібы жывое, пагладжвала загорнутую ў капусны ліст грудку масла.

— Я вот гляджу на вас... Вы ж, мабыць, начальнік, а саўсім па-нашаму гаворыце хораша!

Загацкі збянтэжыўся: ён і сам не ведаў, чаму загаварыў са старою па-свойму, сам дзівіўся, што гаворыцца лёгка, як у дзяцінстве. Не, у яго не было думкі, што гэтак ён хутчэй і лепш дамовіцца са старою. Неяк само сабою загаварылася.

— А чаму вы пытаецеся?

— Вы ж і на хворага не выдаяце з твару. Гэта хворы які ўжо калі вернецца, то па-свойму кажа... А так усе: «счас», «кірасін», «спічкі», «мацъ»...— Старая ціха засмяялася і растлумачыла: — Гэта, як я дзеўкаю яшчэ была, аднолетак мой, Змітрусь, у Мінск папаў... Мо Лейбу памагаў свіней збываць. Колькі там пабыў, вярнуўся дадому. Чуем, Змітрусь вярнуўся і толькі па-гарадскому ўжэ гаворыць. Дык тады на вячорках поўная хата назбіралася, упрошваюць таго Змітруся, а ён ні ў якую. Адале ўпрасілі, устаў і кажа ён гэтыя самыя счас, кірасін, спічкі, мацъ... Каб яно спрахла! Да смерці яму ўспаміналі гэтыя шчас, мацъ, кірасін, спічкі... Ці мо вы вялікае навукі? Тыя людзі гэтаксама па-нашаму хораша гавораць. Я, бывае, сяду, радзіва слухаю... Хораша гавораць, я ўжэ не кажу, як песню нашу заспяваюць.

— А як вы тут у горадзе карову дзяржыце? — запытаўся ў старое Загацкі, каб перавесці гаворку на іншае: ён не ведаў, што гаварыць і адказваць ёй. І, мабыць, добра ўгадаў, пра што трэба запытацца.

— Падгараджанка я. Цяпер нам з калгаса пенсіі падавалі. Дзеці параслі. Пры дзецях я жыву. Вот і важу малако на базар. Шкода яго свінням выліваць. Сын трактарыст у мяне. Сварыцца, кажа, брыдка мне ад людзей, бытта гэта ён мяне на базар выпраўляе. Я ж не толькі з-за тых грошай. Сама дзяцей гадавала, без каровы жыла. Калі тады хто прынясе кроплю малака... Лепш за мёд яно было. А і ў горадзе яно ж, з-пад свае каровы, малако патрэбна: то дзіцяці малому, то старому ці хвораму чалавеку.

Старая акуратна наліла яму ў малочнік малака, дастала з кішэні жоўтую дробязь і да капейкі адлічыла рэшту, неяк здзіўлена, з неразуменнем глянула на Загацкага, калі той заікнуўся, што не трэба рэшту даваць.

Толькі цяпер Загацкі прыгледзеўся, што яна старэнькая ўжо зусім.

— От прыходзьце да мяне кожнае раніцы. Малако харошае, як смятана, густое... Хоць і гавораць, што па малаку і ног не павалаку,— старая ўсміхнулася, шчыра, весела.

Загацкі падзякаваў, развітаўся.

І дома, пакуль снедаў, усё ўспамінаў старую, той яе светлы настрой, якім яна асвятліла яго.

Не думалася пра сваё пражытае, пра ўдачы-няўдачы: як гэта здорава — проста жыць і радавацца жыццю. Якое гэта вялікае ўменне! І шчасце — пражыць многа і пабачыць усякага жыцця.

Хацелася нешта рабіць, прывычнае, у чым упэўнены.

Да абеду Загацкі прахадзіў па горадзе, які ўжо не цешыў яго ні вясковаю ўтульнасцю ўскраінных вуліц, ні новымі белакаменнымі раёнамі, дзе тэтак жа, як і ў сталічным горадзе, стаялі аднатыпныя дамы і душната ад нагрэтага за дзень асфальту. Адзенне прылiпала да цела. На вуліцах нават і на асфальце пылела ўслед за ма-

шынамі. Горад, які ў свой час панаваў над наваколлем, горад, які гандляваў, ваяваў, меў вакол сябе ўзброеныя пасяленні, слава якога засталася ў гісторыі, цяпер зноў набіраў моц, але ўжо горада індустрыйнага, горада заводаў і камбінатаў. І як кожны гэтакі горад, стараўся выглядаць больш па-сталічнаму, незасцянкова, а таму нават назвы магазінаў і кінатэатраў стараўся мець сталічныя — «Чаравічкі», «Цэнтральны», што якраз і патыхала крыху правінцыйнасцю. Загацкі агледзеў рэстаран, дзе няблага паабедаў, павесялеў, успомніў пра сваю спадарожніцу Валю, вырашыў на ўсякі выпадак пазваніць ёй пасля абеду, запрасіць павячэраць.

Стомлены блуканнем па горадзе, гарачынёю, Загацкі вярнуўся дадому, у прыемны халадок драўлянага будынка, раздзеўся, памыўся пад душам, узяў чытаць кнігу, але так і не адолеў і староначкі, заснуў, накрыўшыся адною прасцінаю.

Прачнуўся Загацкі надвячоркам. Галава была свежая, ясная, а не цяжкая, як звычайна пасля дзённага доўгага сну. Ён старанна пагаліўся, схадзіў яшчэ раз пад душ, адзеў светлыя льняныя штаны, таксама льняную рубашку. Гэты светлы касцюм, увабраная ў штаны рубашка, шырокая папруга маладзілі Загацкага. З дому ён пазваніў Валі на работу. Там ніхто не падняў трубку — позна. Але гэта не засмуціла Загацкага і не сапсавала настрою — ён ужо ведаў, што і як трэба рабіць.

Знаёміцца з жанчынамі ён умеў.

IV

Паволі, гуляючы, Загацкі прыйшоў у цэнтр, да пошты, зайшоў, пастаяў перад міжгароднім тэлефонам-аўтаматам, але званіць дадому не стаў — не было чаго гаварыць.

З невялікай цэнтральнае плошчы перад будынкам гарсавета ўжо раз'ехаліся начальніцкія машыны. Дзверы райвыканкома былі адчынены насцеж. Ля ўвахода ў будынак стаялі мужчына-

і жанчына. Мужчына, нягледзячы на гарачыню, у касцюме, раз-пораз расхіляў пінжак, скідаў з плечукоў. Штаны на каленях у яго віселі пухірамі ад доўгай сядні ў машыне. Побач з ім, таўставатым, потным, жанчына ў джынсах і жоўтай кофтачцы, якая па цяперашняй модзе шчыльна аблягала постаць, здавалася зусім маладзенькаю. Загацкі прыпыніўся і любаваўся жанчынаю, яе нечакана імклівымі і, разам з тым, прываблівымі рухамі. Яна была з тых жанчын, якіх не мінае мужчынскі позірк, ведала пра гэта, мабыць, адчула позірк Загацкага, толькі коратка зірнула ў яго бок, не перастаючы гаварыць, правяла мужчыну да самага ягонага «козліка» з пабялелым ад пылу брызентавым верхам, развіталася, пайшла да свайго, гэтакага ж запыленага, пасівелага.

На паўдарозе яна спынілася, рэзка азірнулася, сур'ёзна паглядзела на Загацкага, быццам не магла ўспомніць, хто ён і чаго ад яе хоча. У кожным яе руху жыла яшчэ дзелавая заклапочанасць, але Загацкі быў перакананы, што яго позірк не застаўся незаўважаным, яна, жанчына, не магла не заўважыць, што мужчына любуецца ёю. Гэта не якая-небудзь квактуха... Нарэшце жанчына ўсміхнулася, слаба, бытта сказала сама сабе — во, адурылася баба, села ў машыну, завяла матор, крута, што аж завішчала гума па асфальце, завярнулася.

Загацкі рушыў далей.

Ён пачуў, як машына затармазіла і жаночы голас няўпэўнена, але з начальніцкаю цвёрдасцю ні то запытаўся, ні то паклікаў:

— Загацкі?!

Ён азірнуўся, здзіўлены, што яго тут нехта мог паклікаць. Жанчына прыадчыніла дзверцы машыны, ступіла адною нагою на зямлю, таксама няўпэўненая, што не памылілася.

Загацкі пайшоў да жанчыны паволі — не пазнаваў яе, але ўзяў сябе ў рукі, прыветна ўсміхнуўся. У яго было ўжо, што не пазнаваў сваіх ранейшых знаёмых, і навучыўся не губляцца ў такіх выпадках.

— Ну, Міша, багаты будзеш! Такі мацёры мужчына! Госпадзі, у мяне аж сэрца здрыганулася, як паглядзеў на мяне. Я хіба гэтак пастарэла, што не пазнаеш?

Жанчына не адводзіла ад Загацкага позірку, назірала за ім і не пераставала ўсміхацца, паволі, абедзвюма рукамі асцярожна, з жаноцкаю пяшчотнасцю, правяла рукою па валасах, папраўляючы кароткую, акуратна ўкладзеную прычоску.

Загацкі адчуў, што кроў прыліла да твару і ад гэтага яе руху, і ад таго, што гэтак уважліва, насмешліва, нібыта з выклікам глядзіць на яго жанчына. Ён пазнаў яе, бо ўспомніў адразу і тое маладое жыта, сярод якога ішла палявая сцяжынка, і той светлы дзень, і маладое яшчэ неба. Яны ішлі са школы. Дурэлі, бо яны тады былі таго ўзросту, калі хлопцам хацелася зачапіць дзяўчыну, ды і дзяўчатам, хоць яны і быццам крыўдавалі, і сварыліся, падабаліся хлапцоўскія паскубанні і абдымкі. Ён тады пагнаўся па маладым жыце за Марыяй Зажэўскаю, старэйшаю за яго гадоў на два дзяўчынаю, якую ўжо праводзілі з вечарынак кавалеры і якіх старая Зажэўская праганяла, бо лічыла, што дачцэ яшчэ не пара любіцца з хлопцамі. Яна смяялася, уцякаючы ад яго, не перастала смяяцца, калі ён схапіў і закружыў яе на месцы. Яна вырвалася з ягоных рук, памкнулася бегчы далей, але смяяцца перастала, нібы не адважвалася ступіць з вытаптанага жыта, спынілася, завярнулася да Загацкага. Яна яшчэ ўсміхалася, бездапаможна неяк, са страхам і чаканнем, чамусьці абедзвюма рукамі падгарнула, паправіла растрапаныя валасы, пакуль ён, таксама няўпэўнена, з сэрцам, якое соладка зайшлося ў грудзях, ішоў да яе, не ведаючы навошта. Яны пакорліва прыпалі адно да аднаго, адчувалі, здаецца, як хвалюецца ў чужым целе кожная крывінка.

Не памятна, колькі яны стаялі гэтак, адны не толькі ў полі, на ўсім свеце адны. Як сустрэліся іхнія вусны, памятае Загацкі толькі яе туманныя вочы. Яны яшчэ не маглі разлучыцца, як усё роўна кожны прыслухоўваўся — што з ім гэта-

кае было? А са сцяжынкі Марыю клікала сяброўка. Марыя асцярожна вызвалілася з ягоных рук, адступіла крок назад, зноў паволі паправіла валасы і бы адышла ад сну — звонка засмяялася, кінулася назад да сцяжынкі, ён следам, гэтаксама смеючыся, але не даганяючы яе...

Пасля таго выпадку яны не сустракаліся з Марыяй блізка, сароме́ліся адно аднаго. У яе былі свае «кавалеры», у яго свае «паненкі». Але на вечарынках, калі летам збіраліся на лавачках, каб патанцаваць або проста паабдымаць, пацiскаць дзяўчат, што па тым часе ў іхнім узросце сведчыла пра «кавалерскую» сталасць, Загацкі не адважваўся зачапіць Марыю, дакрануцца да яе.

— Марыя! Забі мяне — не пазнаў!

— Сур'ёзна?

— Каб некалі мне цяперашні розум...

— І што было б?

— Ажаніўся б з табою!

— Ясна. Дажыўся да таго, што не супроць другую жонку займець?

— А што, не змагу ўжэ?

— Госпадзі, пра што ты гаворыш?

— Значыць, дагавор — варочаемся ў маладосць? — запытаўся Загацкі, адчуў, што Марыя неадважна падтрымлівае нечакана гуллівую і смелаю размову.

— Ну цябе! Яшчэ ў чырвань увядзеш,— Марыя збянтэжылася ад напаміну, і Загацкі здагадаўся, што яна таксама памятае тое.

— Ты ў камандзіроўцы ў нас, міністр?

Яна ведала, што Загацкі працуе ў міністэрстве, а таму і абазвала «міністрам».

— А ты шафёрам?

— Я? А-а! Ну цябе! — Марыя махнула рукою, гэтак засмяялася шчырым вясёлым дзявочым смехам, што Загацкі здзіўлена паглядзеў на яе. Як убачыла ягоную збянтэжанасць, Марыя засмяялася яшчэ весялей, гэтак шчыра, што і Загацкі не вытрымаў, засмяяўся ўслед за ёю і ўжо тады здагадаўся, што з шафёрствам даў, мабыць, маху.

Гэты смех зняў тую скаванасць, што часта бывае між людзьмі, якія даўно не бачыліся, у якіх даўно няма нічога агульнага, а таму няма пра што і распытвацца, і гаварыць. Бывала такое і з Загацкім, хоць ён меў у запасе і анекдоты, і ўмеў весці пуставатую, але лёгкую гаворку.

— А я думаў табе халтуру падкінуць.

— Магу да сталіцы. За чырвонец, па знаёмству,— у лад яму адказала Марыя.

— Даю два чырвонцы.

— Не хачу ні чырвонцаў, ні халтуры. Пад душ бы ці ў ваду. Жніво пачынаецца, ні дня ні ночы не будзе. Аграномша я ў нашым калгасе.

— Магу прапанаваць душ.

— У чамадане возіш? Я чытала пра такую лазню, у чамадане.

— Душ. Дзвесце літраў вады на душу. У мяне яшчэ свой асабняк у вашым раённым раі. Кацер за агародамі, каб прагулкі рабіць.

— Ну-ну!

— Не верыш? Паехалі.

— А жонка на мне верхам з твайго асабняка не выедзе? Я баюся чужых жонак.

— Ты ж сама сказала, што ў маім узросце пара мяняць жонку. Якраз гэтым заняты. А таму мне спецыяльна далі камандзіроўку сюды — уладзіць асабістыя справы. Сур'ёзна, паехалі да мяне на кватэру. Ёсць душ і чарка за сустрэчу,— прапанаваў Загацкі.

Марыя зірнула на гадзіннік, на Загацкага, махнула рукою — так і быць! Загацкі заўважыў, што рухі ў яе чалавека, які прывык сам рашаць, камандаваць і не надта пытаць парады. І машыною Марыя кіравала гэтак жа ўпэўнена, не пажаноцку.

Гледзячы на Марыю, Загацкі сказаў:

— Я, будзь тваім мужам, адабраў бы ў цябе машыну і спаліў бы твой дыплом, а не пусціў бы гойсаць...

Марыя востра зірнула на Загацкага і адказала нечакана суха і рэзка:

— У мяне быў такі... Таму цяпер і жыву ўдавою саламянаю.

Яна скінула газ, прытармазіла на выбоіне.

Загацкі адчуў, што пра яе сямейнае жыццё не трэба нічога ні гаварыць, ні распытвацца. Каб неяк змякчыць сваю неасцярожнасць, сказаў:

— Я таксама даўно жыву сам з сабою. Хаця і не ўдавец.

І сам здзівіўся, што сказалася журботна, як пажаліўся.

Марыя зноў коратка зірнула на Загацкага, нібыта правярала — ці праўду ён сказаў. Твар яе быў засяроджаны і адчужана строгі. Ён падумаў, што яе, мабыць, пабойваюцца ў калгасе і недалюбліваюць, як і часта строгіх жанчын-начальніц.

— Дзе зварочваць? — запыталася Марыя.

— Яшчэ квартал — і налева.

Трэба было неяк выводзіць з тупіка гаворку.

— Значыць, ты багатая нявеста...

— А і ты жаніх не бедны. На твае чырвоненькія «Жыгулі» і семнаццатка клюне,— падтрымала жарт Марыя, спынілася ля варот.

Загацкі адчыніў дзверцы, ступіў на зямлю. Марыя неяк напружана, нерухома сядзела за рулём. Не глушыла матор, і Загацкаму трэба было сказаць, каб заходзіла Марыя ў хату ў госці, але неставала тае звычайнае лёгкасці, з якою ўмеў Загацкі гаварыць з жанчынамі. Марыя ўважліва паглядзела на Загацкага, зірнула на гадзіннік, але нічога не сказала, нібыта гэтым давала зразумець, што часу ў яе няма, што трэба ехаць. Рука легла на рычаг пераключэння хуткасцяў.

— Калі ласка! Я тут гасцюю ў свайго аднакурсніка... Душ, праўда, ёсць,— нарэшце загаварыў Загацкі, сам чуў з прыкрасцю, які ў яго драўляны непаслухмяны голас.

— А я думала, ты выдумляеш,— адказала Марыя і не варушылася, не ўставала.

— Давай, глушы свой керагаз. Ці ты за рулём і начуеш? — Загацкі заспяшаў гаварыць, стараўся зноў узяць той жартаўлівы, нявінны лад размовы, за якою няма ніякага сур'ёзнага намеру. Ён абышоў спераду машыну, усё роўна як баяў-

ся, што Марыя можа ўцячы, адчыніў дзверцы, тэатральна пакланіўся: — Прашу вас, пані!

Марыя рэзка працягнула руку, павярнула ключ запальвання, не выняла з замка, усміхнулася чужою ўсмешкаю:

— Што ж, пагляджу твой маёнтак. А гаспадыня твая не супраць таго, што ты да яе гасцей водзіш?

Яна сама адчула, что жарту не атрымліваецца, раззлавана і рашуча вылезла з машыны, моцна грукнула дзверцамі, абцягнула кофтачку і першая пайшла да варотцаў, прыпынілася толькі ля ганка, рэзка завярнула галаву, ва ўпор зірнула на Загацкага. Ён вытрымаў яе позірк. Марыя абедзвюма рукамі, тым самым, памятным Загацкаму рухам, паправіла валасы, крыху вінавата і стомлена ўсміхнулася, папрасіла:

— Дай мне вады напіцца і пакажы, дзе твой душ.

Загацкі хуценька адамкнуў хату, адчыніў кран, зліў цёплую ваду. Подбегам знайшоў у гаспадаровай шафе махровае палаценца і толькі тады спахапіўся, што мітусіцца, як лёкай, спаважна выйшаў да Марыі. Яна стомлена сядзела на ганку. Ваду піла прагна, але прыгожа, маленькімі глыткамі, выліла астаткі з кубка і стомлена падзякавала, устала.

— Ты адразу пад душ ці спачатку зробім прагулку на кацеры па слаўнай рэчцы Случы? — запытаўся Загацкі. Яму раптам здалося, што Марыя падзякуе за ваду і пачне развітвацца, і ён заспяшаў апярэдзіць яе.

— Не, на кацеры ты паедзеш адзін... Ого, і шампунь нават прынёс! Дзякую,— Марыя пільна паглядзела на Загацкага.

Загацкі вярнуўся ў хату, на кухню, нетаропка пачаў рыхтаваць на стол. Перамыў клубнікі, парэзаў свежага сыру, сала, каўбасы. Усё акуратненька расклаў на сподачкі. Зайшоў у залу. Не, зала не спадабалася яму залішняю прасторнасцю і халоднаю акуратнасцю, якая панавала ў ёй. Зайшоў у свой кабінет, паправіў і так акуратна заслануюю пасцель, акінуў пакой вокам. Тут, за столі-

кам, будзе ўтульна. Падышоў да акна, адчыніў яго, каб праветрыць пакой.

Цёпла і жаўтлява за горадам заходзіла сонца — ляжаў на небе душнаваты, запылены водсвет. Пахла ўгрэтымі за дзень платамі, сценамі, травою і лісцем. Стаяла спелае лета. І не толькі святочнасцю дагаралі ягоныя вечары, як у маі ці з пачатку чэрвеня, а слабенькаю журботнасцю і трывожлівым непакоем. Густа цягнула ад рэчкі пахам цёплае застоенае вады, аеру.

Загацкі ўдыхнуў вечаровы пах на поўныя грудзі, адышоў ад акна, прыпыніўся пасярод пакоя, нібыта не мог успомніць, што тут трэба яму. Потым схадзіў прынёс сурвэтку, заслаў столік, паставіў ежу, бутэльку з каньяком і маленькія кілішкі-напарсткі, завесіў шторы, уключыў на пісьмовым стале лямпу — даўнюю, з зялёным шкляным абажурам. Мяккае, свежае святло заліло пакой.

Ён быў памкнуўся выйсці насустрач Марыі, але спыніўся, вырашыў пачакаць, каб яна сама ўвайшла ў хату, схадзіў яшчэ раз у залу, знайшоў у шафе гаспадынін цёплы зімовы шарф, занёс яго ў кабінет, пастаяў, прыслухаўся, як ішла Марыя па бетаніраванай сцяжынцы, як нерашуча пастаяла перад парогам, даўгавата, потым адчыніла дзверы ў веранду, бы чалавек, які заходзіць першы раз у чужы дом і няўпэўнены, што хтонебудзь ёсць дома.

Загацкі ўсміхнуўся, слухаючы яе асцярожныя крокі, і, як толькі Марыя павярнула ручку дзвярэй у прыхожую, ступіў наперад, нібыта спяшаўся сустрэць яе.

— Заходзь. Будзь як дома.

— Пастараюся. Толькі мы абое не дома.

— А мы маем такое права — дапусціць, што гэта наш дом...

— Хіба толькі. Як пагуляць на чужым вяселлі. Дзякуй за душ. Я ажыла і памаладзела, як другі раз на свет нарадзілася.

— Прашу к нашаму шалашу!

Загацкі далікатна ўзяў Марыю пад локаць, правёў у адчыненыя дзверы кабінета. Яе мокрыя

валасы пахлі свежым рачным водарам. І гэты пах, і дотык да яе рукі хваляваў Загацкага, як некалі даўно, у юнацтве. І сам ён адчуваў сябе лёгкім і вольным юнаком.

— Госпадзі, Міша! Ты і праўда не раўня другой гаспадыні! Адкуль ты ведаў, што я хачу есці?

Загацкі заўважыў, што Марыя збянтэжылася, але ёй прыемна ягоная ўвага. Нават здалося, яна крышку пачырванела ад задавальнення, асцярожна прысела ў крэсла. І рухі яе сталі мяккімі, жаноцкімі, не тымі рэзкімі, начальніцкімі, якія былі раней,— яна міжволі імкнулася падабацца і не заўважала сама гэтага імкнення.

— А дзе ж гаспадары? — запыталася Марыя і хітравата ўсміхнулася, каб і ён бачыў гэтую яе ўсмешку і адчуў, што яна і не спадзявалася застаць тут гаспадыню.

— Калі мы маем на стале вячэру, то цяпер ці трэба тыя гаспадары?

Загацкі ўліў каньяку і запрасіў:

— Калі ласка. За цябе, за маю госцю...

— І за цябе, за нашу сустрэчу.

Марыя выпіла, вінавата нахіліла галаву, як гэта ўмеюць рабіць жанчыны, нібы прасіла прабачэння — бач якая?

— Ой! Мне ж не можна! Я ж за рулём,— спахапілася яна, але ў голасе не чулася сапраўднае спалоханасці.

— Цябе тут уся раённая міліцыя ведае. Хто цябе спыняць будзе і правяраць,— супакоіў яе Загацкі.— Я ж не магу цябе адпусціць не пачаставаўшы. Ды і не ведаю, хто пасмеў бы адпусціць такую жанчыну.

Марыя не падтрымала яго жартаўлівую гаворку, а можа, і не пачула сказанага, пра нешта задумалася.

— Табе не холадна? Ахіліся на ўсякі выпадак,— ён падаў Марыі шаль, знарок не ўстаў, не ахіліў сам, нават быццам бы і не заўважыў, як засвяціліся яе вочы, як асцярожна ахілялася яна шалем.— Хто дома з нашых аднагодкаў астаўся? Як яны жывуць? Я нікога амаль не сустракаю. Сталіца вялікаю стала.

— Нікога не асталося. Аж не верыцца — ні аднаго чалавека. Маладзейшыя ёсць троха. Мы ж тады неяк і папаступалі многія вучыцца ў інстытуты, тэхнікумы, у вучылішчы, на заводы пайшлі... Мая маці паўгода галасіла, як першы раз я не паступіла і ў брыгаду хадзіла. Горшае бяды не было, чым не паступіць ці не пайсці ў людзі,— Марыя холадна павяла плячыма.— І праўда, нудна адной... Самадзейнасць нейкая, танцы. Цяпер з дзесяцігодкі ў Борках васьмігодка стала. У нас у вёсцы... Ты помніш старэнькую пачатковую школу? Яна ж пасля вайны і за клуб нам служыла... Няма яе даўно. Пабудавалі з сілікатнае цэглы новую, цёплую. А дзяцей няма. Закрываць трэба. Ты ні разу не быў у вёсцы? Многіх хат няма... Аж страшна бывае лічыць — засталіся старыя, адны пенсіянеры. З нашага ўзросту ніводзін чалавек не забудаваўся. Ні адзін. Мы калгасны пасёлак паставілі, домікі са ўсімі выгодамі... Прыязджаюць да нас здалёку, з Палесся, застаюцца рабіць, жыць. Усякія людзі. Ёсць і добрыя, есць і навалач...

— А ты чаму вярнулася ў вёску?

— Я? Не, я не адразу вярнулася... Потым замуж выйшла, па-другому падумалася. Валька Пятрова з табою разам вучылася?

— Са мною. Якая яна цяпер?

— Тоўстая, урасла мясам, што і шыі не заверне, трэба самой укруга паварочвацца. Сам ведаеш, як яна вучылася. Выпхнулі яе са школы... Адным словам, яна цяпер у сталіцы, у паліклініцы ў рэгістратуры. Каторы год сядзіць, капейкі зарабляе, кватэры не мае. Добра, што бацькі яшчэ ліпяць, можа, і пенсію сваю ёй аддаюць. Сустрэла мяне нядаўна. Штаны крымпленавыя ўсперла... Госпадзі! І ты паверыш, мне спачувала, што прападаю я! Госпадзі! — Марыя шчыра і ціха засмяялася.— Сказала я ёй па-добраму: аставайся ты дома, і зарабляць будзеш, і на сваім месцы сядзеш, замуж мо выйдзеш. Пакрыўдзілася яна на мяне. Цяпер, як сустрэнемся, голаў у другі бок адварочвае, нібыта і не бачыць...

Марыя сядзела, цёпла ўтуліўшыся ў крэсла. І нават у зялёным святле было заўважна, як крыху заружавеліся шчокі, разгладзіліся суровыя валявыя маршчыны, што збягалі да вугалкоў губ, мякка, задумліва глядзелі вочы, нібыта зараз бачыла тое, пра што расказвала, ішло яно ў яе перад вачыма, і ўвесь твар яе асвятляўся нейкаю сумнаю, пяшчотнаю ласкавасцю.

Загацкі любаваўся ёю, стараўся, каб не адчула Марыя ягонага ўважлівага позірку. Але яна, мабыць, выключылася з успамінаў, вінавата зірнула на Загацкага і сказала, нібы прасіла прабачэння:

— Якое гэта шчасце — пасядзець хоць часіну вось гэтак цёпла... Госпадзі, заўсёды пачынаеш даражыць тым, чаго не вернеш.

Вусны яе ледзь прыкметна таргануліся, як ад болю, кароткага, але вострага.

— Можа, тэлевізар уключыць? — запытаўся Загацкі.

— Нашто. Добра і так. Ехаць мне трэба, а я падняцца не магу, прысаладзіў ты мяне.

Яна не ўсміхнулася, а неяк дакорліва паківала галавою.

Загацкі нічога не адказаў, падышоў да акна, зачыніў. Не хацелася, каб ехала Марыя, заставацца аднаму. Ён ведаў, што тут не прыдатны тыя вядомыя яму заходы і закіды, якія ён умеў рабіць да жанчын. З Марыяй гэтак нельга было... Але што і як рабіць, ён не ведаў, разгубіўся, бы хлапчук.

Загацкі знарок затрымаўся ля акна, ды гэтак нічога і не прыдумаў, пайшоў да Марыі, адчуваў, што зробіць зараз нешта не тое і не так, як трэба.

Марыя, мабыць, заўважыла перамену, якая зрабілася з Загацкім, запыталася:

— Ты нешта сказаць хацеў?

— Дай ключ ад машыны. Яна не замыкаецца, нельга пакідаць яе на вуліцы.

— Я паеду.

— Ведаю,— Загацкі працягнуў руку.

Марыя павалі ўстала, глядзела ў вочы Загац-

каму ўважліва, пільна. Ён зразумеў, што ўсё скончана, гатоў быў праваліцца скрозь зямлю!

Але нічога не здарылася. Марыя паволі, як у сне, падала яму ключы на бліскучым тоненькім ланцужку.

Загацкі не ўзяў ключы, а ўсю Марыіну руку, якая трымала іх, лёгенька пацягнуў яе да сябе. Яна паслухмяна падалася насустрач, задыхнулася ў ягоных абдымках працяглым і ціхім, як стогн, «Госпадзі!», горача, прагна прыпала да яго...

V

Верхняя палавіна дзверак была знята на лета, Марыю ў адной кофтачцы даймала холадам, як выехала за горад. Яна спыніла машыну, знайшла за заднім сядзеннем балоневую куртку, але перш чым сесці, прыпынілася перад люстэркам, прыгледзелася да свайго твару, дастала расчоску, памаду, акуратна расчасала валасы, падфарбавала вусны, што рабіла рэдка, звычайна, калі пачыналі сіверань, яшчэ раз паправіла валасы. «Дурань!» — вылаяла шафёра, які прамчаў па дарозе і коратка насмешліва пасігналіў ёй.

Толькі пачалася раніца, нарад не скора. Ехала паволі, роўна, крыху стомленая і сонная — ніяк не магла прывучыць сябе ўставаць рана. Як дзіцяці, хацелася спаць раніцою.

Усміхнулася: як светла, з усмешкаю на твары спаў Загацкі, прыадкрыўшы рот. Успомніла з лёгкаю пяшчотаю і прыкрасцю. Не магла прывыкнуць да чужых мужчын. Хаця яна і думала, што, маладая, удава, не робіць нічога брыдкага, калі сустракаецца з мужчынамі, якія падабаліся ёй. І сустрэўшы Загацкага, яна перш-наперш здзівілася, які прыгожы мужчына вырас з таго белатварага падлетка, якога памятала. Ён спадабаўся ёй і гаворкаю, і тою стрыманаю ўвагаю, якую ўмеў паказаць ненавязліва — быў прыемным мужчынам, як умеюць быць прыемнымі выхаваныя і вышкаленыя гараджане. Адбіваць яго ў

жонкі Марыя не збіралася, пачынаць рамаң не было калі — жніво на носе. Таму ўстала рана і паехала, пакуль ён спіць, не пакінула нават запіскі. Але нешта яшчэ не супакоілася глыбока ў яе душы.

Марыя прыбавіла хуткасці. Яна навучылася ездзіць, як самавіты шафёр, мела асалоду разагнаць машыну так, каб тоненька, востра заспявалі па асфальце шыны, загудзеў вецер у кабіне, каб пярэднія колы толькі крыху адчувалі дарогу — і ехаць гэтак на той грані, дзе можа раптоўна кончыцца шафёрская ўлада над машынаю, дзе ўсё майстэрства ў тым, каб не разгубіцца з-за якое нечаканасці, не памыліцца. Гэтакая язда супакойвала, бо адганяла ўсе думкі. Марыя называла яе «вентыляцыяй мазгоў».

І цяпер яна гнала машыну па сухой шашы насустрач вёсачкам, са зласліваю радасцю, што людзі яшчэ спяць і ніхто не думае і не здагадваецца, як ляціць яна ў не падуладнай ёй прасторы, бы па напятай нітачцы паміж жыццём і смерцю. І толькі калі паказаўся паварот, выключыла хуткасць, трымала руль адною рукою, пакуль машына ішла накатам, збаўляла хуткасць.

Ад шашы да калгаса вяла гравійка, на якой машыну калаціла, падкідала, і даводзілася сунуцца на другой перадачы, зрэдку ўключаць трэцюю. Праз які кіламетр Марыя стамілася пераключаць перадачы, прытарможваць, уключыла другую перадачу, хуткасць рэгулявала газам, пакорліва пагойдваючыся ўсім целам у лад дарозе, пакуль не пайшла раўнейшая і можна было ехаць нармальна.

Як даехала да палёў свайго калгаса, скіравала на палявую дарогу, якая ішла ўздоўж поля, парослая цыкорыяй, мятлюком, высокім, з пабялелымі сцяблінкамі і жаўтлявымі мацёлачкамі, валошкай паўз самы ячмень. Ячмень ад дарогі рос меншы, але з вялікім коласам, а далей, у поле, пасеў ішоў густы, як шчэць, яшчэ слаба пабялелы вусамі, і шамяткі ўжо.

Марыя ехала да пшанічнага поля, не самага ўрадлівага, якое раскінулася на ўзгорку. І толь-

кі таму, што добра ўрабілі зямлю, навазілі кампосту, угнаенняў, далі і ўраджай — можна мірыцца. Марыя выйшла з машыны. Расы не было. Мякка туліліся да ног «коцікі». Марыя сарвала колас, расцерла, перасыпала з рукі на руку зерне, правеяла яго, роўненька расклала на далоні, нібыта збіралася лічыць, але не лічыла, узяла зерне на зуб, прыжмурылася ўдалечыню, усміхнулася, рашуча вярнулася да машыны, дарогаю заехала на жытнёвы палетак і адтуль паўз калгасны сад выехала да канторы, яшчэ замкнёнае, ад канторы да гаража, дзе павінны быць камбайнеры: заставалася два дні да пробнага выезду, а работы на камбайнах хапала. Ля майстэрань нікога не было. Марыя зірнула на гадзіннік: ішла сёмая гадзіна. Яна выйшла з машыны. З-за гаража паказаўся каваль і пачаў адмыкаць майстэрню.

— Добрай раніцы, Паўлавіч! — павіталася Марыя, падыходзячы да яго.— Ранавата вы сёння...

— Ранавата не ранавата, а першы за ўсіх.

— Бачу, што першы.

— А што, Ігнатаўна? Хочаце, праверце, я яшчэ ўчора ўсе заказы парабіў. Хай камбайнеры прыходзяць, рамантуюць, за мною задзержкі не было і не будзе.

Каваль пачаў апраўдвацца, пажылы, негаваркі мужчына з густым рабаціннем на твары, у пабялелай на плячах і пачарнелай спераду ад мазуту спяцоўцы, нарэшце пачырванеў і стараўся не глядзець аграному ў вочы.

Марыя ўсміхнулася. Яна прывыкла, што намнога старэйшыя за яе людзі не адважваліся доўга спрачацца з ёю, падпарадкоўваліся яе волі. І цяпер, уласна, не яе справа, як выконваецца загад старшыні пачынаць рамонт з шасці гадзін раніцы. На гэта ёсць у калгасе механік. Але людзі прывыклі, што аграномцы да ўсяго трэба дапасці, і былі ўпэўнены, што праз два гады, як старшыня пойдзе на пенсію, яна зойме яго месца. Больш падхадзяшчага чалавека і не было.

— А, генеральша, з гуляў звалілася! Нацешылася!..

Марыя сцяла плечы. Яна ведала гэты голас і гэтыя словы, гэтую крыху гугнявую лаянку. Не завярнула галавы да чалавека, старога, сагнутага, у доўгім, да самае зямлі плашчы, з вялікаю кудлатаю галавою пад маленькаю шапкаю-васьмiклінкаю.

— Нагандлявалася?.. Можа, здаволілася ўжэ?

Ён смакаваў словы. Яму хацелася, каб яна абазвалася. Тады ён пачаў бы крычаць, пакуль не давёў бы сябе да істэрыкі.

Марыя завярнулася і паволі пайшла да машыны. Яна даўно ўжо шкадавала, што не дала свёкру адразу паварот ад варот. Муж некалі не надта любіў гаварыць пра бацьку: што піў ён многа, біў дзяцей, здзекаваўся з жонкі. Потым, як узраслі абодва сыны і не далі маці ў крыўду, сышоў з дому, бадзяўся па свеце. Пасля смерці жонкі вярнуўся ў пустую хату, пакрысе прапіваў усё, што можна было прадаць. Ён не быў ні на вяселлі, ні на пахаванні сына. Можа, праз месяц з'явіўся абшарпаны, старэнькі, няшчасны, прыгнечаны смерцю сына. Плакаў, што гэта яму пакаранне за грахі, што век сабе не даруе. Скардзіўся, што цяпер няма дзе і жыццё дажыць, бо хата згарэла, спалілі дзеці, забаўляючыся з запалкамі.

Яна дала старому грошай на першым часе, дапамагла застацца вартаўніком на цэнтральнай сядзібе. Праз месяц-два стары аслухаўся, пачаў прапіваць вартаўніцкія грошы, разоў колькі прасіў, а потым патрабаваў у Марыі. Калі ж адчуў, што яна больш нічога не дасць, пачаў пужаць яе судом, бы гэта яна знарок давяла мужа да смерці. Нікуды жаліцца ён не жаліўся, але вырашыў, што яму нічога яна не зробіць, пачаў брахаць.

Заехала ў кантору, зайшла ў свой кабінецік, цесную баковачку, дзе ўмяшчаўся стол, шафа з паперамі і даведнікамі.

Падумалася, што цяга да гарэлкі ў мужа была, мабыць, спадчынная. Гавораць, што дзеці алкаголікаў таксама вядзе на гарэлку. Каб не быў п'яны, не разбіўся б тады на матацыкле. Не,

здароваму чалавеку не хапіла б розуму разагнацца і тараніць бетонны электраслуп. Самае страшнае і самае першае, што яна тады ўгледзела, як прыляцела да месца аварыі, яго нагу ў шкарпэтцы і далёка збоку чаравік, а потым, пакуль страціла прытомнасць, яшчэ мільганула ўваччу нешта страшнае, незнаёмае ёй...

Марыя страсянула галавою. Пасля сустрэч з былым свёкрам ёй успаміналася заўсёды тое.

Яна пачула, як ля канторы спыніўся старшынёўскі «козлік». Машыны мелі толькі яны ўдваіх, старшыня і аграном. Выйшла з пакойчыка, сустрэла старшыню ў калідоры. Старшыня не здзівіўся, што яна чакае яго. Стары чалавек, ён навучыўся не гаварыць лішне, а больш маўчаў, прыслухоўваўся, бо пачаў недачуваць, і стараўся не падаваць выгляду, што недачувае. Пра Марыю ён аднойчы пажартаваў: «Каб раніцаю перадалі паведамленне, што яна ў космасе лётае, то я не здзівіўся б. Успее і туды».

— Пятровіч, дакуль гэты... свёкар мой будзе п'янствуваць? Пакуль п'яны не спаліць гараж? Ці вы нічога не ведаеце?

— Дакладвалі мне, што выпівае.

Старшыня змоўк. І нельга было зразумець, што ён думае.

— Можа, мне з-за гэтага п'яніцы і на цэнтральную не заязджаць? Ці вы думаеце, ён праўду пра мяне гаворыць? Я вам гавару, што нага мая не ступіць на цэнтральную, пакуль ён тут!

— Добра. Адправім яго. Толькі я не разабраўся: ты просіш ці камандуеш мне?

— Прашу. А як жа.

Марыя збянтэжылася. Яна не ўмела гаварыць са старшынёй так, каб браць верх у гаворцы, і гэта злавала яе і бянтэжыла.

— А я ўжо не прашу, а камандую! Цераз тры дні ў нас пробны выезд. Ты гэта ведаеш. Будзе прадстаўнік з раёна. А ў панядзелак мы павінны пачаць жніво і к канцу дня даць зводку, колькі зжалі і колькі намалацілі.

— Усяго толькі? У мяне не пясочкі, у мяне чарназём! На пясочках даўно жаць можна. Я пач-

ну жніво, як у мяне зерне гатовым будзе! Я не вінавата, што некаму там хочацца мець прыгожы парадны пачатак, каб паказаць добрую арганізаванасць і падрыхтаванасць да жніва. Мне трэба сабраць ураджай...

— Да, Марыя, у мяне няма пясочку. Таму ў цябе і трэбую поля і на пробны выезд, і на зажынкі. Усё. А ты чаго зранку ўзварушылася? Чаго не спіш з гэтае пары?

— Гэта толькі мой былы свёкар ведае,— нявесела пажартавала Марыя.

— Да, дзеўка, адна ты асталася. Я табе ў бацькі гаджуся... Паслухай, пакуль я яшчэ не на пенсіі, плюнь на ўсё, не разваліцца калгасная работа — знайдзі мужчыну талковага, выйдзі замуж, нарадзі дзіця. Ты ж баба, дзіця табе трэба. А то ўжо і я прывыкаю, і людзі прывыкаюць, як з мужчынам, з табою гаварыць. Я жыццё пражыў, мілая, хлеб рабіў людзям... Добрая работа, а як пражывеш і агледзішся, то каб не выгадаваў дзяцей, брыдка перад людзьмі было б.

Марыя хацела адказаць жартаўліва-грубавата, але нешта перавярнулася ў душы ад старшынёвых слоў, не магла яна нічога сказаць, бачыла, як і сам старшыня збянтэжыўся ўсё ж, кашлянуў, кіўнуў галавою і пераступіў з нагі на нагу, адчыніў дзверы свайго кабінета.

Марыя зірнула на гадзіннік: да нарады заставалася больш паўгадзіны, выйшла з канторы і паехала дадому. Жыла яна ў новым калгасным пасёлачку, займала асобны з сілікатнае цэглы домік. Як прыехалі сюды з Віцем, пажылі ў бацькавай хаце, пакуль дачакаліся кватэры. Колькі не перарабляй старую хату, а такой утульнасці, як у сучасным доме, не зробіш. Тут, у новым доме, ужо сам Віця паклаў на падлогу драўляна-валакністыя пліты, пафарбаваў іх, і цяпер падлога блішчала, як люстраная. Ды і агароджа вакол доміка, і асфальтаваныя сцяжынкі, і выкладзеная пліткаю ванная — усё Віцева работа. Кватэра зроблена як лялечка. Толькі збоч хлеўчука зарос быльнікам падмурак на гараж, які цяпер ніколі не будзе пабудаваны...

Марыя зайшла на кухню, запаліла калонку, памылася пад душам, адзелася ў спартыўны трыкатажны касцюм, заварыла чаю, спякла на патэльні яйка, паставіла на паднос, прысела ў зале, утульна прытулілася на крэсле. Уключыла транзістар. Амаль чатыры гады прайшло, як няма Віці, а нішто не перамянілася, не пастарэла ў кватэры, нібы чакала нечага шчаслівага і вясёлага, якое дзесьці затрымалася.

Цяпер, здаецца, і няпраўда, што ім з Віцем зайздросцілі, іх маладосці, дастатку, іхняму каханню. Яна не шкадавала, што пакінула горад, што перамагла Віцю, прывезла яго сюды, што знайшлася і работа яму — брыгадзірам будаўнічае брыгады, і што ён сам пераканаўся, лепш быць тут добрым работнікам, чым спадзявацца, што стане вялікім архітэктарам. Тое, што хвалілі яго дыпломны праект, нічога не значыла яшчэ, можна было ўсё жыццё згубіць, каб выбіцца ў тыя вядомыя... Ён кахаў яе, і яна ведала, што ён не пакіне яе, зробіць гэтак, як яна хоча... І нічога не сталася з задуманага, ні шчаслівае сям'і, ні дзяцей. Апошні час перад смерцю ён піў, многа, без просыпу, і яна не любіла, ненавідзела яго п'янага, не падпускала да сябе. І ён пачаў раўнаваць яе, п'яны ездзіў следам на матацыкле, урываўся ў кабінет да старшыні, калі яна затрымлівалася вечарам у канторы. Яго знарок падводзілі, і ён верыў пачутаму. І ўжо як наступалі цвярозыя дні, не лашчыўся да яе, стараніўся нават дома, і чэркаў алоўкам па паперы эскізы нейкіх сваіх будынкаў, стараўся, каб яна не ўгледзела іх, ірваў. Яна бачыла, як трымціць у ягоных руках аловак.

У яе ж тады ўсё ішло як найлепш, яе прызналі і пачалі паважаць, а таму і спачувалі і шкадавалі. І яна ўжо крычала на мужа, што з-за яго ёй брыдка перад людзьмі. І ён пакорліва маўчаў, толькі глядзеў на яе журботнымі вачыма, як нешта хацеў зразумець ці сказаць.

Цяпер яна часта ўспаміНала гэты яго позірк і думала, што трэба было, каб сказаў ён пра тое, што невыказна было ў яго вачах. Тады ёй не прыходзіла ў галаву запытацца.

І забіўся ён не ў час чарговага запою, а пасля таго, як яны паміірыліся, і ён зноў хадзіў чысты і прыгожы, і яна кахала яго і лашчыла. Але вочы, вочы яго!..

Экспертыза дала заключэнне, што ён піў перад смерцю. Яна ж ведала іншае: ён за яе каханне адплаціў тым, што забіўся, зламаў ёй жыццё... Яна збіралася з'ехаць адсюль у свет, але старшыня не пусціў.

І пакрысе работа заняла галоўнае месца ў яе душы, дала тую радасць, якая ёсць, калі ты ведаеш, што патрэбны людзям.

Цяпер, калі яна ўспаміінала той Віцеў позірк, здавалася, вось-вось зразумее, што ён хацеў сказаць, і смутна адчувала, што нечым вінавата перад ім.

Але ішоў год за годам... Можна было даўно выйсці замуж за добрага чалавека, ды нешта нібы застыла ў душы. Ці то быў страх, каб не паўтарылася яшчэ раз сямейнае няшчасце, ці не сустрэла такога чалавека, якому б паверыла? А можа, адчула сябе занадта начальніцаю, якой не ставала часу на сямейныя клопаты?

І нават старшыня не вытрываў, сказаў, што трэба ёй дзеці, сям'я. Абы сказаць ён не мог, меў на гэта прычыну.

Марыя міжволі ўмасцілася на крэсле гэтак, як сядзела ў Загацкага, успомніла тое цяпло шаля, які ён падаў ахінуцца, тую сямейную ўтульнасць у пакойчыку. І тую яго разгубленасць, нейкую безабаронную, калі ён хацеў утрымаць і не адпусціць яе. Бытта адчуў ён яе адзіноту, пашкадаваў і не хацеў, каб яна адчула гэтае ягонае шкадаванне гэтак жа і як яго адзіноту, што хавалася за ўпэўненасцю і спакойнасцю шчаслівага чалавека, які любіць надурыць голаў прыгожай жанчыне. І ў ім жыла тая невыказная туга па шчасцю, якая азвалася і ў ёй...

Мабыць, гэта і прымусіла яе ўстаць і ўцячы раніцаю. Ён жанаты чалавек. Ёй не замахвацца на яго сям'ю. А грэх за гэту ноч яна возьме на сябе.

Марыя рашуча і цвёрда ўстала, прайшла па

пакоі, прыбрала на кухні посуд, адзелася, выйшла на двор, села ў машыну, завяла матор.

Яна не спазнілася на нарад, які праводзілі ўлетку ля канторы ў альтанцы, цвёрда і хутка ўвайшла, прывіталася і села побач са старшынёй.

VI

Загацкі прачнуўся, але не расплюшчваў вачэй, адчуваў, што ўжо раніца і светла ў пакоі, цёплую Марыіну шчаку ля свайго плечука і баяўся нават глыбока ўздыхнуць, каб не пабудзіць яе.

Чыста і спакойна, як не жыў яшчэ і не зведаў нічога ў жыцці, чакаў толькі і верыў у шчасце, у доўгі светлы шлях па ім, радавалася душа. І быў далёка недзе, у дзяцінстве, і там лашчыла яго шчасцем раніца.

Загацкі асцярожна павярнуўся, каб пацалаваць Марыю, і падхапіўся на ложку, правёў рукою па прасціне, якая не захавала і цяпла Марыінага цела. На падушку клаўся вузкі цёплы сонечны прамень.

Ён падхапіўся, выбег на веранду, закружыўся па пакоях, потым вярнуўся ў кабінет, шукаў вачыма запіску. Нічога не засталося. На спінцы крэсла вісеў шаль, стаяла вячэра. Як і не было нікога тут.

Загацкі ўсміхнуўся, сеў на ложак, пагладзіў рукою цёплую сонечную палоску. Недарэчна падумалася, што ніколі так у яго не здаралася. Быццам жанчына сама спакусіла яго, распарадзілася сама. Паволі ўстаў, доўга мыўся халоднаю вадою з-пад крана.

Потым паволі прыбіраў у пакоі, снедаў. Успомнілася, як расказваў Марыі ноччу пра сваё жыццё, бязлітасна, горка, усё, што сабралася на душы, як песціла і суцяшала яна яго ласкаю рук, пацалункамі, як малога, пакрыўджанага... Нібыта жалем да сябе вымольваў яе ласку. Загацкі з прыкрасцю кінуў відэлец на стол, устаў, прайшоў па кухні. Успомніў, што Марыя амаль нічога

не сказала пра сябе. А ён!.. З першага вечара!.. Успомніў, як запрашаў яе да сябе, свае кампліменты... І яшчэ распрануўся душою, паплакаў...

Загацкі так адчуў прыкрасць, нібы выйшаў голы на людзі. А ўрэшце, дзяцей ім не хрысціць і не сустракацца кожнага дня, ды і наогул не сустрэцца больш у жыцці. Што было б, каб кожную сустрэчу браць гэтак да сэрца? Ваўкоў баяцца — у лес не хадзіць.

Знарок бадзёра схадзіў на базар, потым пазваніў у даведачную службу, узяў тэлефон і пазваніў у меліяратыўнае ўпраўленне, запытаў Валошыну.

— А яна на аб'екце. А хто звоніць? Што ёй перадаць? — з клапатліваю цікаўнасцю запытаўся жаночы голас.

— Белы мядзведзь.

— Адкуль? — разгублена азвалася трубка.

— З Палярнага круга. Дзякуй.

— Як?..— не зразумела субяседніца.

Загацкі паклаў трубку, узяў кнігу і пайшоў загараць.

Аднак Марыя не выходзіла з галавы. Не, нешта не гэтак выйшла, як звычайна. Не гэтак... Не прытворная была яе ласка. Ды і сам ён не прытвараўся. Загацкі аж схамянуўся, ясна і дакладна зразумеў, што ўпершыню з чужою жанчынаю не прытвараўся. Але як яна магла вось гэтак узяць і паехаць? Як магла? І ўжо гэтае адно пытанне не выходзіла з галавы, і чым больш думаў пра яго Загацкі, усё больш і больш адчуваў сябе незаслужана пакрыўджаным, і жаданне даказаць, што з ім нельга так, што ён не проста жалем выпрошваў у Марыі ласку, што ён не такі! І яна павінна ведаць гэта. Павінна ведаць!

Яму трэба сустрэцца з Марыяю. Узяць і паехаць да яе. Думка гэтая спачатку здалася нерэальнаю, але чым больш Загацкі думаў пра сустрэчу, верыў, што інакш нельга. Не паедзе ж яна зноў да яго сама, і не будзе ён дзяжурыць днямі ля райвыканкома. І ён ужо думаў, як знойдзе яе, як прыедзе. У вёсцы не ў горадзе, там людзі на віду. А яго старыя могуць і пазнаць...

І Загацкі ўжо чакаў вечара.

Выехаў Загацкі з дому крыху раней, чым збіраўся,— нецярпелася. Суцяшаў сябе, што лепей прыехаць загадзя, каб агледзецца, не блудзіць у поцемках.

Дарогу Загацкі памятаў добра. Да раёна па гэтай дарозе ён не адзін раз ездзіў яшчэ на возе, а потым і на веласіпедзе, самым модным тады транспарце.

Ехаў павалі, прыглядаўся навокал. Што-нішто перамянілася. У першай ад горада вёсцы паклалі асфальт, ды і сама вёска злілася з горадам, можна лічыць яе гарадскою вуліцаю, каб не маляўнічы шчыт на ўездзе, які гаварыў, што пачынаецца тэрыторыя калгаса, і каб не стандартны дарожны знак з назваю вёскі. За вёскаю ішла памятная Загацкаму гравійка, пры ёй, перад наступнаю вёскаю, высокая старая таполя. Загацкі памятаў яшчэ і другую таполю, якая расла побач і якую разбіла маланка. Ад тае таполі не засталося і следу, ды і гэтая пачала ўсыхаць, толькі самая верхавіна кучаравілася зялёным дробным лісцем. Пад гэтымі таполямі калісьці стаялі лавачка і абгароджаны плоцікам крыж — «святое» месца.

Бацьку Загацкага ўвесь час рупіла перабрацца са Случчыны да сябе на Лагойшчыну. Там у вёсцы ў яго былі два браты. Мацерынае блізкае радні тут не засталося. Бацька яшчэ гаварыў, што ніяк не можа прывыкнуць да гэтага роўнага, як стол, поля.

Ужо на новым месцы, на Лагойшчыне, Загацкі скончыў школу, паступіў у інстытут. Атрымалася так, што і на ранейшую радзіму не вяртаўся, і на новым месцы, у новай вёсцы, амаль не бываў: служыў у войску, потым пасяліўся ў горадзе. Пры бацьку застаўся ў калгасе маладзейшы брат, дапамога бацьку не патрэбна была. У госці прыязджаў. А наогул, лічыў сябе каранным гараджанінам, мог, стоячы ў чарзе, калі якая цётка некуды спяшала і лезла без чаргі, спадзеючыся, што яе, вясковае бабы, чапаць не будуць, а калі і скажа хто што-небудзь, то з яе карона не спадзе, а час сэканоміць,— Загацкі мог пры такой нагодзе і па-

жартаваць: «Расступіся, народ! Дзярэўня ў горад прыехала!» Народ расступаўся і без ягоных жартаў...

Спыніўся Загацкі, не даехаўшы свае былое вёскі, на беразе колішняе рэчкі, ля колішняга маладзенькага хвойніку, які цяпер выцягнуўся і стаў светлым гонкаствольным борам з высокімі ад зямлі шапкамі-вершалінамі. Цераз былую рэчку, а цяпер магістральную асушальную канаву зроблены бетонны высокі мост. Загацкі кінуў вокам па шырокай даліне, якая ляжала па абодва бакі канавы, шукаў астраўкі аеру — дзе заставаліся глыбокія старыцы. Але да самых канаў ляжала роўнае ўробленае трактарамі бурачнае поле. І ад лагчыны не павявала вільготным водарам, а цёплаю роўнаю палявою сушшу. На тым беразе, на пагорку між пасеянае цімафееўкі, які называўся Палянкаю, роўна браўся ў рост кудлаты хвойнік, гэтакі ж, як быў у памяці на месцы гэтага меднаствольнага бору, у цяні якога цяпер стаяла машына Загацкага.

Ад моста адна дарога, добра ўезджаная трактарамі і машынамі, з глыбокім чорным пылам, вяла ўздоўж берага канавы на поплаў, а другая, зарослая травою, вакол бурачнага поля, паўз жыта — да вясковае вуліцы.

Загацкі ўехаў у вёску з нейкім страхам, быццам ён у нечым вінаваты, яго спыняць, пачнуць распытваць. Але па вуліцы ехаў нават паволі, лёгка і адразу пазнаваў старыя хаты. Толькі вуліца здавалася вузенькаю. А ўспаміналася шырокаю, і хаты вялікімі і прасторнымі.

Дарэмна Загацкі баяўся, што на яго будуць прыглядацца, пазнаваць. Нікога на вуліцы не было, ніхто цяпер на машыну ў вёсцы не прыглядаецца, да іх прывыклі, як і некалі да трактароў.

У сярэдзіне вёскі Загацкі прыцішыў ход: ён пазнаў новую пачатковую школу, пра якую гаварыла Марыя, стандартны тыпавы будыначак, а далей, за школаю, з таго ж самага боку была і хата, дзе ён нарадзіўся. Рос малады каштан. За каштанам, воддаль ад вуліцы, стаяла новая хата з серабрыста пафарбаваным дахам, сіняю аша-

лёўкаю, вялікаю верандаю і вясёлымі вокнамі. Хата стаяла раскошна, прасторна, і толькі збоч, пад вокнамі хаты Загацкі пазнаў грушу. Яна пабольшала, пастарэла, але ён пазнаў яе...

І машына пакацілася з узгорка, некалі высокага, з якога яны дзецьмі ездзілі на санках, а цяпер палогага, маленькага. Нібыта час зраўняў, прыгладзіў яго.

Загацкі з палёгкаю расслабіўся ўсім целам, калі машына выехала ў канец, скінуў газ, паглядзеў направа, туды, куды яму трэба было ехаць, дзе за кіламетр віднеўся пасёлак суседняе вёскі і пры ім белыя цагляныя домікі, дзе і жыла Марыя. Сонца ўжо прысела на кароткую часіну на самым крайку далягляду, але святло яго, яшчэ яркае і высокае, стаяла над зямлёю, і Загацкі не адважваўся ехаць адразу да пасёлка, кінуў вокам налева, пад узгорак у поле — можна ехаць да пасёлка і кругавою дарогаю, палямі, заехаць з другога боку, з чужых вёсак.

І рукі адразу ж павярнулі руль улева, але машына ўжо страціла набраны разгон, тарганулася і заглухла. Загацкі хуценька, не выключаў нават перадачу, націснуў на счапленне, завёў матор і з перагазоўкаю крануўся з месца, набіраў хуткасць пад гору.

На гэтым месцы, за яго памяць, ляжала шырокая, утравянелая сценка. Цяпер яе зааралі з двух бакоў, зрабілі звычайную палявую дарогу. З аднаго боку стаяў жытнёвы палетак, а з другога — бульбянае поле. Загацкі з палёгкаю разганяў машыну на поўную хуткасць, з радасцю, што можа вось гэтак імкліва ўрэзацца ў нізкую палявую прастору, на якую пачала апускацца слабенькая вечаровая смуга.

У лабавое шкло, як цалялі Загацкаму ў лоб, хлупка білі буйныя, звешаныя над дарогаю каласы, і Загацкі міжволі ўгінаў галаву.

За палеткам пачаўся невялікі лясок. Паўз яго Загацкі праехаў да лагчыны, не зважаў, што дарога ўтравянела, толькі калі адчуў, што колы мякка садзяцца ў зямлю, пераключыўся на ніжэйшую перадачу, хуткасці не скідаў, прабіваўся ўпе-

рад з разгону. Але так і не прабіўся, машына села. Загацкі не вылез з машыны, пагазаваў, паспрабаваў паехаць назад, па старых сваіх слядах.

«Не хапала толькі гэтага!» — Загацкі падумаў пра свой вымушаны палон насмешліва. Ён ведаў гэтае поле. У такую суш адкуль магла тут узяцца гразь?

Загацкі адчыніў дзверцы, ступіў на зямлю. Пад чаравікам мякка чмякнула. Загацкі аж прысвіснуў: направа, далей у лагчыне, роўна ляжала вада, а яшчэ далей, пасярод вады, узвышаўся над возерам востраў.

Не хапала небыту — хадзіць шукаць трактар.

Загацкі ўжо не зважаў на гразь, дастаў з багажніка рыдлёўку, пачаў падкопваць пад коламі. У падкапаныя раўчукі адразу ж набягала вада. Машына крыху набрала раскачку, але і села амаль на жывот. Загацкі разгублена абышоў вакол машыны. Нагнуўся, зірнуў пад ніз: яшчэ крыху сядзе машына — і без буксіра не вылезці, азірнуўся на поле, на лес, за якім чырвона схавалася сонца, лёг ад лесу ў лагчыну доўгі цень. Пахла свежасцю, цёплаю балотнаю вадою, збажыною і хвояй.

Загацкі са злосці даў ногца ў задняе кола, з нейкаю лютаю ўпартасцю падумаў, што выберацца сам і знойдзе Марыю. Знойдзе, хай яна што хоча думае, знойдзе!

Загацкі ўзяў сякеру і пайшоў да лесу, да вербалозавых кустоў, якія раслі з ускрайку. Выбіраў і ссекаў таўшчэйшыя стваліны, галлё, насіў ламачча да машыны, вымошчваў пад коламі.

Потым уключыў хуткасць, прыціснуў ламачынаю педаль газу, вылез з машыны і пачаў папіхаць машыну, разгойдваць яе, пакуль яна, нарэшце, не пайшла, не ўсхапілася на галлё. Тады хуценька ўскочыў у кабіну і, стараючыся, каб не зляцець са старога следа, пачаў даваць назад і з разгону вылецеў на сухое.

Тым часам добра ўмеркла, Загацкі разуўся, схадзіў да лужыны, збольшага абмыўся, сеў у машыну і пагнуў назад, да вёскі, старою дарогаю, не

даехаў пасёлка, завярнуў на цэнтральную сядзібу ў спадзяванні ўгледзець там Марыю.

Там ужо было бязлюдна, у канторы свяцілася адно акно, але ён не мог зайсці і папытацца пра Марыю. Заляпаны па калені граззю чалавек ні з таго ні з сяго раптам шукае агранома...

Па дарозе да канторы Загацкі ўбачыў чалавечую постаць у доўгай адзежыне, паволі паехаў насустрач, прытармазіў.

— Дзядзька! А дзядзька! — паклікаў Загацкі, бо чалавек не спыніўся пасля першага воклічу.

Чалавек паволі падышоў да машыны.

— Дзядзька, дзе ваш аграном жыве?

— А вы хіба начальнік які, што на легкавіку? — запытаўся чалавек, адною рукою абапёрся на машыну.

— Начальнік,— коратка адказаў Загацкі. Ён ведаў, што начальнікаў, хоць і невядома якіх, дзядзькі прывучаны паважаць, а таму і гэты расскажа дарогу.

— А вы знаеце, хто я такі? Я свёкар яе. Вы ж нічога пра яе не ведаеце! Яна ж майго сына да смерці давяла! Круціла-круціла светам, што ён на сябе рукі наклаў! Разагнаўся на матацыкле — і ў слуп. Насмерць. Мне нават яна не напісала, як хавалі! Без бацькі пахавалі! Я б яе да суда падвёў! А цяпер я адзін астаўся, без дапамогі, без сына... А яна мне ні грама памагаць не хоча. Я мяшаю ёй зноў, спадніцу задраўшы, перад мужчынамі задам круціць! Ёй нічога не трэба, абы толькі перад мужчынамі круціць...

Чалавек, калі гаварыў пра сына, плаксіва шморгаў носам, спыняўся, каб пачуць ад Загацкага спачуванне. І пад канец гаворкі голас яго аж зазвінеў ад злосці.

— А яна ж парцейная! Хіба месца такім у парціі! Хіба такія могуць людзьмі камандаваць? Я вам пра гэта ўсё напішу ў раён!

Чалавек усё ніжэй нагінаўся да Загацкага, стараўся зазірнуць яму ў твар, каб лепш разгледзець. Загацкі ўбачыў яго зарослы твар, пачуў густы смуродны дух, як ад даўно нямытага апусното чалавека, і пах гарэлачнага перагару.

— У яе трэці домік налева, як уедзеце ў пасёлак... А вы мо не начальнік над ёю, а падгледзець яе прыехалі? — зноў запытаўся мужчына са смакам, бо заўважыў, што Загацкі адхіліўся назад, каб не можна было ўгледзець яго.— То яна вам целевізар да раніцы пакажа...

Дзядзька дробненька захіхікаў, аж нешта заекатала ў яго ўсярэдзіне.

Загацкі адпусціў счапленне, газануў, машына рыўком узяла з месца, і дзядзька не насмяяўся, пайшоў вінтом і, як здалося Загацкаму, ткнуўся тварам у дарожны пыл.

Да домікаў ехаў паволі, быццам яшчэ думаў завярнуць назад. У Марыі тут, аказваецца, і свёкар жыве. І, можа, ёсць чалавек, з якім сустракаецца яна. Што б ён сам рабіў, каб да яго дадому раптам з'явілася якая-небудзь знаёмая? Але ўсё ж паехаў, спыніўся ля трэцяга доміка, глядзеў на шчыльна завешанае асветленае акно. Здрадліва варухнулася думка, што вось зараз убачыць там цень двух постацяў — і ўсё само сабою стане на свае месцы.

Потым вылез з машыны, доўга не мог трапіць ключыкам у замок, прыпыніўся ў варотцах, пайшоў да ганка, перавёў дыханне і не пастукаў у дзверы, пaпхнуў іх. Дзверы нечакана лёгка і шырока адчыніліся, што Загацкі ледзьве паспеў злавіць і спыніць іх, каб не грукнулі ў сцену. Асцярожна адчыніў наступныя і ўвайшоў у невялічкі калідор. У куце гарэў таршэр. Марыя сядзела ля журнальнага століка, побач з якім на крэсле ляжаў разгорнуты план калгаснае зямлі. Марыя нешта запісвала ў блакноцік, час ад часу пазірала ў тэлевізар.

Яна не пачула, калі ўвайшоў Загацкі. Твар яе ў халодным святле таршэра здаваўся суровым, стомлена-начальніцкім, рухі рэзкія, па-мужчынску ўпэўненыя, і рукавы спартыўнае трыкатажнае рубашкі гэтаксама па-мужчынску закасаны вышэй локцяў. За сталом сядзела другая жанчына, зусім не падобная на тую, што была з ім учора. Загацкаму здалося, што ён памыліўся, зайшоў не ў тую, што трэба, хату.

Марыя крута завярнулася, паглядзела на Загацкага, гэтаксама, нібы не пазнавала яго. І Загацкаму здалося, што яна зараз скажа кароткае: «Вон!», так і не пазнае яго.

— Ты?! — ні то здзівілася, ні то запыталася Марыя, але на твары не заўважылася ні здзіўлення, ні разгубленасці, заставалася тая ж самая начальніцкая ўпэўненасць і незадаволенасць, што ёй перашкодзілі.

Яна паволі ўстала, маленькая і зусім не грозная ў кароценькай дзявочай спаднічцы, у шлёпанцах на босую нагу, як школьніца-падлетак.

— Што зрабілася? — запыталася, ступіла насустрач і раптам нібы спалохалася, перамянілася з твару, як штосьці ўспамінаючы, зноў абедзвюма рукамі прыгладзіла валасы.

Загацкі нічога не адказаў. Адчуў, што няма чаго гаварыць. Ён стомлена ўсміхнуўся і паволі зачыніў за сабою дзверы.

— А ты думала, ад мяне гэтак проста ўцячы? — Загацкі збіраўся пажартаваць, прынамсі, сказаць хоць тым жартаўлівым лёгкім складам, як умеў гаварыць, але не пазнаў свой нізкі глухі голас.

— Ну і што? Мы не дзеці з табою. — Голас яе стараўся набраць звыклую камандзірскую ўпэўненасць.— Нам з табою трэба ведаць, што ад дабра дабра не шукаюць...

— Марыя!

Загацкі крыкнуў на яе. Ён адчуваў, што далей яна можа сказаць нешта такое, што паміж імі ўсё скончыцца. Яна аж здрыганулася ад яго крыку, расслабілася, як знясілела, нейк роспачна выдыхнула:

— Госпадзі! Нашто гэта ўсё? — і ступіла насустрач.

Загацкі чуў, як пяшчотна, бы мяккім крылом, гладзіла Марыя яго па галаве, дакраналася пальцамі да твару, да шыі, нібыта старалася запомніць. Ён трымаў яе за другую руку, чуў пад пальцам, як часта пульсуе кроў, і не хацеў прачынац-

ца, успамінаў, як плакала Марыя, як расказвала пра сябе, нібы ў гарачцы шаптала сваё «госпадзі, госпадзі!», уся ягоная, безабаронная. І ён усміхнуўся спагадліва, стомлена.

Прачнуўся ад кароткага пацалунка. Спрасонку здалося, што ў сваёй кватэры, у сваім ложку, і аж сцяўся душою ад гэтага нечаканага пацалунка.

— Мне пара, Міша. На нарад трэба.

Ён пачуў голас Марыі, не расплюшчваў вочы, працягнуў насустрач рукі, пачуў, што яна адступіла.

Загацкі расплюшчыў вочы. Марыя ўжо адзелася, сабралася, і на твары ў яе засталася і нейкая змучанасць, і радасць, і няўпэўненасць, усё роўна як цяпер, пры ранішнім святле, саромелася ўсяго, што было ў іх.

— Марыя!

— Не. Позна. І ты доўга не будзь. Людзі ж...— яна не дагаварыла і як збаялася, што падумае, быццам праганяе яго, паабяцала: — Я лепш сама прыеду...

Адступіла да парога, махнула рукою, потым прыпынілася, знаёма ўпэўнена азірнулася на Загацкага, нібы хацела нешта ўспомніць, і выйшла. Загацкі заплюшчыў вочы, паляжаў нерухома, лёгкі і ўпэўнены, потым устаў, заслаў ложак, памыўся пад душам, выпіў на кухні прыгатаваны яму чай з бутэрбродам.

Адзенне яго, вычышчанае і адпрасаванае, акуратна вісела на спінцы крэсла, і ён быццам і не здзівіўся гэтаму.

Загацкі замкнуў дзверы на французскі замок, лёгка і ўпэўнена выйшаў да машыны, адамкнуў яе, завярнуўся, выехаў за пасёлак, успомніў пра вартаўніка, вылаяўся, не паехаў паўз цэнтральную сядзібу, а завярнуў налева, на новую дарогу, пра якую гаварыла Марыя.

Як вярнуўся дадому, Загацкі яшчэ праехаў да рэчкі, старанна вымыў машыну, каб не засталося на ёй і звання гліны ці гразі, нават памыў гумавыя падсцілкі пад нагамі, пачакаў, пакуль машына крыху абсохла, прыехаў, паставіў яе на двор,

сабраўся і пайшоў на базар — да бабулькі купіць свежага малака і яшчэ сяго-таго з правіянту, каб да вечара ўжо больш нікуды не выходзіць з дому.

VII

Вільготны, туга намыты мылец капусна пахрумстваў пад нагамі, маленькая хваля ласкава і цёпла даставала да ног, і хацелася ісці па ёй бясконца. Сонца паднялося над лесам і прыгравала ў плечы. Марыя адышла ад вады, села ў мяккі і цёплы пясок, выцягнула ногі, акінула сябе позіркам і ціха засмяялася: успомніла, як прыраўнаваў яе Загацкі да іхняга суседа, маладога хлопца! Марыя зірнула на чырвоную палатку суседзяў, якая прытаілася за ядлоўцам. Насупраць палаткі ля берага стаяла раскладная лодка. Міша не пусціў яе паплаваць учора па возеры з суседам. Марыя засмяялася ціхенька сама сабе: навошта яна гэтаму хлопцу, які прыехаў сюды з нявестаю. Ёй хацелася і сёння крыху пакакетнічаць з суседам — каб бачыць, як хмурыцца, хоць прытвараецца і не падае выгляду, што раўнуе, Загацкі.

Марыя спачатку адмаўлялася ехаць — як гэта ў жніво пакідаць калгас? Каб даведалася, што хто з калгасных начальнікаў зрабіў такое, не дала б спуску... Але паехала. За гэты тыдзень, калі яна кожнага вечара прыязджала да Загацкага, жыла, як у нейкім дурмане: рабіла ўсю сваю работу і міжволі чакала, каб хутчэй скончыўся дзень... Быццам у сне нейкім прыйшло да яе тое шчасце, пра якое марыла, прыйшло яшчэ прыгажэйшае, яшчэ нечаканейшае. І пра гэта нельга было нікому сказаць, гэта трэба было аберагаць ад людзей, як нешта несправядліва прысвоенае, чым нельга ўсё ж не тое што пахваліцца, але і падзяліцца. Гэтае шчасце ў нечым непрымірыма разыходзілася з усім тым, чым яна жыла... Але прызнацца ў гэтым, як ачнуцца ад сну.

Загацкі падрыхтаваў палатку і ўсё начынне, мабыць, таму, што памятаў, як яна расказвала

пра сваё жыццё і пра тое, як марылася некалі рабіць такія паездкі сям'ёю.

Ды і сапраўды работа ў калгасе не стане, калі агранома і не будзе які дзень.

На возера прыехалі вечарам, але Адамам і Еваю пабыць не давялося. На тым месцы, якое ведаў Загацкі, стаяла палатка — дапала да гэтага ляснога возера пара маладых масквічоў, Валодзя і Валерыя.

Валодзя дружна ўзяўся дапамагаць Загацкаму ставіць палатку, а Валерыя з Марыяю гатаваць вячэру — масквічы ўжо тыдзень праседзелі на возеры і радаваліся суседзям.

Аб'ядналі за сталом не толькі закусь, але і выпіўку, жартавалі і блазнавалі доўга, Валодзя спакушаў Марыю паплаваць з ім на лодцы, станавіўся на калена і цалаваў руку. Загацкі Валерыі аддаваў за адзін пацалунак свае «Жыгулі». П'янаватыя, адурэлыя ад весялосці, палезлі ў лодку і перакулілі яе ля самага берага, вымаклі і толькі тады разышліся спаць, нават не прыбралі вячэру.

Раніцаю Валерыя пабудзіла Марыю, сказала, што яны з Валодзем даўно хочуць на базар з'ездзіць у райцэнтр і рады, што ёсць на каго пакінуць палатку.

Марыя не будзіла Загацкага, устала, прыбрала астаткі ўчарашняга балявання, і ўжо не хацела ісці ў палатку, любавалася возерам і раніцаю і са шкадаваннем думала — як даўно не была вось гэтак спакойна пры вадзе, на сонцы.

Зірнула на палатку, дзе спаў Загацкі, і думкі яе быццам спатыкнуліся,— а што ж далей? Яны абое, як згаварыліся, знарок маўчалі пра будучае, нібы баяліся неасцярожным словам ці намёкам парушыць тое, што мелі, як бытта цяперашняе само сабою прадоўжыцца ў вечнае. І калі часам сядзелі моўчкі, Марыі здавалася, што Загацкі гэтак жа, як і яна, думае пра тое, што будзе, і гэтак жа, як і яна, не можа сказаць нічога канкрэтнага. І, магчыма, уяўляе яе ў горадзе, гэтак жа, як яна яго ў калгасе. Ім трэба інжынер...

Марыя ўстала і пайшла да палаткі, у якой ужо стала душнавата, легла на свой надуўны матра-

сік, прыціснулася да Загацкага, пацалавала, пачакала, каб прачнуўся, абняла яшчэ мацней...

— А дзе Валодзя і Валера? — запытаўся Загацкі.

— На базар паехалі.

— Так і жывем: к нам людзі з Масквы едуць, а мы на поўдзень. Не знаем, што самі маем.

— А я ўсё роўна хачу на поўдзень. Сесці ў машыну, заехаць на бераг мора. Мабыць, некалі ў кіно нагледзелася, як ён і яна едуць да мора. А табе чаго сама-сама больш хацелася?

— Не помню. Нечага такога... Некалі хацеў геолагам быць. Далёка было ехаць у тэхнікум, у Кіраўскі, пабаяўся, не паехаў. Як вучыўся, думаў, што новую машыну прыдумаю, што і па дарозе ездзіць будзе, і па вадзе плаваць, і лятаць... Хацеў знайсці жанчыну, якую буду кахаць, як ніхто не кахаў яшчэ на зямлі і якая мяне гэтак жа сама будзе любіць...

— Ну а яшчэ?

— Яшчэ? Нікуды не паехаў, машыну не прыдумаў. Цяпер у міністэрстве, з паперамі, ведаю сваю работу, нават перспектыўны малады кіраўнік... У жыцці ўсё намнога прасцей і прымітыўней. І кожны чалавек павінен ведаць сваё месца і на гэтым месцы зрабіць сабе шчасце. Вось і сустрэў цябе...

— Ведаеш, старшыня, стары наш, ён любіць мяне. Гаворыць мне: пакуль я не на пенсіі, замуж выходзь, нарадзі дзіця, а тады ўжо і калгасам за мяне астанешся камандаваць, а то не будзе калі за работаю мужа знайсці. Госпадзі, а я і праўда хачу нарадзіць дзіця! Каб хто пачуў гэта з маіх калгаснікаў! Усе думаюць, што я акрамя старшынёўскае пасады нічога не хачу...

— Пакуль дачка меншая была ў мяне, я думаў, што ёсць, нарэшце, адзіная жывая душа, якая мяне любіць, якая не можа без мяне. І гэта шчасце... А цяпер пачала падрастаць, і, аказваецца, сваё жыццё і ў яе...

— Ты не хочаш, каб я нарадзіла дзіця?

— Адкуль ты ўзяла? І што табе ўзбрыло ў галаў? Я ж не доктар. Пара ўставаць, а то няёмка,

як прыедуць нашы суседзі, а мы з табою ўсё яшчэ ў палатцы сядзім.— Загацкі сеў, пацягнуўся, што аж хрумснулі суставы.

Марыя глянула на яго, і гаворка пра дзіця здалася зусім недарэчы. Невядома, што пацягнула яе за язык. Загацкі заўважыў гэты яе позірк.

— Пад'ём, пад'ём! — Загацкі схапіў яе за плечы, выпхнуў з палаткі, не перастаючы слакатаць, павёў перад сабою да вады.

— Ой, ненармальны. Пусці! Ой, ну што ты робіш! Баюся! — Марыя круцілася, каб вырвацца. Загацкі знарок упаў на пясок, паваліў Марыю, прытуліў да сябе, пачаў цалаваць, пакуль яна не змаглася і не сцішылася, ляжала, прытуліўшыся да яго, паклаўшы сваю галаву яму на руку. Цёпла і ласкава грэла сонца. Яна слухала, як лёгенька і асцярожна, нібыта хлапчук, які першы раз застаўся адзін на адзін з дзяўчынаю, Загацкі гладзіў яе руку — яна любіла гэтую яго ласку.

— Сёння лашчышся, а ўчора пацалаваць Валерыю — як на мёд,— Марыя лёгенька адапхнула Загацкага.

— Вось угавару і пацалую!

— Я табе пацалую!

— А я цябе пакупаю!

Загацкі ўскочыў на ногі, падхапіў Марыю і панёс да вады.

— Пусці, ой! Купальнік вымачу! Госпадзі! — Марыя заматляла нагамі, старалася вырвацца з рук, засмяялася весела на ўсё возера, як дзяўчынка — звонка і шчасліва.

Загацкі паставіў яе на ногі ля самае вады, не адпусціў, пацалаваў і запытаўся:

— Думаеш, гэтая маладая ўмее гэтак засмяяцца. Я за адзін твой смех не прамяняю цябе ні на кога!

— Знаем, знаем мы вас!

— Думаеш, лепш, чым мы вас? — Загацкі пырснуў на Марыю вады.

— Ой! А вось і табе!

Марыя нагнулася і плюхнула на Загацкага прыгаршчамі.

— Купаць яе! — крыкнуў Загацкі, схапіў Ма-

рыю, пацягнуў ад берага. Яна стукала кулакамі яго па плячах, смяялася і крычала, пакуль Загацкі не спатыкнуўся, і яны абое не шухнулі ў ваду.

Марыя адразу ж ускочыла на ногі, каб зноў не схапіў яе Загацкі, кінулася на ваду і паплыла, чула, што Загацкі даганяе яе, але не спяшалася, завярнула і паплыла да берага. Яна не азіралася назад, адчувала, што Загацкі побач, чакала, пакуль ён параўняецца. Вада туга абмывала цела, супакойвала і сваёю жывою халаднаватасцю, і мяккасцю, нібыта закалыхвала. І да другога берага, здавалася, далёка, а прад імі ляжала бясконцая вадзяная гладзь, якая паблісквала на сонцы, што цёпла грэла ў твар. І калі заплюшчыць вочы, то можна адчуць, як мякка дакранаецца да павекаў ягоная цеплыня.

Загацкі параўняўся, паплыў побач на баку, і Марыя павярнулася тварам да яго. Яны нічога не гаварылі, толькі стараліся, каб плысці суладна, і плылося лёгка, нібыта вада была жывою істотаю, якая злучала іх.

Марыя то заплюшчвала вочы, каб адчуць, як дакранаецца да павек сонечная цеплыня, то расплюшчвала, бачыла, як пяшчотна глядзіць на яе Загацкі, і ўсміхалася яму. Яны сплываліся ўсё бліжэй і бліжэй, стараліся, каб не зрабіць лішняе хвалі і не запырскаць адно аднаго.

Марыя толькі ціха і здзіўлена ўскрыкнула, калі Загацкі пацалаваў яе, адчула на сваіх вуснах смак азёрнае вады. І далей зноў паплылі асцярожна, з асалодаю, не заўважылі, што даўно завярнулі ад берага і пераплылі возера, падхапіліся на ногі, калі дакрануліся рукамі да зямлі, спахапіліся. Тая блакітная прастора, якая здавалася бясконцаю, пакуль плылі, цяпер на сонцы здавалася шэраватаю, як і заўсёды робіцца вада ўдзень, пад высокім спякотным летнім сонцам.

Валерыя і Валодзя стаялі на тым беразе і глядзелі на іх. Яны даўно глядзелі і ціха перагаворваліся, Валерыя ківала галавою. Марыі непрыемна стала, што яны глядзелі і гаварылі пра іх, маладыя, сур'ёзныя. Нібы іхнімі вачыма з іхняе маладосці глянула на сябе і на Загацкага.

Валодзя бадзёра махнуў рукою — давайце хутчэй сюды. І Валерыя павольна паўтарыла ягоны жэст.

— Пайшлі. Пераадзецца трэба.

Ім не хацелася ісці на той бераг, з якога яны адплылі.

Шпарка, моўчкі яны вярнуліся да свае палаткі, пераадзеліся ў сухое і пайшлі да суседзяў. Там ужо ля палаткі ляжала разасланая каляровая поліэтыленавая кляёначка, святочная яркімі кулястымі кветкамі. Стаялі ружовыя пластмасавыя шклянкі з малаком, вялікая чырвоная міска, поўная буйнае клубнікі, якая туга паблісквала на сонцы. На чыстым белым лісточку ляжаў парэзаны свежы клінковы сыр, на сподачку масла, нарэзаны акуратнымі лустачкамі батон.

Марыя глядзела на Валерыю, даўганогую, доўгавалосую, на яе мяккія, як у вадзе, павольныя рухі, адчувала нейкую сваю паблякласць побач з ёй, з яе маладосцю. Яны з Загацкім здаваліся нейкім далёкім ценем Валодзі і Валерыі, якім, мабыць, смешна было глядзець, як дурэлі яны і цалаваліся ў вадзе.

— Калі ласка. Марыя Іванаўна, я ваш кавалер.

— А я Валерыі сёння падару «Жыгулі»!

Валерыя ветліва ўсміхнулася.

— Міхаіл Міхайлавіч. Наліце Валерыі,— перадаў Загацкаму бутэльку Валодзя.

Учора вечарам яны былі проста Марыя і Міша. Марыя падумала, што цяпер, пры сонцы, нельга не зваць іх па бацьку.

— Ну што ж, вып'ем за гэтае слаўнае, неабтоптанае цывілізацыяй лясное возера, за вашу слаўную зямлю, за ваш слаўны народ, за наша знаёмства,— падняў тост Валодзя.

— Марыя Іванаўна, вам бутэрброд, калі ласка.— Валодзя гаварыў жартаўліва. І Марыі здавалася, што яму крыху няёмка сёння, ўчора яны абое дурэлі, як маладыя, як дзеці.

— Дзякуй, Валодзя.

— Міхаіл Міхайлавіч, вы ж мяне абкорміце.

Прападзе мая талія... Вы на батон мне тыднёвую норму масла намазалі.

— Маслам Валерку не сапсуеш,— пажартаваў у адказ Загацкі. Ад гэтага яе Міхаіла Міхайлавіча ён не адчуваў сябе старэйшым, прывык, каб так гаварылі да яго. Марыя зразумела гэта.

— У вас тут цудоўныя людзі. Мы першы год сюды прыехалі, паглядзелі... Народ, які сапраўды многа пакутаваў. Многа...

— Валодзя, ты раскажы ім пра бабку з базара,— Валерыя далікатна перавяла гаворку на другое, узяла ў два пальцы са свайго сподачка буйную ягадку.

— Ну, гэта класічна! Класічна! — Валодзя ўсміхнуўся, стрэльнуў вачыма.— Падыходзім мы да бабкі... Гэтакая старэнькая, у белым фартушку — ну адуванчык божы. Масла, дзетачкі, купляйце, свежае...

Валодзя загаварыў нараспеў і танчэйшым голасам. Але ён не ведаў беларускае мовы і падладзіцца пад яе не выходзіла.

— Дзе ж ваша масла, бабка, кажу. Паказвае. А яно... поўны дзіцячы гаршочак накладзена. Пытаюся, ці купляў хто ў яе. Не куплялі. Гавару, бабка, ніхто і не купіць, бо ў гэтую пасудзіну не масла кладуць, а дзяцей на яе садзяць...

Валодзя ціха засмяяўся, далікатным і кароткім смехам яго падтрымала Валерыя.

— Пакрыўдзілася на мяне бабка. Абы-што гаворыш. Паглядзі, якая чыстая, эмаліраваная пасуда. Ці ж я дурная, каб дзіця на яе садзіць. Ведзер старых колькі хочаш... Класічна!

Засмяяліся Марыя і Загацкі разам з маладымі з тое бабулькі...

— Вы доўга тут будзеце? — запыталася Марыя першае, што прыйшло ў голаў, бо адчувала, што не выходзіць сёння гаворка за сталом.

— Тыдзень засталося. Яна ў мяне таваравед, на работу трэба,— кіўнуў Валодзя на жонку і дадаў: — У мастацкім салоне... Так што вы правядзеце нас.

— Не, мы сёння пасля абеду паедзем,— адказала Марыя, перахапіла здзіўлены позірк Загац-

кага: яны меліся пераначаваць яшчэ ноч, але цяпер яна ведала, што свята скончылася і трэба ехаць.

— А, вы на выхадны,— здагадалася Валерыя.

Трэцюю чарку Валодзя падняў за здароўе сям'і Загацкіх, і Марыя і Загацкі хуценька падзякавалі. Іхнюю збянтэжанасць заўважыла Валерыя, дакорліва глянула на мужа, які ўжо не надта заўважаў, але Загацкага называў Міхаіл Міхалычам. Потым яны адышлі да Валодзевага «Масквіча», Загацкі нешта расказваў яму.

Марыя памагла Валерыі памыць посуд. Цяпер ёй здавалася, што яна і сапраўды быццам бачыла Валерыю дзе-небудзь у сувенірным аддзеле якога ГУМа.

Стомленыя гарачынёю і выпіўкаю, пакупаліся і палезлі ў палаткі спаць.

Марыя адчувала, што Загацкі пакрыўдзіўся на яе, хоць і не падаваў выгляду. Падумала, што ўсё ж не трэба было ехаць ім сюды.

Раптам кальнула думка, што таго маладога шчасця, якое было ў яе з Віцем, не паўторыцца, бо з гадамі адышло самае светлае цяпло душы, што шчасце ёсць кожнага дня ў жыцці новае, сваё...

Выехалі з возераў пасля абеду. Сама прыпякала сонца, і паветра аж мроілася, пабялела, выліняла неба. Па полі збоч дарогі ішоў камбайн, вёў за сабою слабенькі белы след пылу, і не верылася, што на ім, гэтакім гарачым, як патэльня, можа сядзець чалавек.

Марыя ведала, што гэта толькі з машыны здаецца, быццам няма ветру. У полі ён ёсць. Яна скоса зірнула на Загацкага, які засяроджана глядзеў на дарогу.

Ёй трэба было загаварыць да яго, не маўчаць. Але думалася не пра тое, што сказаць, а пра той нейкі гаркавы асадак на душы, які пакінула гэтая паездка, бытта яна нечым прыгняла Марыю, нейкаю фальшывасцю. І Марыя амаль адчувала ўсёю істотаю гэта — як з халаднаватае, тугое вады заплыла ў меленькую, ілістую...

Яна прытулілася плячыма ў куточак між спінкаю сядзення і дзверцамі, каб не гэтак даставала сонца, нібы драмала, толькі зрэдку паглядала на Загацкага, які апусціў сонцаадбіўны шчыток, крыху нахіліў галаву, і цень ад шчытка закрываў вочы і дзяліў твар на чорную і белую палавіну. Ехаў ён хутка, але ўпэўнена, чыста, нідзе не выходзіў адчайна на абгон, ні на паварот.

— Ты многа ездзіш на машыне? — запытала Марыя.

— Не, не вельмі.

— Прафесійна едзеш.

— Я ўсё ж аўтамабіліст. З дыпломам.

— Нам таксама інжынер патрэбен.— Марыя падумала, каб у калгасе быў талковы інжынер, і старшыні, і ёй намнога б менш работы заставалася.

Загацкі не завярнуў галавы да Марыі, глядзеў на дарогу, над якою трымцела, цякло паветра, усё роўна, як нябачным полымем гарэў і дыміўся асфальт. Ён злаваў на Марыю, здавалася, не за тое, што сарвала яго з возера, а за тое, што зрабіла гэтак, каб не было яму як запярэчыць. Так рабіла заўсёды Загацкага жонка, калі хацела зрабіць пасвойму і ведала, што яму гэта не па душы, але не хацела зважаць на яго. Пачынаць сварку з Марыяю, як з жонкаю, ён не мог.

— Слухай, а што гэта за стары ў вас на цэнтральнай? — запытаўся Загацкі, каб не маўчаць.

— Адкуль ты яго знаеш?

— Я ў яго пытаў дарогу тады...

— І што ён гаварыў? — Марыя выпрасталася.

— Чым ты яму дапякла?

— Няма яго ўжо ў нас.

— Правільна. З такою мордаю толькі пад мостам сядзець.

Марыя паглядзела на Загацкага, як хацела здагадацца, ці ўсё сказаў ён, пачутае ад старога? Але Загацкі прыжмурана глядзеў на дарогу. Ён цяпер падумаў, што стары, мабыць, нешта ведаў... На такую жанчыну ахвотнікі заўсёды знойдуцца. Ён стараўся заглушыць у сабе жаданне запытаць, ці былі ў яе мужчыны да яго, ведаў, што, калі і былі, гэта нічога не азначае, не ведала ж яна пра

яго, пра Загацкага... А можа, і чакала такога, каб аблапушыць, нарадзіць дзяцей і камандаваць, рабіць па-свойму, як зрабіла сёння?

Загацкі зірнуў на Марыю, нібы спалохаўся, што яна пачула яго думкі, але яна сядзела з заплюшчанымі вачыма, як драмала ўсё роўна, і здалася Загацкаму худзенькаю, стомленаю, і ён пашкадаваў яе: сам ён стаміўся, мужчына, а што казаць пра яе, жанчыну, якая з цямна да цямна на рабоце.

Як прыедуць, ён прымусіць яе легчы спаць, і з гэтаю цёплаю спагадаю да Марыі ўехаў у гарадок.

У гарадку было зусім душна, і пакуль даехалі да хаты, рубашка на плячах у Загацкага стала мокраю, хоць выкручвай.

Покуль Загацкі заганяў на двор машыну, Марыя адамкнула хату, і калі ён увайшоў, гаварыла па тэлефоне. Загацкі не стаў слухаць, выйшаў на двор, спаласнуў твар вадою з рукамыйніка, цёплаю, як з лужыны, выцерся прыполам рубашкі.

— Міша, мне трэба ў калгас!

— Перавярнуўся ён такі ўверх нагамі без цябе!

Марыя не заўважыла здзеклівасці ў ягоным голасе.

— Старшыня захварэў.

— Ну-ну...

— І трэба мне было якраз з'ехаць! Паехалі, Мішачка!

Яна пайшла адчыняць вароты.

Загацкі замкнуў хату, цераз плячо бачыў, што не сядзелася ў машыне Марыі.

Да вёскі Загацкі гнаў машыну, Марыя расказвала пра старшыню, пра тое, колькі работы, што не хапае нейкіх там запасных частак да камбайнаў... Ён ківаў галавою, спыніўся ля пасёлка. Марыя нахілілася, пацалавала ў вусны скорым пацалункам.

— Я пазваню табе і прыеду, як разбяруся крыху...

Загацкі крута завярнуў машыну назад, у лю-

стэрку бачыў, што Марыя не азірнулася на яго — спяшала да работы.

Да горада Загацкі ехаў спакойна, пакрыўджаны, думаў, што ўсе жанкі роўныя,— абы выйсці замуж. Нават зялёненькае дзяўчо, падлетак, і тая какетнічае і, хоць падсвядома, але хоча, каб прысвоіць таго, хто спадабаўся, выйсці замуж...

Нага аж сама сабою адпусціла акселератар, і машына ледзь не заглохла: Марыя даволі ясна сказала і пра дзіця, і пра інжынера ў іхнім калгасе! Загацкі газануў, машына моцна затузалася, пакуль набрала хуткасць, толькі тады ён прысвіснуў — уявіў сябе бацькам, у якога сын гадуецца на раёне, і пра гэта даведаліся на рабоце... «Кось, кось, пакуль не ў аглоблі!» — зласнавата падумаў пра Марыю.— Толькі не хватала пасвіць калгасных трактарыстаў».

Але пакуль даехаў да горада, крыху супакоіўся, адступіла злосць на Марыю. Ён адчуваў, што каб засталася яна ў яго, усё было б добра, ніякае крыўды. Ды і не выдавала яна на шантажыстку, не тая натура, гэта са злосці ён гатовы быў выдумляць альбы-што.

Загацкі не паехаў адразу дадому, завярнуў у бакавую вулачку да атэлье пракату, выгрузіў з машыны ўсё турысцкае начынне.

— Ужо і назад? — здзівіўся тоўсты, нізкага росту, з адышкаю мужчына, адзеты ў вайсковы кіцель і рубашку пад гальштукам, вузялок якога быў дачарна зашмальцаваны падбароддзем. На стале, за якім ён сядзеў, пад шклом ляжала парыжэлая ад пылу і сонца старонка раённае газеты з фотаздымкам мужчыны.

— Ці мо не выйшла паездка? — стараючыся спачуваць, запытаўся мужчына і прыглядаўся да надуўных матрасікаў, бы хацеў нешта ўгледзець на іх.

— Выйшла, выйшла! — Коратка кіўнуў Загацкі. Гаварыць яму з мужчынам не хацелася, а таму, мабыць, карцела выпытаць: хто ён, Загацкі, дзе працуе?

Машына нагрэлася на сонцы, усярэдзіне душна пахла нагрэтымі сядзеннямі.

Загацкаму хацелася ў душ, у хатні халадок, падумаў пра Марыю, якая цэлы дзень будзе пыліцца па калгасе ў гэтую гарачыню, калі і праўда захварэў старшыня, цягнуць усю работу...

Але чаму яна сказала пра дзіця і пра тое, што ім патрэбен інжынер? Проста так... Але чаму?..

VIII

Загацкі спачатку не звярнуў увагі на шэрую «Пабеду», якая стаяла на вуліцы. І толькі калі пад'ехаў да самае свае хаты, убачыў, што машына стаіць якраз перад варотамі на яго двор. Цяпер ён і машыну пазнаў: гэтая «Пабеда» была ў яго саслужыўца Дворніка, чалавека пажылога, лысаватага. Каб замаскіраваць лысіну, валасы ён зачэсваў на яе збоку, але іх засталося гэтак мала і гэтакія яны былі лёгенькія, што вечна пушыліся збоку. Дворнік многа гадоў працаваў у аддзеле, чалавек не дурны, ведаў справу. Але яго недалюблівалі. Меў ён прывычку ўткнуцца ўсюды, каб усё ведаць. І гэта рабіла часта Дворніку шкоду, бо ён не мог, каб змоўчаць пра тое, што ведаў. Мабыць, з-за свайго доўгага языка ён не пайшоў угору па службовай сцяжыне, засеў у радавых супрацоўніках, пакрысе абламаўся, абцёрся, змірыўся з роляю няўдачніка, стаў надакучлівым і не крыўдзіўся, калі яго ў адкрытую «адшывалі» ад кампаніі, быццам бы раўнадушна адыходзіў убок. Худы, як аполак, ён пастаянна жаваў з кулака, і гаварылі, што ў сумцы ў яго заўсёды ляжыць паўбатона. Акрамя ўсяго, Дворнік апошнім часам стаў чалавекам, які найбольш шанаваў сваё начальства. Уголас і дзе трэба і не трэба расхвальваў яго, да таго, што ўрэшце і само начальства старалася абыходзіць Дворніка, але калі трэба было даведацца, што робіцца ў аддзеле, то начальста выклікала да сябе Дворніка. І ён падрабязна даваў інфармацыю. Калі начальніка панізілі або звальнялі, Дворнік гэтак жа, як некалі пра дабрачыннасць, пахіхікваў і расказваў і пра

грахі, і пра грашкі былога начальніка, пахвальваў новага...

У Загацкага зрушылася з месца сэрца — проста так Дворнік сюды не мог прыехаць. А калі ўгледзеў жонку, якая важна і паволі патупвала па двары, зразумеў — дайшло ўсё ж да горада, нехта паспеў данесці, і Дворнік не прамінуў, каб не дапамагчы жонцы і заадно не паглядзець усю камедыю.

Загацкі адчуў, што на лбе выступіў халодны пот: каб раней за нейкую гадзіну Дворнік прыехаў, Загацкі быў бы тут з Марыяй!

Паволі, як не сваімі нагамі, Загацкі выйшаў з машыны, зачыніў дзверцы і невядома чаму пачаў замыкаць іх.

— О, Міхайлавіч! — радасна згледзеў яго Дворнік.

«Каб ты за ноч па пяць раз кукарэкаў!» — вылаяўся Загацкі і пайшоў на двор.

— А як гэта цябе, Дворнік, сюды прыперла нялёгкая?

— А мне што, Міхайлавіч? Ці каго пастаронняга везці, ці вашу жонку...

Дворнік у выхадныя дні падзарабляў грошы, ездзіў за таксі і не ўтойваў гэтага на рабоце. На старую яго «Пабеду» не надта звярталі ўвагу — па цяперашнім часе прамышляюць больш на «Жыгулях», «Волгах» ці на новых «Масквічах». Хто будзе садзіцца ў старую чарапаху. Цяпер, калі ехаць, то са свістам. Але ж на старой «Пабедзе» стаяў магутны «волгаўскі» матор.

— Ой, як ты, Міша, загарэў! — жонка ступіла насустрач, усміхнулася, пацалавала Загацкага, склаўшы трубачкаю і выгнуўшы губы.

Кожнага разу Загацкі баяўся, што яго скалане ад гэтага прытворнага, халоднага пацалунка, і добра, што яны здараліся рэдка. Але тым не менш, гэта абазначала, што сваркі не будзе, наадварот, жонка задаволена Загацкім, што здаралася, напрыклад, калі ён вяртаўся дадому ў дзень палучкі... I яшчэ былі не традыцыйныя прычыны, калі яна лічыла, што павінна ашчаслівіць свайго мужа пацалункам...

— Стараюся загарадь.

— А дзе ж той кацер стаіць? Ты ж гаварыў,— запыталася жонка. Загацкі хацеў павесці жонку і Дворніка, паказаць, але ўспомніў, што жонка жартаў не разумее. Ну а Дворнік... няхай разнясе па знаёмых, што Загацкі сапраўды і кацер меў.

— Гэта далёка адсюль. Там гараж на вадзе.

— Вера Антонаўна, вы ж не цягнеце, вы самае галоўнае скажэце,— Дворнік жаваў шчаўе, жменьку якога трымаў у руцэ, шаноўна стаяў збоку.

— Праўда, Міша! Цябе назначаюць загадчыкам аддзела!

— Ды ну! А Каляду куды?

— Каляда наш вышэй пайшоў...

— Адкуль ты ведаеш гэта?

— Што вы, Міхаіл Міхайлавіч? У нас ужэ ўсе пра гэта ведаюць! Засталася толькі фармальнасць... Ну а хто ж у нас яшчэ? Гаварушка? Ён спецыяліст неблагі, але ж ад прыроды чалавек тупы...

Дворнік збіраўся даць зараз атэстацыю ўсяму аддзелу, каб даказаць, што ніводзін з іх не варты Загацкага.

— Ладна!..— Загацкі незадаволена махнуў рукою, і Дворнік адразу ж і пакорліва сціх.

Загацкі, па праўдзе кажучы, і сам ведаў, што яго кандыдатура як найлепш падыходзіць на пост начальніка, і нічога дзіўнага, што яго назначаць... Але цяпер, пасля перапалоху, які яшчэ, як халодная ільдзінка, раставаў у грудзях, хацелася сарваць на некім злосць, а не радавацца.

— А ты, Вера, як надумалася ехаць сюды? — запытаўся Загацкі ў жонкі.

— А ты што, не рады? То я і назад паеду.

Крыўдзіцца яна ўмела і адварочвацца задам.

— Я не кажу... Напісаць ці пазваніць магла. У мяне і хлеба няма...

— Я сама тут разбяруся. Дзе ў вас магазін? Дай мне якую сетку. Валера Якаўлевіч паможа мне.

Жонка сёння не збіралася гнявацца ці абурацца.

— Вядома, Вера Антонаўна. Можам і на машыне пад'ехаць да базара.

— О, праўда!

Загацкі адамкнуў дзверы, даў поліэтыленавую белую карзінку. Ён пастаяў на парозе, пакуль жонка ўлазіла ў Дворнікаву машыну. Калі меркаваць па тым, што Дворнік возіць ягоную жонку, Загацкі і сапраўды атрымаў павышэнне па службе.

Ён стомлена, з палёгкаю выдыхнуў, пакруціў галавою, хуткім крокам увайшоў у хату, зірнуў на кухню, потым у кабінет. Там, на канапе, ляжалі дзве падушкі. Загацкі падхапіў падушку, занёс у залу, прайшоў, уважліва прыглядаўся, ці не засталося яшчэ чаго Марыінага ў хаце. І толькі пасля выйшаў, загнаў на двор машыну, схадзіў пад душ.

Цераз паўгадзіны жонка вярнулася з Дворнікам з базару, знайшла на кухні гаспадынін фартух, падперазалася ім. Загацкаму і Дворніку загадала абарваць клубніку на градзе, а то ўсё роўна прападзе, асыплецца, пакуль вернуцца гаспадары.

На кухні варылася трохлітровая каструля шчаўя, на патэльні пякліся катлеты, адначасна на талеркі наразаліся і каўбаса і бекон, нібыта збіралася на цэлую бяседу ці карміць брыгаду касцоў.

Загацкі ведаў, што ўсяго яны не сумеюць, каб і хацелі, з'есці, паставіў на стол каструльку, поўную клубнікі.

— Можа, пайсці каго з суседзяў пазваць?

— Нашто?

— Ну, каб памаглі нам з'есці ўсё гэтае дабро.

— З'ясі і сам. Баюся, каб ты тут не пахудзеў.

Жонка сёння была сама ласкавасць. Яна падалася насустрач Загацкаму. Той адступіўся назад, нібыта што пільнае патрэбна было рабіць на двары. Ён ведаў гэтыя яе прыцісканні, па-мужчынску грубаватыя і зразумелыя. Цяпер, пасля сустрэч з Марыяю, ён маліў бога, каб жонка не лезла да яго, не ціскалася.

Загацкі прыпыніўся на парозе, паглядзеў, як Дворнік абрываў клубніку. Рабіў ён хутка, абедзвюма рукамі, нібыта даіў карову. Адну ягаду кідаў у рот, другую ў кошык. І не памыляўся, як машына: адну ў кошык, другую ў рот, адну ў кошык, другую ў рот. І пакуль не абарве ўсю клубніку, не разагнецца. Гэта ж табе не купляць, а бяры і дзякуй няма каму гаварыць.

— Дворнік! — паклікаў Загацкі спакойным голасам.

Дворнік адразу ж выпрастаўся, пакінуў карзінку і ступіў крок да Загацкага.

— Ладна, пасля,— Загацкі так і не знайшоўся што сказаць, і невядома, навошта было клікаць Дворніка, але ён усміхнуўся сам сабе, прайшоў па двары.

Дворнік завіхаўся, абіраў клубніку.

Добра, што Марыя паехала. Каб на нейкае паўгадзіны. Яна як чула душою... Вось тады было б яму павышэнне! І цяпер думалася пра Марыю з пяшчотаю, забылася ўсякая крыўда і падазрэнні.

Загацкі з палёгкаю ўздыхнуў. Не, у ягоным узросце ўсё не так проста. Не так проста, як гэта здаецца. «Калі атрымоўваеш уладу, то траціш сваю незалежнасць»,— успомніў Загацкі нядаўна вычытанае, прымерваў гэта на сябе: цяпер сапраўды яму трэба глядзець, не забываць, што чалавек ён на відавоку.

— Дворнік,— зноў паклікаў Загацкі.— А вы даўно прыехалі сюды?

— Не, Міхаіл Міхайлавіч. От толькі пасядзелі на двары.

Дворнік аблізаў чырвоныя ад клубнічнага соку губы.

— А як гэта ты надумаўся ехаць сюды?

— Я сюды часта прыязджаю. Тут жончын брат жыве. А базар намнога дзяшоўшы. Не паляпуйся, паедзь па вёсках, як вішні спеюць ці яблыкі,— за бясцэнак набярэш. Людзям няма дзе дзяваць, як тут гаворыцца, свінні яблык не з'ядаюць. Дзе тая старая палезе на вішню, абіраць яе будзе? Лезь, абірай, а то шпакі атаўкуць, нічога

не астанецца... Гэтаксама і бульбы тут можна лепшае купіць, і грыбоў сушаных... Я ў Мінску на Камароўку цяпер рэдка калі і заязджаю. Абдзіраюць там цябе, як ліпку. А на машыне праехаць да райцэнтра — культурны адпачынак. Жончын брат тут жыве. Ён на базе робіць... Дык і касцюм які ці што дастаць — люба-міла. Зойдзеш, выбераш. Я вас пазнаёмлю некалі. Во мужык! Ён так жыве, як міністр які.

— Ты пра гэта Веры гаварыў?

— Гаварыў. Ды і сам думаю заеду, парадую вас.

— Ясна.

Цяпер прычына жончынага прыезду пачынала праясняцца: калі Дворнік сказаў ёй, што ёсць у яго добрае знаёмства на базе, то гэтакага варыянта яна не магла прапусціць — трэба было, як гаварыла яна, нешта купіць. Дворнік рады быў служыць жонцы будучага начальніка...

— Давай, абрывай ягады, пакуль жонка за стол не заве. Ты калі думаеш на работу назад ехаць?

— Заўтра ж на работу...— адказаў Дворнік.

— Нічога, зранку можна падняцца і запраста даехаць.

— Яшчэ здаравей будзе, чым удзень па гарачынішчы пячыся,— ахвотна падхваціў Дворнік.— І Вера Антонаўна гаварыла, што заўтра лепш будзе раніцаю. Ёй жа таксама на работу.

Дворнік не хаваў свае ліслівасці, ён усё роўна як незнарок паказваў яе — вось, маўляў, я падлізваюся да цябе і не саромеюся.

Загацкі завярнуўся і пайшоў у хату.

Там ужо на кухні, пры адкрытым акне, жонка ставіла на стол. Яна лічыла, што сваёй кампаніяй можна і на кухні гасцявацца, бо ў залу толькі лішняя работа насіць пасуду.

— Міша, ты вазьмі бакалы і чаркі спаласні пад вадою,— скамандавала яна, бо ўбачыла, што Загацкі ўзяўся за бакалы і збіраўся памыць іх.

Загацкі прамаўчаў. Яна ведала, што ён не любіць гэтага камандавання пад руку.

Сёння яму не хацелася сварыцца. Тое, што

жонка прыехала не правяраць яго і што нічога не мянялася ў іхнім жыцці, супакоіла, не настройвала агрэсіўна ні супраць яе, ні супраць Дворніка.

Вячэралі шчодра. Не порцыя стаяла перад кожным, а гара катлет на талерцы. Вера цвёрда ведала, што калі ў цябе за сталом чатыры чалавекі, то трэба, каб пададзена было сама меней на шэсць, па прынцыпу, хай лепш застанецца, чым мала будзе.

Першы тост Дворнік падняў за Загацкага, пажадаў яму поспехаў. Ён, мабыць, не прывычны быў да спіртнога, бо пасля другое чаркі пачаў п'янець, старанна еў, а пасля памкнуўся расказваць анекдоты, пачынаў два, але толькі як дахо-дзіў самага цікавага, да павароту, забываўся, бяссільна стараўся ўспомніць. Вера смяялася не з анекдотаў, а з таго, як Дворнік расказвае іх. Загацкі таксама пасмейваўся, падліваў у чаркі. Вера падміргвала яму, каб сам лішне не піў. Загацкі адчуваў сябе весела, выпіўка не брала яго, не туманіла галаву.

Пасля чацвёртае чаркі Дворнік раптоўна acяжэў увесь, жывыя яго вочы ўпарта спыніліся, нібыта цяжка стала варочаць бялкамі, твар пачырванеў, і здалося, пакруглеў, распух.

— Ну, раскажы, Дворнік, нам анекдот,— папрасіў яго Загацкі і падміргнуў жонцы. Тая ўсміхнулася, уявіла, як будзе цяпер, калі ледзьве паварочваецца язык, расказваць Дворнік.

— Анекдо-о-от? — перапытаўся Дворнік, паварочваючыся да Загацкага ўсім тулавам, бытта перастала ў яго паварочвацца шыя.

Вочы ў яго пачырванелі. Ён глядзеў на Загацкага, але, мабыць, не бачыў яго.

— Барахло!.. Усё барахло! Я жызню пражыў, усяго пабачыў і ўсё ведаю! Думаеце вы, Дворнік дурань! Думайце... Сядзіце, цярпліва праседжваеце штаны, чакаеце, каб вам, харошанькім, яшчэ адну пасаду падарылі. У-у! Бездар! Я некалі чэснаю службаю ў начальнікі выслужыўся... А вам усё пахадзя даецца! Дворніка вы ненавідзіце? А без Дворніка вы ні адзін не абыдзецеся... Ні

адзін, як ні грэбуеце ім!.. Дворнікі вечна будуць жыць, пакуль вы будзеце. Барахло!

Дворнік хіснуўся да Загацкага, паківаў пальцам, але не ўдзержаўся, хіснуўся і тварам ледзь не сунуўся ў сваю талерку.

Загацкі падхапіў яго. Вера весела зарагатала, прыгаворваючы:

— Ой, умора гэты Дворнік! Ой, хто б падумаў!..

— Пасмейся, пасмейся з Дворніка! Я ўсё некалі сабяру! — мармытаў Дворнік.

— Ладна, давай на бакавую!

Загацкі выцягнуў Дворніка ў веранду, паклаў на канапу. Той мычаў нешта, паспрабаваў устаць.

— Ляжы ты!.. А то як пакладу!..— прыгразіў Загацкі і ціскануў Дворніка да кушэткі. Той больш не спрабаваў падымацца, нешта яшчэ мармытаў сам сабе пад нос, гразіў на некага.

Загацкі не пайшоў у хату. Яго здзівіла, што Дворнік можа напівацца, і яшчэ больш тое, што хавалася за ягонаю бяскрыўднасцю.

Загацкі жорстка падумаў, што ад Дворніка ён збавіцца.

Вера выйшла следам, спынілася на парозе:

— Давай сёння спаць раней ляжам. Заўтра нам рана ўставаць. Я буду прыбіраць са стала?

— Прыбірай. І на будучае пастарайся больш не звязвацца з Дворнікам. Што табе ад яго трэба?

— Я ж даўно прасіла цябе дастаць жакарду...

— Ясна.

— От табе і ясна! Я ж не за так у яго... Я купляю за свае грошы.

— Ладна. Каб больш ты з Дворнікам не раскатвалася ў машыне. І няма чаго яму...

— Папа, ты раўнуеш? — шчасліва засмяялася Вера.

Загацкі стрымаўся, змаўчаў, завярнуў і пайшоў за хату, быццам яму прыспічыла.

Вярнуўся, наліў яшчэ чарку каньяку, раздзеўся і лёг, адчуў, як лёгка і прыемна засынае. Ачнуўся ад таго, што побач варочалася з боку на бок і цяжка, пакрыўджана ўздыхала жонка...

IX

Загацкі чуў, як прачнулася жонка, як ставіла на пліту чайнік. Дворнік таксама прачнуўся, мабыць, самы першы ў хаце. Чутно было, як ён заводзіў, правяраў матор. Загацкі ўсміхнуўся — якая сёння будзе ў Дворніка морда пасля ўчарашняга. Уставаць не хацелася, крыху цяжкавата было пасля выпіўкі.

— Ты не будзеш уставаць, Міша? — жонка ўжо адзелася і падфарбавалася. Яна ўсміхнулася мужу.

— Устану, а як жа.

— Як хочаш, мы і самі збяромся.

Загацкі ўстаў, адзеўся, спаласнуў твар пад кранам на кухні, выйшаў на ганак.

— І вы ўсталі, Міхайлавіч? Добрае раніцы.

Дворнік весела ўсміхнуўся. Ні збянтэжанасці, ні разгубленасці, ні нават падпухласці на твары і мутнаватасці ў вачах не было.

— А мы ўжо сабраліся з Libraryераю Антонаўнай. Я казаў, каб і не будзіла вас.

Ён прыязна ўсміхнуўся, як нічога і не здарылася. Загацкі нават падумаў, што ён не п'яны быў учора зусім, а прытварыўся, каб знарок выкрапіць усё, што набалела на душы. А можа, нічога не памятае, такі быў?

— Ну як пасля ўчарашняга? Не баішся інспекцыі?

— Учарашняе было ўчора, а сённяшняе сёння.— Дворнік адкрыта глядзеў у вочы Загацкаму.

— Цікавы ты, Дворнік, чалавек.

— Як сказаць, Міхайлавіч.

Дворнік тым часам адкрыў багажнік і ладкаваў там карзіну з клубнікаю, абкладаў яе з усіх бакоў анучамі, кавалкамі старых дываноў, якія невядома чаго вазіў у багажніку.

Загацкі вярнуўся ў хату.

— Табе чаю наліваць?

— Не, я пазней паснедаю. А ты з гэтым Дворнікам каб першы і апошні раз звязвалася.

— А што ён табе, мяшае? Ты ж мне нічога не дастанеш...

Сёння жонка не надта прыслухоўвалася да яго слоў, Дворніка гатова была абараняць, незалежна завярнулася і пайшла клікаць яго снедаць.

Загацкі аж здрыгануўся ад кароткага тэлефоннага званка. Ён нават не падумаў пра тэлефон, званіць магла толькі Марыя. Здавалася, што званок чуцён аж на дварэ. Загацкі схапіў трубку, каб спыніць званок, паказалася, што грукнулі дзверы веранды — жонка вярталася ў хату.

— Алё! Алё! Хто там? Алё! Якога чорта! — моцна гукнуў Загацкі, і гэтак жа моцна, каб чула, як увойдзе, Вера: — Вы не туды папалі! — І толькі пасля гэтага спахапіўся, што не чуў у трубцы нічыйго голасу.— Алё! Хто гэта? Алё!

Трубка маўчала, нібы голас не мог прарвацца на правадах, і даходзіла толькі ягонае ціхае шалясценне, а потым гэтак жа здалёку пачуліся кароткія гудкі. Загацкі паглядзеў на трубку — яму цяпер здалося, што ён чуў не маўчанне, а дыханне Марыі.

— Ты куды сабраўся званіць? — запыталася жонка, і Загацкі хуценька паклаў трубку, якая ўсё папісквала, коратка і прызыўна.

— Думаў пазваніць, колькі часу.

— Надумаўся ў райцэнтры! Дворнік сённязаўтра ўсё яшчэ раз выведае, і мы прыедзем. Ці да цябе на аўтобусе мне ехаць? — з прыціскам на слове аўтобус запыталася Вера.

— Як хочаш,— Загацкі падумаў, што ад Дворніка яму не адкараскацца цяпер. Ён прыслухоўваўся да тэлефона, глядзеў на яго, як на ненавіснага чалавека, якога не заб'еш і не прымусіш маўчаць.— Вы не спозніцеся на работу?

— Не спознімся.

Марыя заўсёды званіла яму гэтаю парою.

Загацкі з палёгкаю, нарэшце, выйшаў за жонкаю з хаты, зачыніў за ёй дзверцы «Пабеды». Сёння зранку жонка не збіралася цалавацца...

Загацкі пастаяў у варотах, правёў вачыма машыну: у галаве ў яго цяжка шумела, і ён не ведаў, ці гэта з учарашняе выпіўкі, ці ад усяго, што здарылася за мінулы дзень і ноч. Пра павышэнне на службе ён ведаў, бо інакш і быць не магло:

і па стажу, і па тым, што не меў ні вымоў, ні спагнанняў, ніколі не ішоў супраць начальства... Кальнулі Дворнікавы словы — выседзеў, дачакаўся, задніцаю, а не галавою пасаду дастаў. Ну я табе прыпомню задніцу!

Загацкі не ведаў, як прыпомніць. Раптам уявіў, нібы ўбачыў, як падвязе Дворнік жонку, калі ў яго будзе Марыя!.. А яны ж прыедуць!

X

Марыя адчувала, што Загацкі пакрыўдзіўся, хоць і не падаваў выгляду. Сталы чалавек, ён павінен ведаць, якая работа ў гэту пару ў агранома. Не могуць жа яны век сядзець у схованцы і мілавацца. Ды яна і не збіралася патакаць яго хаценню.

Марыя ішла на ўсю ногу, старалася хутчэй дадому. Няёмка было, што яе маглі сустрэць адзетую, як у госці.

Яна мала не дайшла, каб завярнуць да хаты, як пачула тарахканне шасі, якое ехала насустрач. Марыя прыпынілася, здзіўленая, што шасі нагружана збажынаю.

Трактарыст, белабрысы, кірпаносы малады мужчына ў ссунутай на лоб замасленай кепачцы, руляваў па дарозе, абмінаў выбоіны, але не збаўляў газу.

Марыю ён не пазнаў, кінуў толькі вокам і руляваў. Не да жанчын яму.

Марыя выйшла на дарогу.

Толькі тады трактарыст пазнаў яе. Марыя бачыла, як пабялеў ён спачатку, потым пачырванеў і нарэшце саўладаў з сабою, нахабна змераў яе з ног да галавы — непрывычна бачыць аграномшу ў кароткай спадніцы, падмазанаю і прычапуранаю. Ён спыніў шасі і блазнавата, каб даць зразумець, што ён прызнае права Марыі не толькі камандаваць у калгасе, падміргнуў.

— Добры дзень, Пратасевіч! — Марыя не заўважала ягонага позірку.— Ты адкуль возіш пшаніцу?

— З-пад Камароўкі.

— Ну і што табе тут трэба? Чаму не разгрузіўся?

— Там збоішча машын. Думаю, паабедаю...

— Паабедаеш? А гэта не па-другому называецца?

— Што вы, Марыя Ігнатаўна! Хіба ж я... Пасярод белага дня... Што я дурны, ці што!

— Ну, а калі ты разумны, чаго дурнейшага за сябе шукаеш? Ты што, пасяўнуюю на дарозе ўстроіў? Чаму перагрузіўся і сееш па ўсёй дарозе? Спяшаеш?

— Марыя Ігнатаўна...

— Заварачвайся назад! Пачакай, пачакай!— Марыя цяпер толькі заўважыла не зусім упэўненыя рухі трактарыста.— А ну, злазь з машыны! Зараз жа!

Пратасевіч пакорліва, мацюкаючыся сам сабе, злез з машыны.

— П'яны! Марш, каб вочы мае не бачылі!

— Марыя Ігнатаўна, што вы... Як жа! А што, самі за руль сядзеце? Хто вам будзе абараначак круціць усю ўборачную? — паспрабаваў агрызацца Пратасевіч.

— Марш, а то вызаву ўчастковага, і без правоў астанешся!

Апошняе даняло Пратасевіча. Было ўжо такое ў механізатараў з аграномкаю, што сядзелі па году на рабоце ў брыгадзе.

— Прасцеце, Марыя Ігнатаўна... Конь, і той.

— Коні зранку не п'юць, гэта праўда. Заўтра прыйдзеш на нарад. Там разбяромся!

— Марыя Ігнатаўна...

— Усё!

Марыя рашуча стала на падножку.

— Кофтачку нейлонавую пагнюсіце,— ухмыльнуўся трактарыст.

Марыя нічога не адказала, уключыла хуткасць, акуратна завярнула шасі назад, паехала да цэнтральнае сядзібы. На зернетоку ніякае чаргі і збою машын не было. Марыя разгрузіла шасі, адагнала яго за сушылку, заглушыла, з зернетоку пайшла да гаража.

Яна ведала, што жанкі на таку абгаворвалі яе. Яны зайздросцілі яе маладосці і прыгажосці. Ды як не пагаварыць і не паабгаворваць маладую ўдаву, на якую мужчыны вылупліваюць вочы і могуць вільнуць за аграномшаю. Ды і хто не знойдзе сказаць што-небудзь калючае пра свайго начальніка?

Ля гаража, у кузні, Марыя знайшла механіка, які дапамагаў кавалю замяраць нейкую дэталь, прывіталася:

— Аляксандравіч, добры дзень. Ты што, сам у слесары падаўся?

— А чорт, не вытрымлівае нагрузкі... Які дурань разлічваў...

— Я зняла Пратасевіча з шасі. П'яны. Дадому пёрся са збажыною. Знайдзі чалавека і пасадзі на шасі. За сушылкаю стаіць.

— Нараджу я чалавека!..

— Барані бог, каб камбайны стаялі з-за таго, што няма на чым адвозіць!

— Дык што мне самому на тое шасі садзіцца? — ужо пакорлівым голасам запытаўся механік.

— Твая забота, каб камбайны не стаялі, а не баранку круціць!

— А як Пятровіч?

— Не была яшчэ ў яго.

Марыя завярнулася і пайшла. Чорт яе пагнаў на тое возера! І трэба, каб якраз захварэў старшыня. Марыя бачыла нейкую і сваю віну ў гэтай ягонай хваробе: каб яна была на месцы, яму б менш давялося круціцца па калгасе.

Яна завяла машыну, паехала да канторы. У свой кабінет не зайшла. Дзверы ў пакой сакратара партарганізацыі былі зачынены.

— Дзе Сыцька? — запыталася Марыя ў бухгалтаркі пра парторга.

— На ферму збіраўся пайсці.

— Вернецца, скажаце, што я хацела бачыць яго. Хай пабудзе ў канторы, я пазваню.

«Яшчэ ж і ферма, і план па надоях»,— падумала Марыя. Толькі цяпер успомніла, што калгас, гэта не толькі ўборка і не толькі палявыя ра-

боты. Сёння, калі там парторг, можна туды не заварочваць.

Марыя выйшла [redacted] канторы, села ў машыну. Трэба было паехаць, пераадзецца, але цяпер ужо ўсё роўна, кофтачку вымазала.

Завяла машыну і паехала да вёскі. Да хаты дырэктара школы.

Дырэктарава хата стаяла ўздоўж вуліцы, амаль пры самым плоце. Марыя бачыла, што ўгледзелі яе, як толькі спыніла машыну — махнулася фіранка на акне.

Дырэктар абедаў. Сядзеў на кухні за сталом. Перад ім стаяла міска з халадніком, талерка з нарэзаным салам, збанок з малаком і міска з накроеным хлебам і батонам.

— О, хто к нам у госці заехаў! Волька, ты бачыш! Такое разоў тры на год бывае. У жніво ці сена як косім, і восенню! — дырэктар ні то жартаваў, ні то дакараў, выйшаў з-за стала, ступіў насустрач.

Ён яшчэ не стары чалавек быў, але ссутулены, хударлявы, хоць і быстры ў рухах. Нешта і недырэктарскае было ў ягонай высушанай, як у старога селяніна, постаці.

— Садзіся, палуднаваць будзем.

— Іван Іванавіч...

— Я і так ведаю, што ты да мяне не абедаць прыехала. Садзіся. Я палуднаваць хачу, і ты не палуднавала яшчэ сёння. Волька, падай там яшчэ нам на стол! — загадаў ён жонцы.

Скора на стале стаяла яшчэ міска з халадніком, адчынена і выкінута на талерку рыбная кансерва, нарэзана свойскае кілбасы. І бутэлька з чаркамі таксама.

— Сядай і ты, Волька, да нас.

Іван Іванавіч наліў у чаркі. Сабе поўную, жанчынам пакрысе. Марыя паспрабавала адмовіцца, але ён аперадзіў яе:

— Гэта капля на дэзінфекцыю. Пі, не бойся, не чутно ад цябе будзе. Я вот Вольцы даўно гавару, што добрая ты дзеўка, аграном талковы. Але лепш, каб ты хлопцам была. От хоць можна было сесці ды не спяшаючы чарку выпіць, ды пра жыц-

цё пагаварыць. А то от жа з табою, з бабаю, не надта ўсё і скажаш... А то б хоць маладосць можна было ўспомніць.

— От у цябе язык, каб ты праваліўся!

Іван Іванавіч хітравата падморгнуў Марыі, выпіў.

— А што ты думаеш, Волька? Я цяпер не ведаю, кім больш ганарыцца: ці тым палкоўнікам, якога я некалі вучыў, ці гэтым во калгасным аграномам, які заязджае да мяне ў госці. Што мне гонару ад таго палкоўніка і ад тых атамных падлодак? Калі я скажу тут каму, што вучыў Марыю, то кожны ведае, пра каго я гавару і чым хвалюся. І той палкоўнік да мяне наўрад ці ў госці калі заедзе, а яна, хоць і па патрэбе, але ж заверне...

— Перастань ты, каб на цябе халера. То маўчыць цэлы дзень, то не суняць яго — малоціць і малоціць. Каб к жорнам твой язык прывязаць...

Жонка ўсміхалася, пазірала на мужа.

— Ну, давай, гавары, што табе трэба. Мо зноў настаўнікаў на работу? Цяпер жа мода такая, на сельгасработы ўсіх так званых дармаедаў. Каб прыблізіць інтэлігенцыю к рабочаму народу...

— Вам няма чаго на нас крыўдаваць...

— А медсёстры ж па тыдні адбывалі...

— У іх жа школьнікаў няма, як у вашых настаўнікаў,— адпарыравала Марыя.— За вас вучні адробяць.

— Во, во! Але настаўнікаў я вам не дам. У мяне ў самога капітальны рамонт ідзе. Работнічкі робяць! Каб я менш пажыў і гэтулькі не нагледзеўся за свой век, то разрыў бы сэрца зарабіў. Душа чуе, што, каб да першага ўспець, прыйдзецца маім настаўнікам і старшакласнікам малярамі станавіцца. Ну гавары, гавары, што ты ад мяне хочаш? Пратасевіча сабралася судзіць?

— Пратасевіча?!

— Не ведае нічога яна! От толькі да мяне прыходзіў, плакаў, прасіў, каб я заступіўся як дэпутат, каб пад суд яго не аддавалі. П'яны ж, як бот з левае нагі!

— Хто яго судзіць будзе... З шасі зняць прыйдзецца, каб другім навука была. Мне вашы школьнікі трэба.

— Школьнікі мае, ты ведаеш, у вас на рабоце і так.

— Не, мне не работу рабіць. Хачу паставіць піянерскія патрулі на дарогах, ля тока. Хай глядзяць, каб зерне не рассыпалася, як сёння ў Пратасевіча.

— Волька, ты бач, як за жабры бярэ? Во вучаніца. Я адмовіцца тут ніяк не магу. Права не маю. Вучу на сваю голаў... А хто за мяне рамонт у школе рабіць будзе?

— Не, я вас не хачу адрываць, Іван Іванавіч. У вас жа камсамольскі сакратар ёсць.

— Мілая ты мая, або ж без мяне абыдзецца? Сакратар мой у вас з бацькам на камбайне жне. Не здымеш яго, га? Добра, я піянерважатую падключу. Заўтра арганізуем. А як Пятровіч?

— Не ведаю. Не была ў яго...

— Заедзь. Ён, Марыйка, на два гады старшы за мяне. Разам мы раслі. Усё мае свой пачатак і канец. Старасць не радасць, горб не карысць ды і смерць не ўцеха. Я заўтра табе выстаўлю гэтых патрулёў... А ты не гарачыся і не бяры спачатку крута. Ты жанчына, маладая яшчэ. У Пятровіча вунь якая і сіла была, і вопыт, а ўтупала работка. Гэта не жарт цяперашнім калгасам круціць. А з патрулямі я сам разбяруся. Заязджай на мяне часцей. Хоць ты і не хлопец, але і пры табе чарку-другую вып'ю — прычына ёсць.

— Або на тваю язву чарка патрэбна? Гэта ж трэба — на язву язва ўбілася,— незласліва пажартавала Волька.

— Мілая ты мая, куды гэтуй медыцынскуй язве да цябе! — аднёс пірагі Іван Іванавіч і падміргнуў Марыі.

Ён правёў яе да машыны.

Ад дырэктара да канторы яна ехала павольі. Сакратар партарганізацыі яшчэ не вярнуўся з фермы, і яна завярнула ў поле, дзе была галоўная старшынёўская работа. І сапраўды, спяшаць і гарачыцца не варта...

Прыцемкамі Марыя вярталася дадому. Заехала да запраўвачнае, заправіла поўныя бакі: машыну пакідала пры доме. Пратасевіча з шасі здымалі. На яго месца садзіўся за руль старшынёўскі шафёр. Назаўтра прыходзілі дзве машыны з аўтакалоны.

Жніво набірала сілу.

Марыя паволі пад'ехала да старшынёўскага дома, заглушыла матор.

Ля веранды яе сустрэла старшынёва жонка, бледная з твару, быццам састарэлася за адзін дзень на многа гадоў. А можа, гэта здалося Марыі пры цьмянаватым святле ў сенцах ды таму, што старшыніха была не падмалявана і не падфарбавана, як заўсёды.

— Заснуў ён толькі. Не трэба будзіць яго. Тут і медсястра дзяжурыць... Іван Іванавіч прыходзіў, сказаў, што ты ўжэ ў калгасе. Ён і супакоіўся, заснуў.

— Добра, я заўтра заеду да яго.

— Заязджай, Марыя. Чакаць ён будзе.

Марыя ведала, што старшыня будзе чакаць яе. Гэтак жа, як і пастаянна адчувала і яго добрую ўвагу да сябе і тое, што ён знарок трымаў яе бліжэй да сябе і рыхтаваў сабе ўзамен. Гэта заўважылі і іншыя, яна стала другім чалавекам у калгасе. Марыя прывыкла да гэтага, гэтак жа як прывыклі падначаленыя і падпарадкаваліся ёй, нават механік, заатэхнік.

Дадому Марыя ехаць не спяшала, кіравала адною рукою. Машыну загнала на двор, падышла да ганка, не адмыкала дзвярэй, прысела на цэментовых прыступках.

Цямнела. Высока свяцілася жаўтлявым выпаленым водсветам неба над заходнім небакраем. Прысмак пылу і нагрэтае травы стаяў у паветры. І яшчэ пахла саломаю, нават не саломаю, а тым пылам, які плыве ўслед за камбайнам — жніўным пылам. З першых дзён жніва наваколле напаўнялася гэтым пахам. Яго, мабыць, пакідалі машыны на палявых дарогах, развозілі да зернетакоў, нават у райцэнтр прывозілі, і пахла жнівам вакол элеватара і ва ўсім гарадку. Збожжам, саломаю,

сонцам пахлі і яе запыленыя рукі. Яна сядзела ў цішыні на парозе свае прасторнае, дагледжанае хаты — адна і са сваёй стомленасцю, і са сваімі думкамі перад кароткаю, як дрымота, летняю ноччу. І ёй здалося, што яна адна на ўсім свеце, і нават адчула, які вялікі і высокі гэты свет і якая сама яна маленькая, бы пылінка на ягоным глыбокім дне, над якім сіне, блакітна, цёмна плыве саглыбіня часу і прасторы. І наплываў жаль да самое сябе, захацелася быць маленькаю, у якое ёсць маці...

— Ой, перастань, ненармальны!..— зусім блізка пачуўся на вуліцы радасна-здзіўлены і шчаслівы дзявочы голас, смех і маладыя галасы.

Марыя здрыганулася, скоранька ўстала, зайшла ў хату, запаліла ў пакоі святло, пастаяла, прыслухоўваючыся да самое сябе — маладое, у якой горача ходзіць і звініць кроў, нібыта зварухнулася, ажыла тая яе дзявочая, наіўная і прагная шчасцю душа.

Марыя падышла да акна, адчыніла яго, каб пачуць тыя маладыя галасы, і не магла пачуць. Здрыганулася ад лёгкіх нечых крокаў на вуліцы, спалохана, быццам хтосьці мог неасцярожным словам ці рухам, ці нават позіркам спалохаць тое маленькае кволае, як птушаня, абуджанае пачуццё ў яе душы...

Спала яна лёгкім здаровым сном, прачнулася на досвітку, села за руль і праехала па калгасе, па полі, на ферму, і там не здзівіліся яе візіту, бо так кожнае раніцы рабіў старшыня.

І ніхто не заўважыў ніякіх перамен у Марыі.

Да нараду прыехала дадому паснедаць і не вытрымала, набрала нумар Загацкага, хоць і не ведала, чаго звоніць і што скажа. Усміхнулася, пачуўшы ўсхваляваны, нават злосны голас: «Алё! Алё! Хто там? Алё!..», паклала трубку.

І, едучы да канторы, усё яшчэ ласкава ўсміхалася.

XI

Загацкі прайшоў па двары, вярнуўся на кухню, дзе жонка пакінула яму правізіі на добры тыдзень. Нават непачатая бутэлька каньяку засталася. Як пачула, што начальнікам стане, большымі грашыма запахла,— ласкавая стала... І Марыя таксама прымерылася на яго: пра дзіця загаварыла, пра інжынерскае месца. Кось-кось, адале і ў аглоблі! Загацкі нібы староннім вокам убачыў, як хочуць акруціць, улыгаць яго. Не, дудкі! Ён ужо навучаны, ён умее пaберагчы сябе! Цяпер, калі яму даюць харошае, спакойнае месца на рабоце і добрыя грошы, яму толькі і пара пайсці інжынерам у калгас... Недарэчна і несур'ёзна ўсё гэта. Не такі ён маладзенькі і дурны, каб абвесці яго кругом пальца.

Загацкі аж устаў з табурэткі — уявіў, што Дворнік стаў начальнікам, а ён пайшоў паднімаць калгас. Незаменных людзей няма. Слава богу, ён некалі разабраўся, што да чаго, не стаў у баразну, каб век ісці па ёй...

А Марыя, бадай, і не ведае, як можна жыць без свайго калгаса.

Загацкі раптам успомніў, як яна паволі, стомлена, нібы зямля пагойдвалася пад нагамі, ішла да яго па двары і як свяціліся яму яе вочы... Нешта здрадліва варухнулася ў грудзях у Загацкага, і ўміг рассыпаліся ўсе ягоныя лагічныя вывады пра тое, як Марыя хоча абмануць яго... На самай справе ўсё не так. Але ж і яму не кінуць-рынуць усё і пайсці за ёю! У яго гады не ўсё проста, не кінешся вось так без аглядкі ў новае жыццё...

Ён пасля прыедзе да Марыі... А цяпер трэба паехаць у горад, пакуль які Дворнік не паднаціснуў на знаёмага, не апярэдзіў. Разбярэцца на рабоце, прыедзе... Не, лепш напіша, а потым прыедзе. Цяпер у Марыі сáма работа, і лепш будзе, калі ён не замінацьме...

Загацкі не заўважаў, што ходзіць па хаце, прыбірае рэчы, наводзіць парадак, і спахапіўся толькі тады, калі зусім даказаў сам сабе, што не паехаць у горад яму ніяк нельга, што гэта патрэб-

на не толькі яму, а найбольш Марыі... І спахапіўся з-за гэтае недарэчнае думкі, здзіўлена агледзеў прыбраную хату. Канечне, Марыі не хацелася б, каб ён ехаў... Але ж нельга інакш, нейкі інстынкт гнаў яго. І яна павінна яго зразумець. Загацкі ўгаворваў самога сябе, хоць не ўяўляў, як скажа Марыі пра свой ад'езд. Лепш, калі Марыя прачытае пра ўсё ў пісьме...

З нейкаю палёгкаю Загацкі ўздыхнуў, калі выехаў за горад, на шашу, толькі тады прывычна кінуў вокам на прыборны шчыток: бензіну заставалася малавата, і завярнуў налева, на запраўвачную.

Запраўляцца не спяшаў, супакоены, упэўнены ў самім сабе — і гарадок, і тое, што было там, быццам засталося недзе далёка. Анучкаю ён акуратна выціраў бензін, якім крыху абліў машыну, прыпыніўся пры адчыненых дзверцах, удыхнуў густы палявы водар, які наплываў з палетка і якога не мог перабіць востры бензінавы пах. Ён ужо нагнуўся, каб сесці, як у люстэрку задняга абзору ўбачыў Марыю. Яна выйшла са свайго «козліка» і знімала накрыўку з гарлавіны бака.

Чамусьці асцярожна, як крадучыся, Загацкі паволі сеў на сядзенне, узяўся за ключ запальвання, паволі крануўся з месца і баяўся нават зірнуць у люстэрка — здавалася, што яго вось-вось гукнуць, і толькі за запраўвачнаю набраў хуткасць, паспрабаваў засвістаць бесклапотна-вясёлую мелодыю «Чобаты, чобаты вы мае...», але свісту не выйшла.

Калі павярнуў на шашу, кінуў вокам на дзяўчыну, якая падняла руку, нават і не падумаў спыніцца. Ехаў яшчэ кіламетраў з дваццаць з адчуваннем, што за ім нехта едзе следам, і толькі як пачаўся лес, спыніўся.

Выйшаў, пастаяў на абочыне, пайшоў па сасонніку ў глыб лесу, але нечакана выйшаў на прагал, да пясчанага кар'ера, глыбока выкапанага, з дарогаю там, унізе.

Пясок, сухі, здавалася, белы, нібыта незаўважна цёк з абрываў — мроілася паветра. І ціха было там, унізе, толькі, бытта час, з роўным ціхім шорханнем цёк пясок. Непрыгожа бруднае, пакручастае вісела над абрывам карэнне дрэў з тонкімі і доўгімі махрамі...

Загацкі сарваў сцябліну метлючку, узяў у рот, прыжмурана глядзеў на белы пясок, чуў, як туга, напорыста звінелі на асфальце машыны.

Пра Марыю стараўся думаць спакойна, як пра тое, што было, было, як і многае ў жыцці, і, урэшце, не вернецца і не нашкодзіць яму. Хацелася неяк прыглушыць і сорам, і тое гадзенькае адчуванне, якое было ў душы, неяк апраўдацца самому перад сабою, даказаць, што ён харошы, толькі варта захацець прыгледзецца, зразумець яго — і ўбачыць гэта. Ён не вінаваты, што ні ў кога нестае ні часу, ні жадання. І чым больш думалася пра сябе, мацнела старое, слабенькае, але ўпартае адчуванне, бы ўсё жыццё ён апраўдваецца перад самім сабою, доўга ўжо, як брыдзе па росным жыце з узгорка ў лагчыну, усё больш і больш аброшваецца і цяжэе... А ці не сам ён вінаваты, што не выйшла ў яго ні вялікага жыцця, ні вялікага шчасця? Ці ў той бок ён пакіраваў сваё жыццё? І расстанне з Марыяй як пашлавата кончылася — бы ўцёкі з выпадковае начоўкі...

Загацкі аж скалануўся ад кароткага раптоўнага шоргату побач, глядзеў на хваіну, якая лёгка кіўнула вершалінаю, нахілілася, выламала крыгу зямлі. Лопнула, як сухажылле, карэнне, і дрэва разам з травою і верасам паплыло ўніз. Следам за ім доўга яшчэ цёк пясок, свежа бялелася абарванае непрыгожа разлапістае карэнне.

Загацкі міжволі адступіў, заспяшаў да машыны, і скора яго не стала відаць і не пазнаць ў цеснай, мітуслівай плыні блiскучых пры яркім сонцы легкавічкоў.

Міш

I

Бонусь прачнуўся рана, але не ўставаў. Чуў, як на кухні пынілася Волька. Каб гэта другога дня, то з жончыных рук на падлогу падала б ці накрыўка каструлі, ці алюмініевая місачка. Калі ж Бонусь не абзываўся ў адказ на ўсю гэтую «артылерыю», дзверы ў спальню прачыняліся: «І дакуль ты будзеш вылежвацца? Сонца ўжэ над зямлёю стала! Варыны малыя дзеці ўжэ па вуліцы бегаюць. Стары чалавек, як табе не брыдка!..» Волька вярталася да прыпечка, споведзь вяла і адтуль, пакуль Бонусь не паднімаўся і не ішоў на двор. Клалася спаць Волька ў адну пору з курамі, але і ўставала разам з імі. І не магла цярпець, каб спаў гаспадар, хоць рабіць яму досвета не было чаго.

Сёння Волька пынілася ціха. У спальні на суседнім з Бонусем ложку спалі сын Лёня і зяць Гена. Сын прыехаў учора на апошнім аўтобусе, а зяць яшчэ пазней прыкаціў на матацыкле з каляскаю. Гасцей Бонусь не чакаў, не пісаў, каб прыязджалі, бо не было ніякае пільнае работы.

У спальні стаяў кволы прыцемак. Млявае ранішняе сонца мякка прасейвалася скрозь тоненькія занавескі на палакіраваную падлогу. Пры гэтым няяркім сонечным святле, у цішыні добра і радасна адчуваць, што ты жывеш, што ўвесь гэты свет дзеля цябе і што ты здаровы, лёгкі целам.

Ціха, каб не трашчалі спружыны старога матраца, Бонусь устаў, адзеў цёмна-зялёную з тоненькае мацéры рубашку-куртку з вузенькімі пагончыкамі і нагруднаю кішэняю. Будучы ў Слуцку, купіў сабе студэнцкі рабочы касцюм — зручны насіць летам.

Сам Бонусь высокага росту, крыху сутулаваты, з цёмным загарэлым тварам і сівымі густымі валасамі, здаваўся маладзейшым у гэтым касцюме — не скажаш, што яму за шэсцьдзесят год.

На кухні Бонусь уссунуў на ногі старыя растаптаныя сандалеты, выйшаў на ганак.

Сонечна ўстала раніца. Ад расы пацямнела сцяжынка на двары, густа, шызавата легла раса на блакітную фарбу зяцевага матацыкла і на мураўку, якою туга ўрос двор. Ненадоўга і гэтая раса, і тоненькая намітка туману — пакуль крыху вышэй не ўстала сонца. Дзень будзе гарачы, хоць і пачынаецца ўжо верасень, і нават удзень павявае, ходзіць над зямлёю напорысты вецер.

Мыўся Бонусь ля рукамыйніка, прыбітага да плота. Пакрэхтваў, плюхаючы ваду ў твар,— прыемна, казытліва беглі пад рубашкаю кроплі па грудзях і па спіне.

Галіўся на верандзе, паставіўшы на халадзільнік люстэрка. Доўга вадзіў па твары электрабрытваю, якая хавалася ўся ў яго вялікай, цёмнай руцэ.

Калі вярнуўся ў хату, жонка не вытрывала, запыталася:

— Куды гэта ты зранку так выхарошваешся?

— А табе ніяк не дагодзіш. Пад'еду да Веціка. Хай после абеду заедзе ў лес. Гуртам зара́з і забяром усё сена.

— От табе гэта сена! Толькі людзі будуць далішняе языкамі трапаць. Хопіць і таго, што дадуць з калгаса. Хай бы дзеці пагулялі. Схадзілі б у лес, абарвалі якую ягаду.

— Куды ты раўняеш лесавое сена з цімафееўкаю? А яны не падарвуцца за адзін раз у год. Мне ж работу вялікую зробяць.

— А хто на запраўвачную за цябе пойдзе?

— Сам заеду, адамкну.

Бонусь вывеў з гаража стары, але дагледжаны «Каўровец». Матацыкл вывеў на вуліцу, там завёў, каб не пабудзіць гасцей.

У шэсцьдзесят гадоў Бонусь пайшоў на пенсію, пакінуў трактар. Пасля згадзіўся быць запраўшчыкам — здаровы мужчына, неяк няёмка было сядзець зусім склаўшы рукі.

На заправачнай Бонусь адамкнуў замкі на цыстэрнах з маслам і негролам, а таксама будку, у якой стаялі дзве заправачныя калонкі, на бензін і на салярку. Паклаў на самаробны, з негаблёваных дошак прамазучаны стол канторскую кнігу-журнал уліку адпушчанага гаручага, каб самі механізатары, хто будзе запраўляцца, запісалі, колькі чаго ўзялі.

Язда ў Бонуся была нядоўгая: Вецік жыў у прымах у Вуглах, невялікай вёсцы кіламетраў за пяць ад цэнтральнае сядзібы. Ён у вялікую навуку не пайшоў: кончыў толькі вучылішча, а потым курсы і рабіў у меліяратыўным упраўленні на «беларусу». Меў неблагія грошы, работа воддаль ад начальства — сам сабе гаспадар. Каб чалавек другое натуры, маючы гэтакую машыну ў руках, то нажыўся б. Але Вецік быў не з тых, што ўварві ды падай. Яно мо і так: каб ведалі, што ўрвіцель, то не далі б гэтакае волі.

Бонусь ніколі не любіў прасіць помачы ў чужога чалавека, мець ад каго ласку, калі можна абысціся і без яе. А з гэтым сенам не надта і хацелася, каб у вёсцы ведалі, дзе ён касіў. Чужое дабро людзям вочы коле.

Яно можна было і не гнацца на лішняе сена, хапае на карову і таго, што даюць з калгаса. Але ж не зраўняеш калгасную цімафееўку з лесавым, пахучым, як чай, сенам. Ды і невялікі клопат даставаць яго. Гэта пакуль не асушылі балота і не насеялі травы, не было чым кароў карміць. Тады кожны даставаць стараўся наўзахваткі, бо і ржышча з зеллем як падзь падалі, каб дзе якую латку ўкасіць. Іржышча тады касіць не давалі — заворвалі, каб гніло ў зямлі, каб лепш яна ўгнойвалася. Цяпер ніхто не забараняе касіць іржышча і ніхто і не косіць яго — хапае сена і калгасу, і людзям з уробленых, дагледжаных лугоў. Цяпер і лесніка пачастуй толькі — і касі, як маеш час. А часу Бонусь меў.

За паўгадзіны Бонусь скружыў у Вуглы і назад на заправачную, пабыў там, пакуль раз'ехаліся машыны і начальства з цэнтральнае, і пакурэў дадому.

II

Госці ўсталі пазнавата. Снедалі за чаркаю, бо спяшаць нікому нікуды не выпадала. Выбраліся ў лес пад полудзень, калі сена добра ўжо абветрала і падсохла. Упраўна падварушылі, перавярнулі яго і пачалі падбіваць у валкі, каб спрытней класці на прычэп.

Сам Бонусь, раздабрэлы пасля ранішняе чаркі, больш пастойваў, абапіраючыся на грабільна і гаворачы, чым рабіў. Ён, пакуль хлопцы канчалі валкаваць, узяўся рассцілаць сурвэтку і ставіць полудзень, які ўзялі ў лес.

Пазіраў на сына Лёню, рослага, загарэлага да чарнаты, як негр. Неяк не верылася, што гэты мужчына вырас з таго маленькага, бледнага з твару хлопчыка, які насіў картовыя штанікі на адной шлеячцы і мацаў за бацькавы кішэні, калі той вяртаўся з работы — ці прывёз зайчыкавага хлеба? Тады і акраец хлеба быў за пачастунак.

І цяпер нешта пераварочваецца ў Бонуся ў грудзях, як успамінае ён тое жыццё, тыя галодныя і халодныя гады, калі трэба было рабіць душу паслухоўваючы, каб толькі хапіла на кавалак хлеба дзецям...

Бонусь таму і пайшоў на курсы ў МТС, сеў на трактар, а потым і на камбайн. Хоць лажыў сілу і здароўе, але зарабляў, нічога не скажаш.

Пакінуў трактар Бонусь пасля таго, як добра ўзяў яго радыкуліт. Два месяцы пралежаў у бальніцы, змогся, наглядзеўся на хворых. Агледзеўся і на самім пражытае, многае перадумаў і дайшоў да таго, што цяпер, калі выбудаваўся, выправіў у жыццё дзяцей, разжыўся — не трэба зайздрасць на лішні заработак: не стане здароўя — не спажывеш нажытага. Трэба ўмець не толькі зарабіць, а і распарадзіцца дабром.

Бонусь накроіў хлеба, нарэзаў чырвонае цвёрдае паляндвіцы, сала, наклаў маласольных агуркоў. Дастаў чаркі, бутэльку гарэлкі і невялікую біклажку хлебнага квасу, які рабіў сам з ячменных праснакоў.

— Усё, хлопцы, усё! Хай ляжыць. Паабедаем і будзем Веціка чакаць.

Лёня ўваткнуў грабільна ў зямлю, першы падышоў да бацькі, сеў у цяньку пад кустом. На плечы яму стракатa леглі сонечныя плямкі.

Зяць падышоў пазней, сеў на сонцы. Ён ніжэйшага за Лёню росту, незагарэлы, белы целам, як палатно, і таму здаваўся слабейшы, хоць шыршы ў плячах, з вялікімі, цёмнымі ад металу, натруджанымі рукамі.

Бонусь прывык да зяцевае маўклівасці, ведаў, што Гена не вахлак і не маўчун. Калі пад чаркаю і ў настроі — засыпле анекдотамі, песню завядзе. Ды і дарма, што токар,— канчае завочна на інжынера, стаіць у чарзе на машыну. І жонка за ім гора не ведае.

У Лёні толькі што работа чысцейшая: пасля мастацкага вучылішча робіць мастаком-афармляльнікам на заводзе.

Лёня з біклажкі доўга піў квас, потым стомлены адкінуўся на пакошу, як і не адчуў, што яна колецца.

— Гляджу я, бацька, як лес прачысцілі: дзе таўсцейшае — пад сякеру.

— Нарасце лесу. Гэта ж пасляваенны нарос. Некалі тут усё спляжана было. А хто ў лесе не злодзей, той дома не гаспадар. Гэтак некалі старыя людзі гаварылі.

— Цяпер машын столькі, што можна ўсю зямлю спустошыць. Рэчку выразалі, канаваю зрабілі. Усё па парадку рэжам, каб толькі выгаду мець, каб большы кавалак сабе ўварваць.

Лёня прыпадняўся на локаць, узяў чарку, чокнуўся з бацькам і Генам. Гена насмешліва пазіраў на швагра — і як той выпіваў, і як закусваў кавалачкам паляндвіцы.

— Чаму, добра было, як рэчка была. Але ж без сена сядзелі. А цяпер на тым балоце травы на-

растае і калгасу, і людзям,— не настойліва, але пераканана запярэчыў Бонусь сыну, як чалавек, які ведае пра гэта лепш за другога, але не хоча настырацца, каб не псаваць таму настрою, бо ад таго, што дакажа ён ці не дакажа сваю праватy, нічога не зменіцца.

Ды чаго спрачацца тут, на ўтульнай палянцы, пад чарку? На душы ў Бонуся спакойна, адчуваецца ўпэўненасць у самім сабе, гонар за тое, што не абы-хто ён, што пражыў жыццё добра: вунь як сям'ёю распарадзіўся — усё ладам, сам мае немалую пенсію.

Гена закусваў гарэлку салам з хлебам і агурком, пакуль Лёня гаварыў, хітравата пазіраў на яго. Той заўважыў гэты позірк і не змоўчаў:

— Чаго пасміхаешся? Я праўду гавару: што не ўмеем мы рабіць усё ў меру, прыгожа каб было. Пачнём балота драць — дзяром усё падрад. А можна было і поплаў асушыць, і рэчку пакінуць. На будучае трэба думаць, хоць і даражэй работа абыдзецца.

— Ён у вас, бацька, мяса любіць, але бычкоў шкадуе. Табе дай менш у рот, дык ты усё падрад выкарчуеш і высушыш,— быццам пра даўно вядомае, спакойна сказаў Гена, паволі жуючы. Еў ён не спяшаючыся, але са смакам.

— Цынік! Утылітар! Здаровая біялагічная істота. Пад'ела, села ў кватэру з санвузлом, купіць свой легкавічок — і шчасце!

Лёня махнуў рукою і тэатральна адвярнуўся.

— Саранча-эстэт. Сядзеш у маю машыну, каб паехаць па грыбкі і палюбавацца на прыроду. А можа, і раней за мяне машыну купіш, каб толькі найшоўся хто мыць і глядзець яе. А ты б толькі сеў і паехаў...

— А чаму не купіць? Ён за сваё рысаванне не менш за цябе бярэ,— рашыў унесці яснасць у сынаву і зяцеву спрэчку Бонусь.

Гена і Лёня разам засмяяліся, зразумеўшы яго захад. Бонусь і сам засмяяўся, здагадаўся, што хлопцы проста з-за няма чаго рабіць паддражнівалі адзін аднаго, і ён са сваім міратворствам трапіў як лапцем у лужыну.

Лёня ўкінуў у рот яшчэ кавалачак паляндвіцы, разаслаў рубашку, прылёг, устаў, заламаў купчастую верхавінку маладое бярэзінкі так, каб цень лажыўся яму на голаў.

Гена выпіў яшчэ чарку, добра пад'еў, напіўся квасу, не паленаваўся, прынёс жмак сена, паслаўся на сонцы, прыкрыў голаў газетаю.

Бонусь дапіў гарэлку, даеў, каб нічога не заставалася, прайшоў яшчэ, памацаў сена — забірай хоць зараз. Тут, на лесавой палянцы, у лагу, які ўвесну залівaўся вадою, а таму вільгаці ставала ў зямлі і ў самае спякотнае лета, добра расла трава. Ад выпітага Бонусь размяк, і таксама паслаўся пад вербалозавым кустом, задрамаў, думаючы, што дажыў да добрае старасці...

Бонусь прахапіўся ад блізкага лапатання трактарнага матора. Вецік на трактары выехаў на паляну, заязджаў на дальні канец яе. Ды не так і рана было — сонца ўжо добра пахілілася на вечар. Хлопцы соладка спалі. Лёня аж блішчаў ад поту сваім чорным целам, а Гена быў чырвоненькі, як падпечаная ў духу булачка.

Вецік вылез з кабіны, ішоў да бацькі. Невысокага росту, у клетчатай з кароткімі рукавамі навыпуск рубашцы, без шапкі, з рэдзенькім, зачэсаным набок чубком.

— Пад'ём, работнічкі, а то скора дым пойдзе,— ён злёгку шлёгнуў адламаным на хаду дубцом Гену, а потым і Лёню.— Пад'ём!

Гена падхапіўся хутка, сцепануў плячыма:

— А чорт! Здароў!

Ён падаў руку Веціку, яшчэ раз азірнуўся на свае плечукі, пакруціў галавою, адзеў рубашку.

— Зліняеш, зліняеш. Так гультаю і трэба,— пажартаваў Вецік.

— Зліняць мо не зліняю. З мяне не вельмі злазіць.

Лёня ленавата прыўзняўся на локаць, паглядзеў на брата, падаў руку, каб той дапамог устаць. І, ухапіўшы за руку, лёгка шмаргануў Веціка на сябе, паваліў і прыціснуў да зямлі.

— Пусці, бычок! Выгуляўся, дзіва што. Табе б не памазок у рукі, а да станка ці на трактар.

Вецік устаў, падагнаў мужчын:

— Ну, давайце пачынаць. А то пакуль ускінем, пакуль дома стопчам, то і вечар будзе.

— А тут няма чаго рабіць чатыром! — махнуў рукою Лёня, дастаў з-пад куста біклажку, прагна і доўга піў, перадаў яе Веціку.

Напіўшыся квасу, усе ўчатырох пайшлі да трактара.

Падаваць на прычэп стаў Лёня, вярнуў на сахары па капе. Гена таптаў, Бонусь падгрэбаў следам патрусіны, Вецік дражніў хлопцаў:

— Давай, давай, інтэлігенцыя! Тапчы чужых, каб свае баяліся!

Паклалі сена скора. І хоць, здавалася, нямала яго было, але ўтапталася ў прычэп, толькі чуць вышэй бартоў.

Калі паселі ехаць, Вецік выглянуў з кабіны і папярэдзіў:

— Наверх не вылазь. А то нанясе які чорт участковага.

— Давай, давай газуй, праведнік! — махнуў рукою Лёня.

Дома Бонусь сам палез таптаць у хлеў, Лёня і Гена падавалі.

Хоць рабілі работу спорна, але пакуль кончылі, на двары зрабілася свяжэй, сонца ўжо стала вялікім і чырвоным, стаяла на самым захадзе.

Мыліся на двары. Вецік палівау Лёню і Гену вадою, якая цэлы дзень стаяла ў ночвах на сонцы і стала цёплая, як луг. Гледзячы на маладых, не вытрымаў, раздзеўся да пояса і сам Бонусь, загадаў, каб палівалі яму з вядра на спіну.

Волька, якая ставіла на стале ў верандзе вячэру, выглянула з дзвярэй, пакруціла галавою: «Дзяціняе пад старасць. Дальбог дзяціняе!»

Гену намазалі плечы кіслым малаком, і пасля ўсе ўчатырох, спакойна гаворачы, сядзелі на лавачцы пры плоце, курылі, чакалі, пакуль за стол.

Адвячорак на двары пах цеплынёю, сухім духмяным верасНёўскім сенам.

За сталом пасля чаркі развесяліліся, загаманілі.

Бонусь успомніў, што сёння ў канцавога Адама вяселле, прымусіў адзецца ў свой выхадны касцюм Веціка, і сам, ідучы пасярэдзіне, павёў сыноў на танцы.

III

Бонусь ішоў у белай кашулі, з расшпіленым каўняром, у касцюмных, старога пакрою штанах з абшлагамі на калошах — якраз па цяперашняй модзе. Справа ішоў у сетачцы-тэнісцы Лёня, загарэлы, высокі, злева, акуратна адзеты ў касцюм, пры гальштуку, спакойны і паблажліва ўсмешлівы Гена, бытта гонар рабіў і гэтай вуліцы тым, што ішоў па ёй, і нават тым, [redacted] кім поруч ішоў. Вецік, у вялікаватых бацькавых штанах і таксама вялікаватай белай рубашцы, нібыта саромеўся сваёй несамавітасці і прыадстаў крыху, а потым і прыпыніўся, загаварыў з мужчынамі.

Музыка іграла на вяселлі непрывычная цяпер нават і ў вёсках — духавая. І яна, мяккая, шырокая, затапіла ўсё наваколле ласкавымі і журботнымі гукамі, ад якіх рабілася не толькі весела, але неяк і ўрачыста, светла на душы.

Воддаль ад натоўпу, які сабраўся вакол танцораў, стаяў мужчына ў сандалетах на босую нагу і, выцягнуўшы шыю, уважліва глядзеў на моладзь. Сандалеты старыя, добра ўсохлыя, ногі вялікія, як лыжы.

— Здароў, Міш! Здароў, кажу! — гукнуў Бонусь, але мужчына не пачуў і азірнуўся толькі тады, як Бонусь моцна ляпнуў яго па плячы. Спачатку на твары ў мужчыны прамільгнуў і боль, і раззлаванасць на Бонуся. Але калі ён угледзеў Лёню, усміхнуўся, падаў руку Бонусям:

— Га? Здаровы! Бач, сабраліся гуртам, як у лес красці!

— Нам, дзядзька Міш, красці не трэба. Мы і самі пазычыць можам.

— Дзіва што! Го! Вучоныя людзі!

Вецік падышоў пазней, моўчкі падаў Мішу руку, і той спехам пацініснуў яе — Веціка ён бачыў

часта, рабілі раней у адным меліяратыўным упраўленні.

Некалі рослы, жылісты мужчына, аднагодак Бонуся, Міш дачасна састарэў, усох неяк. Крыху недачуваў ён пасля фронту, таму і мянушкаю стала скарочанае ягонае імя — так хутчэй можна было паклікаць мужчыну. Меў Міш сілу на чатырох, не менш. Жыў пасля вайны ў старой бацькавай хатцы з падслепаватымі акенцамі і высокімі прызбамі, без падлогі, з невялікаю печкаю, якая мураваласся на зіму пасярод хаты. Тады Веціку здавалася, што Мішу цяжка хадзіць у сваёй хатцы, трэба згінацца. Але тым не менш у гэтую ніzенькую хатку збіраліся на вечары гуляць у карты мужчыны з усяго канца вёскі. У іншых хатах замінаў такі гурт. А тут не. Можна было і курыць, і гуляць. Гаспадыня, худзенькая, бледная з твару жанчына, не злавалася і не сварылася...

Потым Міш пачаў будавацца. Хату ставіў вялікую, прасторную. Падзарабляць хадзіў да людзей — і касіць, і гліну капаць, і торф рэзаць... Хадзіў туды, дзе трэба была сіла, і не шкадаваў яе. І падарваўся на рабоце, пайшоў на курсы экскаватаршчыкаў, дабудаваўся, але, мабыць, з натугі, пачаў глухнуць і марнець.

Да таго часу павырасталі дзеці і разбрыліся па свеце, стала пустая хата на двух старых людзей, якія жылі толькі на кухні, не стала ўжо каму збірацца на вячоркі, гуляць у карты.

— Дак, Міш, і ў цябе ж дзеці гэтакія, як мае, параслі,— падштурхнуў пад бок мужчыну Бонусь.

— Го? Музыка добра грае, не лянуецца,— ці то недачуў Міш, ці не захацеў гаварыць пра сваіх дзяцей. Хлопец яго даўно недзе бадзяўся па вярбоўках, дачка пайшла правадніцаю на цягнікі і ўжо разоў са тры выходзіла замуж. Сына яе ад першага замужжа гадаваў Міш.

— Мо і барабана не чуеш, пень глухі! — кіўнуў на Міша галавою Бонусь.

Міш задаволена ўсміхаўся.

— Лёня, завініся дадому, бутылку вазьмі і ка-

валак які хлеба.— Бонусь падміргнуў сыну, і той зразумеў бацьку.

— Перастаньце! Вам што, рабіць няма чаго?— умяшаўся Вецік.

— Ладна. Чаго ты? — перапыніў яго Гена, які здагадваўся, што стары Бонусь нешта прыдумаў. Яму хацелася паглядзець, што будзе.

— Тваё дзела старана! Не па душы табе — адыдзі! — прыкрыкнуў на сына Бонусь, падагрэты зяцеваю падтрымкаю.

Міш азірнууся на мужчын, усміхнууся. Ён выцягнуў худую шыю, прыслухоўваўся да музыкі і чуў, можа, і сапраўды адзін толькі барабан. І ці не ўспамінаў, як некалі на пасляваенных вечарынках, сам яшчэ ў старой, чыста вымытай гімнасцёрцы, вясёлы, падвыпіўшы, іграў на барабане, пазвоньваючы булавою па медных талерках.

Тады Міш любіў яшчэ расказваць, як ён дайшоў у Берлін і як павінен быў падымаць над рэйхстагам сцяг, калі б гэтага не ўдалося зрабіць Кантарыі і Ягораву. Невядома, праўда тое ці не, але ім, дзецям, слухаць было цікава. Яны тады прыходзілі да Міша стрыгчыся. Ён меў закручаную ў старую чырвоную хустачку трафейную машынку. Колькі хлапчукоўскіх галоў абірычыла тая машынка ў вялікіх, але цёплых мужчынскіх руках!

Праз гэтулькі гадоў забылася многае ў жыцці, а той лёгкі пах машыновага масла, тое цяпло рук не забылася, быццам было зусім нядаўна, і, можа, успомніцца, калі ўжо застанецца табе на свеце некалькі жывых дзён.

Вецік яшчэ здалёк бачыў, як вярнууся Лёня, як упіраўся, не хацеў ісці Міш, а Бонусь адводзіў яго ўбок, узяўшы пад руку, як дапамагаў бацьку ўгаворваць чалавека Лёня, як пасміхоўваўся Гена.

Вецік паціху пайшоў дахаты, пераадзеўся, завёў трактар і паехаў дадому.

IV

Музыканты не ленаваліся іграць, не рабілі доўгіх перакураў. Танцавала найбольш моладзь, якой многа сабралася на вяселле — папрыязджалі з горада дзеці на выхадныя да бацькоў. А таму і заказвалі найбольш модныя цяпер танга, шэйкі, казачкі, і ўжо самі музыканты — старэйшым — пачыналі вальс ці дустэп. Да «рускага» яшчэ не дагуляліся, бо не выйшлі з хаты сваты, перавязаныя ручнікамі і добра расчырванелыя ад выпітага і ад гарачыні за сталом.

Міш таксама чакаў сватоў і чакаў «рускага». Ад выпітае гарэлкі пачынала соладка туманіцца ў галаве, лёгенька пазвоньваць у маладыя званочкі. Мішу неставала «рускага», бо цяперашніх танцаў, у якіх маладыя падскоквалі, як козлікі, ён не ведаў і не прызнаваў. Які ты хват, можна паказаць толькі танцуючы «рускага».

А таму, як толькі паказаліся сваты на вуліцы, Міш асцярожна, бы падкрадваючыся, падаўся да музыкантаў, стаў ля барабаншчыка, па-свойску ўсміхнуўся яму, падміргнуў, махнуў рукамі: адною быццам стукнуў па талерцы, а другая ўдарыла булавою. Барабаншчык, маленькі, худы, ужо ў гадах мужчына, зразумеў, што ад яго хочуць, нават ахвотна ўстаў, зняў з пальца сырамятную почапку, падаў талерку і булаву.

Міш, пахіснуўшыся, сеў за барабан, спачатку ўдарыў крыху не ў такт, а потым нахіліў галаў, прыслухоўваючыся, пачаў барабаніць у лад, калі і не чуў, як іграе барабан, то па руках сваіх адчуваў, што ўдарае не надта моцна і не ціха. І як наладзіўся барабаніць, ужо не надта прыслухоўваўся, больш цікаваў сватоў.

Але тыя не спяшаліся. Спачатку курылі, нешта моцна і весела гаворачы з гэтакімі ж самымі чырвонымі ад гарачыні вясельнымі жанкамі. І толькі пасля таго, як Міш збарабаніў яшчэ вальса, на круг выйшаў малады мужчына, доўгавалосы, у штанах з расклёшанымі калошамі, п'янавата папрасіў — «рускага!» — няўпэўнена прайшоў

па крузе, спыніўся перад сватамі, прытупнуў нагою, раз, другі, развёў рукамі, запрашаючы ў круг. Першаю на яго запрашэнне азвалася тоўстая, як печ, баба, пайшла ўкруга хлопца, нечакана лёгка, зграбна перабіраючы нагамі, як падмеценая.

От з ёю Міш і мог станцаваць, як гэта танцавалі некалі, у яго маладосць. І каб гэта было яшчэ зухавацей, Міш прыгнуўся, перакінуў на плечы рэмень барабана і з ім, зыбнуўшыся з першага кроку, ірвануў у круг, ужо забыўшыся пра ўсё. Стараючыся, каб прыгажэй выходзіла, ён сіліўся вытупваць нагамі, але яны, і старыя ўжо, і п'янаватыя, не слухалі і смешна тупацелі, стараючыся ўтрымаць гаспадара, каб той не ўпаў.

Але Мішу тым не менш здавалася, што ён плыве, ляціць па крузе, як вецер. Ён ужо не чуў, што там і як там іграла музыка, лупіў па барабане, усміхаўся і гэтак жа шчасліва на ўсе грудзі вухкаў ад асалоды, як балотны бык.

І сваха, і той малады хлопец, што пачаў танец, шарахнуліся з круга — далей ад барабана і ад булавы, якая шпарыла па ім. Але Міш не заўважаў гэтага, яму здавалася, што ўсе пайшлі танцаваць. Ён бачыў вакол сябе, як варушыліся, смяяліся людскія твары — усе танцавалі разам з ім...

— Давай, Міш, давай! — крыкнуў Бонусь, выціраючы слёзы, якія выступілі на вачах ад смеху, пераможна кіўнуў вокам на Лёню, які гнуўся, таксама задыхаючыся ад смеху, на Гену, які забыўся пра сваю флегматычнасць і ціха прыгаворваў: «Ну дае! Ну дае!»

Было нешта і жаласлівае, і бездапаможнае, і смешнае ў гэтым стараватым ужо чалавеку з вялізным барабанам перад сабою. Смешна, як блытаюцца, падымаючы пыл, нязграбныя ногі, як ён зыбаецца то ўбок, то назад, то ўперад, гатовы вось-вось кульнуцца цераз барабан.

— Гу-ух! Гу-ух! — задаволена гухкаў Міш, і каб яшчэ лепш і цікавей здаваўся танец, зароў на ўвесь голас свае самыя заліхвацкія прыпеўкі, прынесеныя з-за свету, з ваенных дарог.

Ой сарокі, ой вароны,
Чорна пер'е на хвасце,
Не чапайце хлопцы дзевак...

Міш крычаў на ўвесь голас, сп'яна заўважыў, як ажывіўся, зарагатаў натоўп.

Я па садзіку ішоў,
Кірпічы да кірпічы...

Бонусь бачыў, як аж прысеў ад смеху Гена, як ляпнуў па сцегняках Лёня.

Ён радаваўся, што гэтак пацешыў дзяцей.

Натоўп рагатаў, рагаталі музыканты, якія перасталі іграць: без музыкі і сам танцор, і ягонае бухканне ў барабан здавалася яшчэ смяшнейшым, пакуль прыезджы хлопец у белай рубашцы з закасанымі рукавамі, маленькі, хударлявы, але жылісты і крываногі, як клешч, мабыць, дабравата выпіўшы, у гэтых прыпеўках убачыў вялікую зняславу вяселлю, выйшаў у круг, выхапіў з рукі ў Міша булаву, паклаў руку яму на плячо. Міш спыніўся, няўпэўнена пахістваючыся, і, можа, каб не трымаў яго хлопец за плячо, то і не астоеўся б на нагах. У Міша ў запасе было яшчэ многа такіх прыпевак, якія ўпадабаліся людзям, і ніхто не мог перашкодзіць спяваць іх.

— Пайшоў!..— Міш лёгка махнуў рукою і некуды далёка ўбок адмёў гэтага настырнага хлапчука, які замінаў яму. Але гэта толькі здалося яму. Хлопец нікуды не адляцеў, хоць і трапіў яму Міш пад нос. Міш сам пахіснуўся, ледзьве астоеўся на нагах, а хлопец, пакрыўджаны, што за яго добрыя намеры, за яго добрае абыходжанне б'юць па мордзе, па-петушынаму спрытна, аж нават падскочыўшы, стукнуў Міша кулаком па твары, цэлячыся ў сківіцу, але папаў недзе вышэй, у шчаку, пад вока.

Міш лёгка, як гумавы, пахіснуўся, але ўпаў уперад, потырч цераз барабан, кульнуўся цераз яго. Войкнулі бабы, моладзь зарагатала, бо вельмі ж смешна дрыгнуў Міш, падаючы, нагамі.

Адразу ж нехта з вясковых падбег і адцягнуў убок хлопца. Да Міша кінуўся барабаншчык, спужаны за свой інструмент. Нехта з суседзяў падымаў і дзяржаў Міша, які роў дзікім голасам.

— Дай кол! Усіх паб'ю!

Але яго тым часам выбавілі з круга. Каб заняць здарэнне, музыканты прылажыліся да труб, і за музыкаю слаба было чуваць, як плакала і ўпрошвала Міша жонка, якой, мабыць, наказалі і якая прыбегла, як роў яшчэ Міш, але ўжо не так рашуча, больш працяжна.

Аднекуль з натоўпу паказаўся той самы клешчаногі хлопец, ужо спакойны, усмешлівы і падаў музыкантам булаву.

V

Пасля снедання, пасля чаркі Бонусь з сынам і з зяцем сядзелі на лавачцы пры плоце на двары, курылі. Чакалі, пакуль Лёнеў аўтобус — да яго Гена меўся падвезці Лёню.

— А Вецік учора невядома калі і знік.

— Вецік хоць і сын мой, але некі, як баба!— махнуў рукою Бонусь.— О, Міш, ідзі сюды! Пахмелімся!

Міш быў у сваім учарашнім картовым касцюме, у тых жа самых сандалетах на босую нагу, у руцэ сцябліна, якою ён памахваў на качак, што чарадою, незадаволена пакракваючы, тупацелі наперадзе, за другую руку трымаўся ўнук.

Міш, мабыць, пачуў сваё імя, спыніўся, агледзеўся і ўбачыў Бонусяў на двары.

— Пахмяліся ідзі, кажу табе! — падміргнуўшы, запрасіў Бонусь, які добра ведаў, што пасля выпіўкі Міш не тое што пахмяляцца, а і есці дзён са тры не бярэ.

Міш зразумеў, неяк уважліва, нібыта хацеў прыгледзецца і распазнаць, глядзеў на Бонусяў. І на змучаным, шэрым яго твары, дзе пад вокам і здалёку відзён быў чарняк, адбілася пакутлівае неразуменне. Як бывае ў чалавека, калі ён глядзіць на даўно знаёмае, добра вядомае — і не можа пазнаць ці зразумець яго. І гэтакае ж дарослае сур'ёзнае неразуменне з'явілася і на дзіцячым, занадта бледнаватым улетку, тварыку.

Міш нічога не адказаў, толькі паківаў галавою, неяк горка і дакорліва, і цяжка, старэчым крокам пайшоў следам за качынаю чарадою. Унук яшчэ раз азірнуўся на Бонусяў — быццам хацеў пра нешта здагадацца...

Бонусь толькі крактануў, Лёня зірнуў на гадзіннік, і хоць было яшчэ ранавата, сказаў:

— Трэба збірацца.

Гена флегматычна ўсміхаўся, нібы нічога не заўважаў і нічога яго не датычыла ці нявартае было ягонае ўвагі. Але ўсе ўтрох скоранька, як і сапраўды трэба было спяшаць, усталі з лаўкі.

Сінія незямныя агні...

I

Дзяжурная машына прывезла яфрэйтара Валожына на паўстанак за сем хвілін да прыходу цягніка. Чакалі, седзячы ў кабіне, і як толькі паказаліся далёкія агні лакаматыва, Валожын вылез з кабіны. Памочнік дзяжурнага па часці, лейтэнант-артылерыст, худы і рослы, які бытта саромеўся свайго росту і таму сутуліўся, паднёс чамаданы да вагона.

— Жадаю, таварыш яфрэйтар, шчаслівага адпачынку! Думаю, што вы ўсюды не зганьбіце гонар савецкага салдата.

Валожын стаяў навыцяжку перад лейтэнантам. Абодвум было няёмка і хацелася, каб хутчэй усё скончылася: лейтэнант не ведаў Валожына, яму не надта хацелася сярод ночы трэсціся на машыне за восем кіламетраў, але ён павінен быў, бо не мог выправіць дзяжурную машыну з адным шафёрам.

Лейтэнант казырнуў, падаў на развітанне руку, і як толькі Валожын ступіў на прыступку вагона, заспяшаўся назад да бартавога «ЗІЛа», які холадна пабліскваў у водсветах прыстанцыйных ліхтароў выпуклым лабавым шклом.

Валожын падаў правадніцы білет, глядзеў услед лейтэнанту, які, пераступаючы лужыны, падышоў да машыны, хуценька ўлез у кабіну. Машына, не зачыніліся яшчэ за лейтэнантам дзверцы, пыхнула белым дымам і параю ад выхлапное трубы, крута завярнулася і паплыла ў мокрую начную цемру зыркімі чырвонымі стоп-сігналамі.

Марусіўся дробны, як снегавы пыл, дождждык. Ад яго мокра блішчала бетонная платформа, дах станцыйнага будынка.

— Вазьмі білет, салдат! Што глядзіш, мо вярнуцца хочаш ці не верыш, што едзеш! — правадніца паклала руку на плячо салдата, блізка і смела паглядзела яму ў вочы. Яна, у шэрым форменным касцюмчыку, у белай рубашцы, пры гальштуку, у берэце, выдавала не старэйшаю за Valожына. Валожын заўважыў яе драбнаваты кірпаносы твар, усмешку, не то гарэзна-смелую, не то весела-зласнаватую, як у чалавека, які нешта задумаў сваё і не хоча зважаць на староніх, на тое, што скажуць яны ці падумаюць.

Валожын не прыдумаў, што адказаць, адчуў, што пачырванеў.

Цягнік скалануўся, паплыў наперад, набіраючы разгон. Правадніца, трымаючыся рукамі за поручні, падалася наперад, і ў сінім, незямным святле ліхтара на стрэлцы постаць яе здалася лёгкаю, гатоваю ўзляцець у цемру.

Валожын пераступіў з нагі на нагу. Невядома, што трымала яго ў тамбуры. Правадніца глядзела назад, на станцыю, нібыта пакінула там нешта.

У купэ, дзе было месца Валожына, на ніжнім палку спала маладзенькая жанчына ў спартыўным касцюме, а на суседнім — чорнавалосы, кучаравы хлопчык з гэтакім жа светлым і далікатным, як у маці, тварам і з гэтакаю ж самаю пяшчотнаю і кволаю ўсмешкаю.

Пры дзяжурным асвятленні, ціха, каб не пабудзіць маці і дзіця, Валожын паклаў на багажны палок чамадан, зняў і павесіў на плечыкі мундзір, пачарнелую ад вільгаці фуражку, выключыў святло і выйшаў у калідор.

Начная язда на машыне перабіла сон. А можа, не хацелася спаць і таму, што цяпер толькі паверылася — едзе ён, салдат, у адпачынак, і ў чамадане, разам з фатаграфіямі сяброў, ляжыць і фатаграфія, дзе ён зняты ля сцяга часці... Ехаў салдат на пабыўку, якому было чым і пахваліцца і ганарыцца і якога чакала нявеста.

— Не спіцца, салдат? — правадніца ўсміхнулася, нібыта яна ведала, што яму будзе не спацца.— Чаго не адважваешся, не заходзіш у госці?

Адна я не сплю. Усе спяць. Скора чатыры гадзіны ночы. Ці ты баішся, салдат?

— А чаго баяцца такое вясёлае? — Валожын зазлаваў, што перабіла ягоную адзіноту і ўспаміны і што папракала ў нясмеласці.

Валожын узяў дзяўчыну за руку вышэй локця, яна адкінула голаў, знізу ўверх зірнула на Валожына, адчыніла дзверы службовага купэ.

— Сядай, салдат.

Купэ было цеснае, з акуратна засланаю сіняй коўдраю пасцеллю, і ён нясмела сеў на яе да століка.

Правадніца зачыніла за сабою дзверы, зняла пінжачок і берэтку, паправіла рукою коратка пастрыжаныя валасы. Яна была маладзенькая, кволая, тварык у рабацінні.

— Ліда мяне завуць, салдат.

— Валодзя.

Валожын устаў, нахіліў галаву.

Дзяўчына крыху збянтэжылася, уважліва глянула на яго і зноў бадзёра запыталася:

— Чым частаваць цябе, салдат? Ты ж чай толькі п'еш? А каб што другое, то не заслужыў бы пабыўкі.

Ліда ўсміхнулася, узяла дзве шклянкі, адчыніла дзверы, наліла кіпню, потым з белай фарфоравай заварніцы даліла заваркі, паставіла на стол чай, на талерачцы цукар у папяровай загортцы. Яшчэ на адной талерачцы падала бутэрброды з сырам.

Валожын глядзеў на дзяўчыну і не ведаў, навошта ўсё гэта, прынамсі, яму. Валожын раптам уявіў, што Аксана ўбачыла б яго тут, у гэтым службовым купэ, у чатыры гадзіны ночы, калі ўвесь цягнік спіць. Параўнаў Аксану з гэтаю рабенькаю, худзенькаю зеленавокаю дзяўчынаю — рослая, чарнявая, з белаю ўсмешкаю роўных зубоў і далікатным тварам, яна здавалася кінаакторкаю ў параўнанні з гэтаю маленькаю Лідаю ў яе цесным купэ.

Ліда, усё гэтак жа сама сабе ўсміхаючыся, паставіла на столік дзве шклянкі, узяла са шкафчыка і наліла ў іх чагосьці гэтакага ж густога, як

чай, толькі не чаю, сабе на дно, а яму амаль паў- шклянкі, не прыняла бутэльку, адсунула ўбок на століку шклянку з вадою, у якой стаялі нядаўна зламаныя свежыя хваёвыя галінкі, ад якіх ішоў востры водар.

— За тваё шчасце, салдат!

— І за тваю дарогу.

Валожын бачыў, як дзяўчына бадзёра ўзяла чарку, але толькі памачыла вусны, паставіла яе на стол, чакала, пакуль вып'е ён. Валожын піў да канца і злаваўся на самога сябе — яму трэба было адразу ўстаць і пайсці... Не ўвязвацца ў гэтае знаёмства. Ён успомніў пра чутыя прыгоды з праваднiцамі.

— Надоўга дадому, Валодзечка?

— На дзесяць сутак. Без дарогі.

— Надоўга.

Дзяўчына села побач з ім, блізка, што ён памкнуўся было адсунуцца, але не пасмеў.

— Цяжка не быць доўга дома, праўда? Ты адкуль?

— Беларус.

— А я з-пад Растова. Пакуль езджу, гэтак па доме зануджуся! А прыеду, пабуду — і зноў, вядзе ў дарогу...

Дзяўчына крыху зачырванелася ад выпітага, непрыкметна стала рабацінне. Яна задумёна глядзела ў цёмнае акно. Пастуквалі колы на стыках, пакалыхваўся вагон, і здавалася, што няма і не будзе канца ночы, будзе толькі гэтае пагойдванне, лёгкі імклівы палёт наперад. І Валожыну здалося, што ён зразумеў Лідзін сум.

— Валодзька, а ў цябе прыгожая дзяўчына, праўда? У такіх хлопцаў заўсёды прыгожыя, доўгавалосыя, даўганогія дзяўчыны, як русалкі...

— Ну...— Валожын збянтэжыўся.

— Ты шчаслівы, што любіш яе... А то не заслужыў бы пабыўку. Ты хацеў угледзець яе. Як я зайздрошчу табе і ёй!

Валожын збянтэжана нічога не адказаў. Ён не мог тут, з гэтаю дзяўчынаю, вось гэтак вольна пачынаць гаворку пра Аксану. Яму непрыемна было гэта.

— У мяне быў хлопец. Гэтакі, як ты, і рослы, і харошы. Маленькая, рабенькая я побач з ім. Каб пальцам варухнуў, не тое што на край свету, пайшла б у агонь за ім. Ён ведаў гэта. У вочы гаварыў, што надаела я яму, па тыдню не паказваўся, а потым званіў — і ведаў, што я, як сабачка, пабягу на спатканне.

Вочы дзяўчыны засвяціліся глыбокім ціхім святлом, усмешка легла на твар. Толькі глыбока абазначыліся маршчыны, што збягалі да куточкаў губ. Нешта наіўнае і светлае было ў яе абліччы. Толькі гэтая па-старэчаму сумнавата-горкая ўсмешка. І гэтая вольнасць, аж з нейкім выклікам і ў кожным руху, і ў гаворцы.

— Ох, салдацік, як я яго любіла! Каб ты толькі такое ведаў! І верыла, галоўнае, што я люблю яго...

— А потым?

Дзяўчына толькі зірнула на Валожына, памаўчала, спакойна сказала:

— Потым проста. Аднойчы два тыдні ён не хацеў і бачыць мяне. А пасля пазваніў ноччу, што хворы, што нават вады няма каму падаць. Аўтобусы не хадзілі ўжо. Ноч. Дождж лье. А я бегла. Прыбягаю. Свечкі ў кватэры гараць. Магнітафон ці прайгравальнік іграе. Дзве пані, даўганогія і доўгавалосыя, гэтакія, як твая,— кароткі востры позірк на Валожына,— на канапе сядзяць, ленавата пасміхаюцца. Бог мой сядзіць за сталом у беленькай вадалазцы, прыгожы. Смяецца. І два сябрукі яго смяюцца. Ён паспорыў з імі, за колькі я прыбягу... Стаю я, лужына вады з мяне нацякла. І не разумею, якая ў яго хвароба. Адзін з яго сяброў смяяцца перастаў, да мяне падышоў. Прапаноўваў выпіць, каб сагрэлася, каб не прастудзілася. Тады і ўсе смяяцца перасталі, і паненкі быццам засаромеліся. Не памятаю, як там і што было, не гэта самае важнае. Самае важнае, што стаю я тады, і быццам не стаю, а некуды падаю, і таму гэтак на душы пуста і лёгка зрабілася. І не ведаю, чаму гэтак раптам. Лёгка і пуста...

Кінула я вучобу. Паехала правадніцаю. У дарозе па доме сумую, а прыеду — сядзець не магу

на месцы. Ведаю, што ёсць на свеце гэтакае каханне, якім я кахала. І ўсё быццам насустрач яму еду і вось-вось сустрэну...

Дзяўчына махнула рукою, ва ўпор глянула на Валожына.

— А што з хлопцам?

— Нічога. Ён пасля да мяне і сяброў прыводзіў, і нават тых дзяўчат, каб пацвердзілі, што ў яго з імі нічога не было, што дарэмна я прыраўнавала. А я і не раўнавала. Пуста да яго ў душы стала. Ён і замуж прапаноўваў, каб за яго ішла. Мабыць, і жылі б мы добра. Але на душы ў мяне і злосці нават на яго не стала. Пасля ён і запіў быў, а потым ажаніўся, інстытут кончыў. Жыве. Бачыла я яго. Нейкі як злінялы ўвесь чалавек. Шкода мне яго... Ты пі чай, Валодзя, а то астыне. І перадай прывітанне сваёй дзяўчыне. Зайздрошчу я ёй...

Дзяўчына памкнулася ўстаць. Валожын працягнуў руку, каб прытрымаць яе. Невядома чаму захацелася, каб пасядзела, каб яшчэ што-небудзь гаварыла. Можа, гэта ад выпітага, ад утульнасці ў службовым купэ і што быццам даўно ведае гэтую дзяўчыну.

Але праваднiца ўпэўнена і зграбна адхілілася і ўсхапілася на ногі, зірнула на Валожына тым знаёмым яму адкрытым і халаднаватым позіркам чалавека, які ўсё ведае. Ад гэтага позірку Валожын адчуў сябе пасажырам, які не можа праміnуць, каб не рабіць ухажорскіх заходаў да маладзенькае праваднiцы.

— Што вы, Ліда!.. Я не...

Валожын збянтэжыўся: адкуль яна ўзяла, што ён мае намер чапіцца да яе?

— Спакойнае ночы, салдат! — Ліда ўсміхнулася, зняла з вешалкі пінжачок і берэтку, прыпынілася ў дзвярах.

Валожын чуў, як дзяўчына адамкнула суседняе купэ, нешта гаварыла са сваёю напарніцаю, потым у тым купэ нехта засмяяўся.

Валожын выскачыў з купэ, дабраўся да свайго і, не ўключаючы святла, разуўся, узлез на верхні палок, раздзеўся і лёг.

Што яму да гэтае правадніцы? Заўтра выйдзе з вагона і ніколі больш не сустрэне яе. Прыдумала, што гэтак упадобалася яму — аж гатовы кінуцца да яе бы́ў. І чамусьці і прыкра адчуваў сябе Валожын, і хацелася даказаць дзяўчыне, што памылілася яна, што не такі ён... І ведаў, што нічога не дакажа і даказваць не будзе калі...

Ён, мабыць, і задрамаў крыху, бо здалося, што ў баявой машыне. Адчуў пад пальцамі ёмкую рабрыстасць штурвала, мокры картовы пах камбінезона, разагрэты дух ад матора. Нават цеснату адчуў пад бранёю зачыненага люка. Бачыў шэрую, парэзаную тракамі трасу праз апырсканыя гразёю трыплексы, адчуў, як упарта набірае хуткасць машына, нібыта матор сам па сабе перайшоў на самы высокі рэжым абаротаў і нельга скінуць іх, хоць наперадзе пачыналіся глыбокія калдобіны, на якіх можна пабіць тарсіёны. Але і нейкая асалода была ў гэтай імклівасці — аж замірала сэрца, калі машына, здавалася, ляціць над зямлёю, адно пагруквае і пакалыхваецца, зямля застаецца ўсё ніжэй і ніжэй...

Валожын прачнуўся, глядзеў у столь вагона, адчуваў, што ўсё яшчэ ляціць, адрываецца ад зямлі, сціскаючы рабрыстыя ручкі штурвала.

Пакрысе думкі вярталіся да рэальнасці. І не вада шумела пад гусеніцамі ў калюжынах, а вецер шастаў за сценкамі вагона, і не гусеніцы дакраналіся да зямлі, то пагруквалі на стыках колы, і не мокрым камбінезонам пахла — свежаю прасцінаю і казённаю вагоннаю ўтульнасцю.

Паволі супакойвалася сэрца. Цяпер Валожыну здавалася, што ён і сапраўды, калі гнаў машыну, думаў пра Аксану, з-за яе заслужыў адпачынак. І ўспомніў, што гэта прыдумала правадніца. Успомніў пра яе прывітанне Аксане.

Валожын падумаў, што прывітанне ён ніколі не перадасць і не раскажа Аксане, як ехаў у купэ з правадніцаю. Ён і ўявіць не мог, як гэта можна расказаць.

Валожын злосна завярнуўся да сценкі — трэба паспаць яшчэ хоць якую часіну! Сам сабе ўсяночную ўтварыў! І чорт ведама з-за чаго!

Заснуў Валожын трывожным і неспакойным сном.

Раніцою, калі выходзіў, каб перасесці ў другі цягнік, у тамбуры стаяла другая правадніца, пажылая жанчына.

Валожын коратка кінуў ёй на развітанне «ўсяго добрага», выйшаў на перон, спыніўся, закурыў. Чамусьці хацелася ўгледзець Ліду. Ён яшчэ азірнуўся на вагон.

Пажылая правадніца зябка ссутулілася і раўнадушна глядзела на салдата.

Валожын падхапіў чамадан і пашыбаваў да вакзала.

II

Той, хто служыў і каму было шчасце прыехаць у адпачынак дадому, ведае, якія гэта кароткія, шумныя, шчаслівыя дні сустрэч з сябрамі, знаёмымі, сваякамі, са сваім горадам, па якому засумаваў і бачыць які — радасць. І вядома, расказы, без якіх нельга салдату, пра розныя выпадкі і здарэнні на службе, калі пад вясёлую чарку тоесёе прыпісваецца і сабе, хоць здаралася з іншымі. Старэйшыя, хто прайшоў салдацкую школу, пасмейваліся, але не перашкаджалі Валожыну «заліваць», жанкі ажно вохкалі ад перажытага Валожыным страху, маладзейшыя раты адкрывалі слухаючы, дзяўчаткі папісквалі ад захаплення...

Калі ў Аксаны не было пасля абеду заняткаў, Валожын хадзіў з ёю ў кіно, у рэстаран, да паўночы прастойваў з ёю на лесвічнай пляцоўцы — пазней дванаццаці Аксана ніколі не затрымлівалася...

Адным словам, Валожын жыў шчасліва, бо яго ўсе любілі, усе шанавалі, у яго ёсць дзяўчына, якая чакае з войска. І хоць не плача, як тая з песні, але ўпэўнена чакае... Пра Ліду Валожын і не ўспамінаў. Але ў чалавечым жыцці нельга, каб было адно толькі шчасце. І заўсёды яно канчаецца раптоўна. Гэтак і ў Валожына — аказалася,

што ў яго застаўся толькі дзень і ноч. Дзень на зборы, ноч адпачыць перад дарогаю. І гэты апошні дзень раптам здоўжыўся, бо колькі тых збораў у салдата. Пасля абеду аказалася раптам многа часу, і не было дзе дзецца, цяжка ад адзіноты і не хацелася вялікае, шумнае і бязладнае кампаніі.

Валожын спачатку тупаў з пакоя ў пакой, не мог прыдумаць, за што зашчаміць рукі, круціў на прайгравальніку модныя пласцінкі, па якіх засумаваў у войску і якія ўспелі надакучыць за адпачынак, узяўся рамантаваць бацькаву электрабрытву, потым не вытрываў, пазваніў Аксане. Здавалася, што самае лепш, гэта пабыць удваіх, пахадзіць па мокрым, вяснова-вільготным, непрыхарошаным, а таму нейкім сумнаватым, прыцішаным парку. Валожын нібыта ўсім целам адчуў гэту густую, як вада, вільготнасць, пах мокрага набрынялага вільгаццю галля і кары, і яму, як жывое вады, захацелася пайсці ў парк.

Аксана сама ўзяла тэлефонную трубку.

— Аксана, прыязджай да мяне, і пойдзем у парк,— жартаўліва скамандаваў Валожын пасля прывітання.

— Гэта новыя правілы? Цяпер ужо паненкі павінны ехаць да кавалераў?

— А сёння такі дзень, што ўсё павінна наадварот рабіцца.

— Усё можа рабіцца наадварот. Але ехаць павінен да мяне ты. Не маленькі, павінен усе разумець.— Аксана адказвала Валожыну сур'ёзна.— І я табе гаварыла, што ў мяне пасля абеду сёння калок...

— Ну чорт з ім, з тым калёквіумам! Плюнь на яго, на ўсё, што павінна быць і як павінна быць, прыязджай да мяне, мы пойдзем у парк, будзем там адны, самыя першыя...

— А каго ж яшчэ панясе ў гэты парк?

— Значыць, я еду па цябе і мы пойдзем у парк?

— Перастань дзяцініцца. Ты думаеш, як у цябе адпачынак і свята, то і ўсе павінны святкаваць разам з табою? Ты мяне сустрэнеш сёння

пасля заняткаў, як мы ўчора згаварыліся. Мне ж яшчэ паўтарыць трэба, Валодзька. Я так баюся гэтае хіміі.— Валожыну здалося: яна нейкім чынам адчула, што нешта крыўдліва варухнулася ў ягонай душы, а таму перайшла на гэту ласкавую пакорлівую гаворку.— Чуеш, Валодзька, як згаварыліся!

— Як згаварыліся.

— Ты не крыўдуй. Сам знаеш, як здаваць экзамены...

— Знаю, знаю. Я прыйду, сустрэну цябе.

— Цалую. Да вечара.

Валожын паклаў трубку. Ён ведаў, што ў Аксаны калёквіум, ведаў, што няма ёй чаго ісці ў парк, што ён павінен, як і кожнага дня, прыйсці і сустрэць яе ля інстытута, як і павінен быў заслужыць адпачынак і прыехаць, каб угледзець яе.

Валожын пастаяў, паглядзеў на тэлефон, быццам ён вось-вось павінен быў абазвацца званком і сказаць Аксаніным голасам, што яны зараз сустрэнуцца, што прападай пропадам той калёквіум...

Тэлефон не абазваўся. Валожын патупаў яшчэ па хаце, адзеўся ў цывільнае і пайшоў у парк. Там сапраўды было пуста, холадна, няўтульна аднаму, і Валожын вярнуўся назад на гарадскія вуліцы. Ён шкадаваў, што білет узяў на заўтра на раніцу, трэба было браць на сёння, пасля абеду, і што ніколі не варта пры развітанні цягнуць да самае апошняе хвіліны, трэба ўмець сабрацца хутка і нечакана, сесці і паехаць, каб не выходзіла доўгага развітання.

Адвячоркам вярнулася маці, прыйшоў бацька са сваім сябрам, дзядзькам Іванам, маленькага росту, кульгавым, зайшоў аднакласнік Міша, слесаруга, як называў ён сам сябе, мажны, з жывоцікам хлопец і доўгіміваласамі.

Валожын піў мала, коратка і стрымана расказваў дзядзьку Івану пра сучаснае войска, пра тэхніку і ўзбраенне, не прыхлушваючы і не хвалячыся. Маці падавала на стол, уважліва прыглядалася да сына сумнымі вачыма, і Валожын цяпер

ужо канчаткова ўпэўніўся, што не трэба было яму адкладваць ад'езд.

Валожын устаў, выйшаў на кухню, закурыў. І Міша, і бацька, і дзядзька Іван падпілі і разгаварыліся пра свае, завадскія праблемы-радасці, забыліся пра Валожына, які ўжо быў неяк прывычны ім, не самым галоўным героем за сталом.

— Ты курыць пачаў, сынок? — запыталася маці.

Валожын збянтэжыўся: да войска ён не курыў, ды і на службе браў цыгарэту зрэдку, дзеля форсу толькі. Гэтыя дні, пакуль гасціў дома, маці хоць і бачыла яго з цыгарэтаю, нічога не гаварыла, не пыталася.

— Не, так...

— Не прывыкай да гэтае халеры... А дзе ж Аксана? Ты казаў, яна прыйдзе?

— У яе калёквіум. У восем я пайду сустрэну яе.

— Хіба гэтак. Бачыш, каб ты тады паступіў...

Маці не дагаварыла, стрымалася. Яна хацела, каб ён паступіў у інстытут, і Аксану, якую ведала яшчэ школьніцаю, любіла і за тое, што яна выдатніца, і што цяпер студэнтка, што сур'ёзная дзяўчына.

— Ты ж глядзі, не выпівай многа, каб, як прыйдзе Аксана, можна пасядзець было, пагаварыць. А то гэты Мішка як бочка вып'е, бач, які здаровы.

На кухні ў маці стаяла прыгатаваная страва — абнавіць стол, як прыйдзе нявестка. Валожын хацеў пажартаваць з гэтага, але стрымаўся.

У гаворку мужчын Валожын не ўмешваўся, сабраўся і паволі пайшоў да Аксанінага інстытута.

Вечар лёг па-вясноваму вільготны. Сіняе густое сейва плыло ў блакітным святле вулічных ліхтароў, мокра, чорна блішчэў вільготны асфальт, але гэта была не тая восеньская мёртвая і халодная вільготнасць. Нешта маладое, свежае адчувалася і ў паветры, і ў гэтай вільготнай мройнасці, якая вісела над зямлёю.

Да інстытута Валожын пайшоў пеша, Аксану ён убачыў здалёку. Яна паходжвала туды-сюды,

зябка сутулілася, нібыта ўся хацела схавацца ад вечаровае вільгаці ў пухнаты белы каўнер. У павольнай хадзе яе, у нейкай задуменнасці і адрынутасці ад усяго свету было нешта самотнае, блізкае і мілае. Валожын прыпыніўся, здалёку любаваўся Аксанаю.

— Ой, госпадзі, я змерзла саўсім! Не мог ты раней прыйсці. Я знарок першая... Адпрасілася.

Валожын нічога не адказаў, ён разумеў, чаму яна злуецца.

Ён пацалаваў Аксану, пяшчотна, доўгім пацалункам, і яна сцішылася. Яму хацелася зрабіць нешта незвычайна прыемнае ёй.

— Ну пайшлі, Валодзя.

Аксана зірнула на гадзіннік.

— Да дванаццаці яшчэ далёка,— засмяяўся Валожын. Яму сапраўды зрабілася весела.

— Слухай, Аксана, давай зойдзем дзе ў кафэ ці ў рэстаран. Будзем сядзець, танцаваць, пакурваць...

— Я не куру. І не адзета, каб у рэстаран ісці. Ды і ў цябе не лішне грошай.

— На вечар у рэстаране хопіць.

— А другое, там твае чакаюць, што мы прыйдзем у госці.

— Я пазваню маме...

— Што ты думаеш, я без цябе пайду да тваe маці ў госці? Раз сабраліся і дагаварыліся, то трэба ісці.

Валожын хацеў даказаць, што нічога страшнага не будзе, як і не пойдуць, што сама лепш цяпер пабыць ім удваіх, але глянуў на ўпэўнены, спакойна-чарнабровы прыгожы Аксанін твар і зразумеў, што нічога не трэба даказваць.

Калі яны прыйшлі да Валожына, у кватэры не было ні дзядзькі Івана, ні Мішкі. Нават пакой праветрылі ад цыгарэтнага дыму, бацька пераадзеўся ў выхадны касцюм.

Маці сустрэла іх у прыхожай. Аксана пацалавала яе.

Валожын збоку пазіраў і на маці, і на бацьку, дзівіўся, як хутка маці сумела выправіць дзядзьку Івана і Мішку. Усё дзеля нявесткі.

— Садзіся, Аксана, сюды. Садзіся, тут лепш. На, сурвэтку вазьмі, пакладзі сабе... Ці мала што. Гэтакі касцюм харошы, спорціць можаш...

Бацька ўсмешліва пакашліваў, пазіраючы то на жонку, то на сына. Валожын улавіў бацькаў позірк і таксама падміргнуў яму. Маці, нібыта адчула гэта, сур'ёзна і строга глянула на мужа: яна ведала, што стары пад чаркаю вельмі востры на язык, і цяпер папярэджвала, каб не ўздумаў свае жарцікі распускаць.

Першая падняла бакал маці:

— Ну, за ўсё добрае! Каб вы, дзеці, здаровыя былі, каб вайны не было, каб Валодзя скора дадому вярнуўся. Каб шчасце было!

Аксана адпіла сухога віна, акуратна, прыгожа ела.

Маці села побач з ёю, гатовая ў любое імгненне падаць тое, што захочацца Аксане. І, можа, побач з маладою, чуць заружавелаю з твару, прыгожаю дзяўчынаю старою падалася яна, ці гэта раней не заўважыў Валожын? І нешта жаласлівае было ў гэтай яе шчырай стараннасці дагадзіць Аксане.

— Давай, маці, ты і сама вячэрай,— крыху грубавата-жартаўліва прыкрыкнуў на маці бацька.

— Пад'ем, пад'ем. Я і не веру неяк цяпер, што гэта Валодзя прыязджаў у госці. Як адзін дзень гэты яго водпуск.

— Чаму, у арміі, як хто захоча, то даб'ецца, каб прыехаць. Гэтак, як у нас: хто захоча вучыцца і павышаную стыпендыю палучаць, той здасць экзамены,— Аксана выцерла папяроваю сурвэткаю вусны.

— Таго, хто чэсна работу робіць, усюды любяць,— згадзіўся з Аксанаю бацька.

Валожын кіўнуў галавою — гэта праўда, што добрыя салдаты трапляюць у адпачынак. Але тады на трасе ён думаў не пра адпачынак, а пра тое, што ад яго адзнакі залежала адзнака падраздзялення.

— Колькі табе служыць засталося. Ужэ і без водпуску дaслужыш. Лепш от кніжкі чытай, каб

экзамены здаў да ў інстытут паступіў,— умяшалася маці.

— Я не забыла, Валодзя, я табе прышлю новы даведнік па фізіцы,— падтрымала мацеру Аксана.

Гаворку далей з Аксанаю вяла маці.

Валожын не лез з успамінамі. Потым пілі каву, глядзелі тэлевізар, і яму трэба было праводзіць Аксану, бо яна павінна ўспець дадому да дванаццаці гадзін. Усё проста, звычайна, як часам гавораць, па-сямейнаму. І маці Валожына радавалася сыну, Аксане.

Толькі пад канец гаворкі, калі маці расказала ўсё сваё, Валожын, не думаючы нават, пачаў:

— Ехаў я ў вагоне дадому... Праваднiца мне расказвала...

Ён раптам успомніў усё, як і ўчора было, нават пах пачуў хвойнае галінкі. І здалося, што гэта праваднiца расказвае пра ўсё, што зараз робіцца за сталом, а не сам Валожын бачыць гэта і чуе...

— Што яна расказвала?— запыталася Аксана.

— А, глупства...— Валожын спахапіўся, што нічога ён не зможа расказаць.

На развітанне Аксана таксама пацалавала маці, і яна стаяла ў дзвярах, пакуль маладыя сыходзілі ўніз па прыступках.

На вуліцы вільготнае мроіва, здавалася, яшчэ пагусцела, памацнеў вецер. Валожын прытрымліваў Аксану пад руку, і яна паслухмяна тулілася да яго, нібы гэтак можна было сагрэцца. Яна крыху зачырванелася ад выпітага, і гэтая чырвань не астудзілася і на холадзе. Імгла асядала на яе пухнатым каўняры, і кончыкі шарсцінак паблісквалі ў святле ліхтароў.

Людзей на вуліцы было не многа, як і звычайна ў гэткае надвор'е.

Валожыну захацелася пацалаваць Аксану. Аксана ўсё ж азірнулася па баках, быццам цяпер вялікі сорам цалавацца на вуліцы ці ніколі раней не цалавалася пры людзях. Яшчэ школьнікамі цалаваліся на лаўках у парку сярод белага дня. Аксана адказала кароткім пяшчотным пацалун-

кам, сама ўзяла Валожына пад руку, прытулілася да яго, але не прыцішыла кроку.

Валожын успомніў, што яна спяшае да дванаццаці дадому, падумаў, што даўно ўжо не школьніца і не баіцца маці. Сама прыдумала гэты прынцып і ўпэўнена, што інакш нельга. У Валожына ўспыхнула вясёлае хлапчукоўскае жаданне прыдумаць, вытварыць нешта, каб сёння яна спазнілася, каб прахадзіць цэлую ноч па горадзе, цалавацца на вуліцы ці ў чужых пад'ездах...

Але і на гэту задуму, і на самога яго ўсё яшчэ глядзеў разумным староннім вокам нейкі другі, Валожын-двайнік, той, што жыў у казарме, той, што сядзеў за рулём баявое машыны на праверцы, той, які ехаў у цягніку і піў чай у цесным купэ з незнаёмаю правадніцаю... І невядома толькі, чаму гэтак сумнавата і гаркава глядзеў гэты Валожын-двайнік.

Валожын нічога не прыдумаў, і яны не спазніліся. Яшчэ пастаялі на лесвічнай пляцоўцы. Аксана плакала і абяцала прыслаць Валожыну даведнік па фізіцы, згадзілася з ягонымі довадамі, што ёй не трэба заўтра ехаць чуць свет на вакзал праводзіць яго...

Як выйшаў з пад'езда, Валожын нібыта адчуў палёгку. Можа, таму, што на лесвічнай пляцоўцы было душнавата ад непамерна гарачае батарэі. Зірнуў на гадзіннік — тры хвіліны на першую. Ён нават паднёс да вуха, паслухаў, ці ідзе гадзіннік. Гадзіннік ішоў.

Дадому Валожын ішоў доўга. Сумна і спакойна было на душы, нібыта думаў пра нечае, вельмі падобнае на ягонае жыццё. Каб не гэтак позна, ён бы зайшоў у кафэ ці рэстаран, дзе іграе музыка, і дзе можна спакойна пасядзець сам-насам, і дзе крышку цяплей, чым аднаму сярод горада.

III

Раніцою Валожына да цягніка правялі маці з бацькам, хаця ён і адмаўляўся: таксі прыйшло па заказу, і ён бы даехаў адзін. А праз паўтара сутак яфрэйтар Валожын перасеў у той самы цягнік, які на тры хвіліны ноччу спыняўся на маленькім паўстанку.

На гэты раз у купэ разам з Валожыным папалі тры хлопцы-электрыкі, грашовыя, здаровыя, якія ў сваю пару адслужылі ў войску, салдата разумелі... Валожыну ледзьве ўдалося адгаварыцца ад іхніх шчырых пачастункаў, якіх у хлопцаў прызапашана было, што і ўсю ноч баляваць хопіць.

Валожын, не прызнаючыся самому сабе, каго шукае, прытвараючыся, быццам хоча збавіць час, пакуль весяляцца спадарожнікі, прайшоў па ўсім цягніку, прыглядаючыся да правадніц, хаця ведаў, што Ліды быць не можа, што іхняя брыгада зараз, магчыма, на другім канцы краіны, невядома нашто яна яму і што ён ёй скажа. Ды ці пазнае яна яго...

І ўсё ж нечаму пуста стала на сэрцы, калі вяртаўся да свайго вагона.

Дзверы ў ягоным купэ былі толькі чуць прачынены. Там ужо ішла вясёлая гамана. Між хлопцаў сядзела і пасмейвалася рэдзенькая, як вышчыпаная, бландзінка ў чыгуначнай форменцы — правадніца — і паводзіла павольнымі каровінымі вачыма на хлопцаў. Яшчэ сядзела адна канарэйка ў пушыстым стракатым джэмперы-безрукаўцы і паношаных джынсах, коратка астрыжаная. Па-мужчынску прыжмурана глядзела на субяседнікаў і выпускала з рота цыгарэтны дым, скрывіўшы вусны.

Валожын пастаяў на калідоры, потым здагадаўся, дзе дзецца, пайшоў да вагона-рэстарана, заняў месца ў кутку, заказаў вячэру, піва і сядзеў, пакуль не зачыніўся рэстаран. Лейтэнанты, якія занялі непадалёку столік, весела падморгвалі Валожыну — давай, яфрэйтар. Лейтэнанты ўжо падвесяліліся, і Валожын толькі ўсміхаўся

ў адказ. Сумна і шчымліва было ў яго на душы. Не, не толькі таму, што вяртаўся пасля адпачынку, і нельга не сумаваць... І думалася чамусьці пра нічым не адметную праваднiцу з яе востраю тугою па вялікім, незвычайным каханні, нечаму шкода было Аксану, але тым шкадаваннем, якім шкадуюць блізкага, але няроднага чалавека.

Выйшаў з цягніка Валожын адзін, сярод ночы, і перад тым, як рушыць у дарогу да свае часці, пастаяў, правёў вачыма цягнік, пакуль не патухлі слабыя чырвоныя агеньчыкі апошняга вагона, на пуцях засталіся толькі свяціць сінім, незямным святлом агні на стрэлках...

Ненавагодняя казка

Адась Парубчык і Мікалай Вочап сустрэліся на аўтобусным прыпынку ў Канюхах. Парубчык на Бэры, ленаватай, сытай кабыліцы, падвозіў да аўтобуса сына, які прыязджаў у госці. Вочап вяртаўся са Слуцка, з гасцей ад дачкі.

Быў зімовы марозны надвячорак, сіняе, чыстае і халоднае неба — быццам тоўсты сінявaты лёд угары, і марозная цішыня над палямі вакол вёскі.

— Што, Апанасавіч, правёў сына? Не забывае ён цябе,— першы загаварыў Вочап.

— А што ты думаў! Сын жа мой. Ён, брат, за бацькам, як і бацька за ім. Што ж ты думаеш, я не зарабляў і не пасылаў яму, як ён яшчэ вучыўся? Не было ў яго недастатку... Але ж не табе, Баніфатавіч, пра гэта расказваць. І ты ж дачку ў людзі выводзіў,— ахвотна адгукнуўся Парубчык, мабыць, рады, што весялей будзе ўдвух з Мікалаем ехаць дадому.

— Вядома ж. Каб не я, дзе б маёй Ані і за медсястру вывучыцца, і кааперацыўную кварціру пастроіць,— задаволена паддакнуў Вочап.

— Закурвай, Баніфатавіч. Толькі фільтр адарві. З гэтым фільтрам слабыя, як салома.

Маленькі, шчупленькі Парубчык працягнуў Вочапу пачак з цыгарэтамі, якія пакінуў яму сын.

— З фільтрамі менш нікаціну глытаеш,— засведчыў Вочап, сагнуўся ў дугу, каб прыкурыць ад запаленае Парубчыкам запалкі: высозны, як і ўсе з іхняга роду — Вочапы.

Дзядзькі закурылі. Абодва ў хромавых ботах, у галіфэ, у паліто, чакалі, пакуль шафёр абілеціць пасажыраў. Ці то таму, што стаяў такі чысты і малады зімовы вечар, ці што ў абодвух пасля гасця-

вання і пачастункаў быў добры настрой, але вялікая ўзаемапавага ўзнікла між дзядзькамі: вось ім за шэсцьдзесят гадоў, дзяцей пагадавалі, самі жывуць у дастатку. Таму інакш і нельга, толькі па бацьку і называць адзін аднаго трэба. У такім салідным веку абодва яны ўжо.

Гэты настрой крыху быў сапсаваў Парубчыкаў Коля, які прыадчыніў акно і заўважыў побач з бацькам Вочапа, а таму папярэдзіў:

— Мужчыны, вы ж дадому едзьце, не выдумляйце нічога больш!

Парубчык аж скрывіўся і рукою махнуў — ну чаму ты так, мы ж самі ведаем, чаго вартыя!

Вочап не звярнуў на гэта ўвагі, а калі ад'ехаў аўтобус, уздыхнуў:

— От, Апанасавіч, каб бацькі нашы на нас паглядзелі. Як мы некалі ў калгасе і старшынямі, і брыгадзірамі, і ўдарнікамі былі... А цяпер і на дзяцей нашых, па тэлевізары ў хаце...

— ...І як ты, Баніфатавіч, на матацыкле цялят пасеш,— дадаў Парубчык, і дзядзькі весела зарагаталі, уявілі сваіх бацькоў, якія б хрысціліся, гледзячы на той матацыкл ці на тэлевізар.

Пасмяяўшыся, задаволеныя і самавітыя, дзядзькі згодна селі ў брыгадзірскія сані, у якія запрог кабылу сёння Парубчык, і ў такім настроі не маглі не спыніцца ля хаты магазіншчыцы.

— Апанасавіч, адну толькі бутэлечку возьмем — і ні каліва больш,— зараней абзадачыў Вочап.

— Хіба ж мы блазноцце якое, каб да пакатынку напівацца...

Са спакойнаю душою ўскінуў лейцы на плот Парубчык.

* * *

Доўга стаяла пры плоце і сумна ўздыхала па нейкіх сваіх няздзейсненых марах Бэра, апускала морду ў салому, якую падкінуў ёй гаспадар, штосьці выбірала там і жавала. А мужчын усё не было і не было.

Узышоў над бяскрайнімі слуцкімі палямі месяц, сінявата, тужліва засінеўся пад ім снег, па-

блісквaў зрэдку востранькімі калючымі іскрынкамі. Цішыня такая была, дабрыня, і ноч гэтая зімовая — бы свята душы чалавечай.

Папастойвала пры плоце Бэра доўгае і светлае зімовае ночы, але дачакалася гаспадароў, і весела, жвава тупала па дарозе дадому, да канюшні, да сваe бравapыны...

У санях у перадку, плячыма да кабылы, сядзеў без шапкі — душнавата, мабыць, стала — Вочап. Лысая галава яго паблісквала пад месяцам, як і след ад саннага полаза на дарозе. Напроці Вочапа, з лейцамі ў руках, сядзеў Парубчык, нават і пры месячным святле чырвоны з твару, як шклянка з віном.

Паліто ў яго было расшпілена, каб паветра студзіла разагрэтыя грудзі.

І таму што некаму было пачуць дзядзькоў сярод поля, гаварылі яны гучна, каб чуў месяц і каб быў ім за сведку.

— Ты думаеш, я не каюся, што тады, пасля вайны, як нам новыя дакументы выпісвалі, абмаладзіўся на пяць гадоў? Думаў, што як маладзей, то і лепш будзе. А цяпер, бач, ты на пенсіі, а я за тую маладосць усё адрабляю... Хаця б ты ўжэ не пасмейваўся.

— А што мне, паплакаць, ці што? От каб ты і на дзесяць яшчэ абмаладзіўся? — Парубчык, мабыць, даўно ўжо пацвяляў Вочапа, бо той і не думаў цяпер зваць яго па бацьку.

— А ты, а ты? Гарэлку некалі жлукціў, пакуль з брыгадзіра не выперлі. У стакан усё прасіў — па рубчык налі, па рубчык налі. Цяпер і фамілію тваю забылі! — Парубчык ды Парубчык! — засмяяўся Вочап, рады, што здагадаўся, як дапячы напарніку.

— А ты цяпер цялятам хвасты круці, а я на пенсіі сядзець буду!

— Дак думаеш, цяпер пастух у калгасе не ў пашане! Я пасля пастухоўства ў два разы большую пенсію палучаць буду!

Памаўчалі.

— А нашто мне тая і пенсія? Я на Бэры, калі змагу, на работу выеду ў брыгаду — і не менш за

тваю пенсію маю, і жонка не ведае, колькі мне чыстымі ў кішэню перапала!

— Нашоў чым пахваліцца! У мяне матацыкл, не тое, што твая дыхавічная Бэра... Я тваю Бэру ў момант павалю! — вырашыў даканаць суперніка Вочап.

— Ты? Бэру? Саўсім ты здурнеў, чалавеча. І да пенсіі не даробіш, у белы дом звязуць... Каня дужаць...— Парубчык збянтэжана паглядзеў на Мікалая, быццам даўно не бачыў яго.

Вочап не ўнімаўся:

— Тваю Бэру я не падолею? Мяшок гэты з цыбуляю?

— Дальбог, колькі жыву, а не бачыў, каб чалавек каня падужаў. Хоць ты некалі, Мікалай, і абмаладзіўся...

— Трэба ж глядзець, чалавек які і конь які!

— Над Бэру каня разумней няма ва ўсёй брыгадзе. Які б я ні быў і дзе б я ні быў, а яна мяне дадому, як таксі, даставіць... І абзавецца на двара... калі сам не магу з саней ці з падводы падняцца.

— Цьфу! Я табе — стрыжана, а ты мне — голена! Тармазі, Бэра! Стой! — загадаў Вочап, бо не стала цярпення спрачацца з Парубчыкам, даказваць тое, што і так вядома. Але ці то кабыла недачула, ці то не зразумела, што хочуць ад яе,— ішла як ішла. Тады Вочап, каб аблегчыць душу, так сказануў, што і месяц скалануўся, і кабыла аж вушамі застрыгла, спыніцца мусіла.

— Распрагай! — загадаў Парубчыку Вочап, які цяпер адчуваў перавагу над сваім аднагодкам. І Парубчык паслухмяна, хоць і зыбаючыся, і за аглоблю прытрымліваючыся, але пакорліва пайшоў выпрагаць Бэру, прыгаворваючы:

— То няўжо ж ты гэтак сілён! То мо і на мала ты абмаладзіўся, мо і на дзесяць гадоў трэба было.

І цікава было Парубчыку паглядзець, як Вочап кабылу дужаць будзе.

Вочап тым часам паліто сваё з коцікавым каўняром скінуў, зайшоў спераду да кабылы і прыпыніўся. Як жа гэта латвей падступіцца да яе, каб адразу і на бок пакласці? Падножку даць? І вы-

рашыў, што будзе, мабыць, сама лепей, калі не даць апамятацца суперніцы, нечаканасцю ўзяць. Таму Вочап прыгнуўся, з налёту хапіў кабылу збоку за шыю, а нагою замахнуўся, каб падбіць пярэднія ногі і каб адразу павалілася яна.

Але Бэра не зразумела гэтае барцоўскае тактыкі, спалохана шарахнулася ўбок, матлянула галавою — і Вочап неяк вельмі ж лёгка і далёка адляцеў і прасунуўся плячыма па дарозе, нават і паляжаў гэтак, спрабаваў, мабыць, здагадацца, што ж зрабілася.

Парубчык аж на сані сеў і слова не мог сказаць ад смеху, толькі ротам зяпаў, хапаў паветра.

Вочап паволі перавярнуўся на жывот, спачатку на каленкі стаў, потым і на ногі падняўся.

— Чаго ты рагочаш? Бач, слізоцце якое, што дарога сама, здаецца, з-пад ног плыве! — Трэба было неяк апраўдвацца.— Кабыла ж падкованая, а я не падкованы.

Мабыць, сказаў ён праўду, бо Парубчык ураз смяяцца перастаў, здзіўлена глянуў на Вочапа. Дзе ж тут сярод ночы падкоў тых возьмеш? Але ж хацелася паглядзець, як Вочап кабылу дужаць будзе, таму здагадаўся ён, што можна зрабіць, калі няма падкоў:

— Цябе то не падкуеш. От каб попелу было, ды на снег пасыпаў!

— О, каб попел быў! — згадзіўся Вочап. І новая думка, як паказаць сябе перад Парубчыкам, прыйшла яму ў галаў.— Ты мо не верыш, што і падніму я кабылу?

— Гэтакую здэраў?

— На бутэльку магазіннае спорым! Падыму! — Вочап незаўважна хітра прыжмурыў вока — прагарыш ты, хітры Парубчык!

— Спорым! — Парубчык падаў руку і запытаўся: — А паднімаць як жа ты будзеш?

— Як той чорт у казцы. Пад жывот падлезу і падніму.

— А пуп не развяжацца? — пакпіў Парубчык, але Вочап і не глянуў на яго.

Гэтым разам Вочап асцярожна падышоў да Бэры, па грыве пагладзіў, а потым сагнуўся і пад

жывот падлез. Бэра і сама галаву нагнула, зірнула, што там, пад жыватом, сабраўся лысы чалавек рабіць?

— Глядзі, Адась!

Парубчык рот адкрыў, але так і слова не вымавіў — пярэднія капыты кабылы адарваліся ад дарогі.

— Ну як? — запытаўся з-пад кабылы Вочап.

І Парубчык на хаду змікіціў:

— Не, брат, каб яшчэ чуць.

— Ты лепш глядзі!

Вочап крахтануў пад кабылаю і так падняў яе, што цяпер нічога не скажаш — падняў.

— Цяпер, Адась, бачыў?

— Цяпер бачыў...

— Я ж табе казаў! — пераможна засмяяўся пад кабылаю Вочап.

— Але. І на дзесяць гадоў табе маладзіцца можна было. Вылазь з-пад кабылы, паедзем! — паклікаў Парубчык, не рады, што і ўвязаўся ў спрэчку.

— Успеем з козамі на торг!.. Адасю! О Адасю! — неяк спалохана паклікаў Парубчыка Вочап.— Паясніца не гнецца. Не паварушыцца. Памажы вылезці з-пад кабылы.

Вочап, мабыць, сам памкнуўся яшчэ раз, каб вылезці, і застагнаў, быццам шылам яго кальнулі.

Парубчык прыпыніўся, збоку паглядзеў на кабылу, якая стаяла ўпоперак дарогі, прыгнуўся, знізу зірнуў і на Вочапа, азірнуўся навокал і зарагатаў:

— А каб ты спрах! Гэта ж трэба — пад кабылаю...

— Адасю, злітуйся! Што ж рабіць?

— Як што рабіць? Як той чорт з казкі — нясі Бэру да канюшні, а там скінеш!

— Адасю!..

— А не — я запрагу Бэру, а ты так і пераступай пад ёю! — не ўнімаўся Парубчык: надта ж смешна было, збоку стоячы.

— Я і бутэлькі з цябе сыскаваць не буду...

— Ат — пра што ты! — Парубчык махнуў рукою, стараючыся не смяяцца, укосікі даклыпаў да

кабылы, выцягнуў Вочапа, падвёў сагнутага, як карча, да саней, паклаў, палітонам накрыў і шапку на галаву надзеў.

І пасміхаўся, запрагаючы кабылу. А Бэра пазірала то на Вочапа, які ціхенька стагнаў на санях, то на Парубчыка — і не магла даўмецца, што ж гэта такое і з якое нагоды гаспадары тут рабілі?

Калі ж зноў паплылі па дарозе сані, Вочап перастаў стагнаць, уздыхнуў, сказаў да Парубчыка:

— А Коля ж твой, пакуль мы дадому, да Мінска даўно даехаў...

— Дзіва што! І Галя твая даўно выспалася ў Слуцку.

— Ты ж, Адась, хоць нікому нічога не гавары!

— Хіба ты мяне не ведаеш? Не першына нам... Выграеш заўтра на печы радыкуліт гэты. Як Агата твая на цялятнік пойдзе, падыду я, прыдумаем нешта...

Вочап перастаў пакрэхтваць, мабыць, уявіў, як яны заўтра сыдуцца з Парубчыкам.

Былі свае прычыны і ў Парубчыка, каб усцешылася душа, таму пасміхаўся ён сам сабе задаволена, а потым і заспяваў.

Пачаў памагаць Парубчыку Вочап, падрыкваў басам, і закалываліся ўразнабой над месячным полем два галасы:

Я вярнусь дамоў на дасвецці дня,
Напаю жану, абніму каня...

Чысты ліст

I

Ноччу яму сасніўся вялікі рыжы кот. Той самы кот, што жыў у яго да вайны і з якім любіў гуляць сын.

Ціхенька гэтак гэцнуў кот з падлогі на пасцель і пайшоў, памаленьку ступаючы, па нагах, узлёг на грудзі, паклаў халаднаватыя лапы, выпусціў кіпцюры, усадзіў у скуру і ўсё мурлыкаў, мурлыкаў, а кіпці балюча нізалі грудзі, вочы ў ката загарэліся, вушы прылеглі, і ён дзіка мяўкнуў і ашчэрыў раптам вялізны з жоўтымі зубамі рот...

Алесь Паўлавіч закрычаў ад жаху і прачнуўся. Махнуў нават рукою, каб прагнаць ката.

У пакоі было цёмна і глуха. Ля ложка, на круглым аксамітным дыванчыку, сядзеў, скурчыўшыся, рыжы кот.

Алесь Паўлавіч з ліхаманкаваю паспешнасцю запаліў начнік: побач з дыванчыкам стаялі ягоныя пантофлі.

— Чорт ведама што! — вылаяўся ён.

Але заснуць больш не мог. Балела ў грудзях.

Ён ахінуўся піжамаю, сунуў ногі ў настылыя пантофлі, запаліў люстру, у кішэні знайшоў пачак цыгарэт з фільтрамі, закурыў.

Было чуваць, як далёка ўнізе, на вуліцы, бразгалі на стрэлках штангамі тралейбусы. Алесь Паўлавіч прагна зацягнуўся, але лягчэй не стала. Ён пастаяў, прыслухаўся да сябе і раптам адчуў, што можа вось так раптам і памерці. Ад гэтае думкі ў яго аж пахаладзелі ногі — такою рэальнаю і блізкаю здалася смерць.

Ды і сам ён угледзеў раптам сябе збоку, староннім вокам, крыху ссутуленага, маленькага і таўставатага старога з бледным, як і ў кожнага

кабінетнага работніка, тварам, нібыта чалавек толькі што цяжка перахварэў. Алесь Паўлавіч ведаў, што час робіць сваю работу, што маладое становіцца старым, несімпатычным і бездапаможным, злым і смешным — і па-свойму прыгожым,— глездзячы да якое старасці дажыў чалавек. Алесь Паўлавіч ведаў, што ў чалавека, які пражыў добрае жыццё, і старасць добрая і прыгожая. Але і ўсе думкі яго, і ўсе назіранні пра старых і цікавыя былі тым, што сябе ён не прызнаваў старым. Глядзеў ён на старых, як глядзяць маладыя. І вось сёння раптам у тым натоўпе, да якога ён прыглядаўся кожнага дня прывычным вокам мастака, пазнаў раптам і сябе самога — не надта каб прыгожага і адметнага, шэранькага, таўставатага старога, які ўсё ведае ў жыцці і з якім лепш не займацца, якога лепш не чапаць.

Алесь Паўлавіч аж гмыкнуў — гэтак ясна ўбачыў свой партрэт на агульным фоне. І каб неяк паставіць усё на сваё месца, скептычным вокам кінуў і на таго, маладога сябе: крыху асадзіць — не гэтакі і ты спраўны быў ззамаладу. І з усмешкаю ўгледзеў сябе ў тым цесным пакойчыку ў прыватным доме, дзе цяжка павярнуцца было і які называўся майстэрняю. А яму зайздросцілі, як і сапраўднаму мэтру, таму што ён быў ужо вядомы,— і з тых, хто пачынаў новае мастацтва. Ён запрашаў да сябе пачаткоўцаў. Маладыя ўсчыналі спрэчкі, аж сварыліся. Ён любіў гэтыя спрэчкі, любіў гаварыць сам заключнае слова... А после... Ці то ў яго ўжо завялася першая сям'я і прасторная кватэра, ці то маладыя пачалі выходзіць з-пад яго ўлады, не згаджаліся і крытыкавалі самога яго. Ці тады ён і сапраўды набраў вагу і кіраваў мастацтвам, а таму несалідна было з маладымі, з багемаю ладзіць папойкі, тым больш у сваім доме? Хутчэй за ўсё так — ён стаў ужо масцітым і, як усе масцітыя, ведаў, што трэба рабіць, і не любіў і не прызнаваў ні крытыкі, ні сяброўскіх заўваг. І пачаў гаварыць, што любіць адзіноту, бо нестае часу, каб засяродзіцца, узяцца за тую галоўную сваю работу, якая ўжо задумана, выношваецца ў душы ледзь ці не з пялёнак...

З тых маладых, што збіраліся ў яго, амаль нікога і не засталося жывога — пагінулі то ў вайну, то і без вайны, гэтак і засталіся вечнымі маладымі, якія падавалі многа надзей. І сам ён не раз гаварыў пра іх са зразумелым аб'ектыўным жалем і шкадаваннем, хаця пачынаў забываць іхнія аблічча. Усе яны зліваліся ў нейкае адно аблічча, маладое, задзірыстае, неразумнае, якому можна, як дзіцяці, даравацъ і дзёрзкасць і нават грубасць, і пашкадаваць. У той час ён многа маляваў. Ягоныя палотны, вялікія і сонечныя, з вясёлымі будаўнікамі на рыштаваннях, чырванашчокімі калгасніцамі ля малатарань, з белазубымі рабочымі за станкамі былі ў першых на выстаўках. Ён пажынаў славу і адчуваў сябе мастаком самае большае велічыні, якому было ўжо быццам і не да твару ўмешвацца словам у розныя там арганізацыйныя і тэарэтычныя пытанні. Алесь Паўлавіч і пасля з усмешкаю сузіраў, як новыя маладыя спрачаліся і ваявалі за сапраўднае мастацтва, лаялі ягоныя карціны. Ён памятаў многа, і ранейшых маладых памятаў, і іхні лёс ведаў, а таму быў упэўнены, што шуміха пройдзе, а тое, што зрабіў ён, застанецца. Шуміха і сапраўды прайшла, але вялікія маштабныя карціны Алеся Паўлавіча пачалі пакрысе знікаць з экспазіцый, а калі і выстаўляліся, то недзе далей, у куце. А як заходзіла гаворка пра «той» этап у мастацтве, Алеся Паўлавіча абавязкова ўспаміналі.

Ён чакаў свайго часу, мудра шпацыраваў раніцаю і вечарам па скверыку, вечарамі пісаў кнігу па гісторыі мастацтва, у якой усё ставіў на свае месцы...

Але не, цяпер, стоячы ночы у адной піжаме пры акне, не ўдавалася скептычнага позірку на сваю маладосць. Як ні глядзі на яе са старасці, з самага цёплага і райскага нават месца, а пазайздросціш нават і яе холаду, і яе голаду...

Назаўтра Алесь Паўлавіч шпацыраваў, пісаў увечары, а ноччу яму зноў сніўся рыжы кот, які ўсё лазіў на кухні, бразгаў талеркамі, тупаў па падлозе, чамусьці гулка, як вожык, і сын Алёшка ў адной рубашачцы, басанож пабег туды лавіць

ката. І адтуль, з кухні, пачуўся крык, завыў воўк, хрыпла і доўга...

Алесь Паўлавіч не спаў цэлую ноч. Усё ўспаміналася, як Алёшка прасіў яго, каб прынёс салдацкую зорачку... Горад перад гэтым ужо бамбілі ноччу... Успомнілася жонка, маленькая, худая, як яна ўсё захіляла шыю каўнерыкам сукенкі, нібыта было ёй холадна... Яму цяжка было пакідаць яе, такую няшчасную і адзінокую. Калі агляну́ўся, убачыў, як ішла яна следам, усё гэтак жа захіляючы шыю каўнерыкам, а Алёшка цягнуў за сабою за хвост свайго неразлучнага рыжага ката, які расставіў лапы і не мог учапіцца кіпцюрамі за асфальт. Алёшка быў рады, што бацька прынясе яму зорачку...

Пасля вайны ў яго не засталося ні сям'і, ні родных.

І боль у грудзях, і адзіноту было не стрываць.

Не прыносіў радасці ні штодзённы шпацыр, не цягнула больш пісаць кнігу...

І калі аднаго дня дастаў з паштовае скрынкі запрашэнне з Саюза на вечар, узрадаваўся, быццам на гэтай добрай паперы, якая пахла друкарскаю фарбаю, паведамілі яму, што вярнулася да яго былая слава.

Ён нават і не думаў пра тое, што гэтыя запрашэнні, звычайна, ён выкідаў у сметніцу.

Перад адыходам на вечар Алесь Паўлавіч яшчэ раз пагаліўся, і, чырвоны з холаду, у светлым двухбортным пінжаку, ён лёгка ўзышоў на другі паверх.

У залу яшчэ не заходзілі. Мастакі курылі на калідоры, жартавалі.

Алесь Паўлавіч малайцавата вітаўся з усімі за руку, спрабаваў жартаваць. Але, мабыць, ягоныя жарты былі не смешныя ці не модныя, на іх толькі скупа ўсміхаліся і прапытваліся пра здароўе.

Набівацца ў кампанію ні да кога Алесь Паўлавіч не захацеў, з гонарам зайшоў у пустую залу і сеў на першым радзе.

Прамоўца, адзін з тых хлопцаў, якія некалі бывалі на кватэры ў Алеся Паўлавіча, цяпер стары, лысы, але прыткі дзядок, гаварыў пра юбіля-

ра, але болей пра сябе. Крыху памятаў юбіляра і Алесь Паўлавіч, і таму падняўся на трыбуну і, паказваючы пальцам невядома на каго ў залу, расказваў, як ён вучыў некалі паважанага юбіляра маляваць... У зале спачатку маўчалі, а потым пачалі гаварыць і пасмейвацца, не слухаць, і ён абарваў гаворку на паўслове...

Пад канец вечара ўзяў слова Кульбіцкі. Толькі тады, як устаў ён з-за стала, не выйшаў за трыбуну, а так і гаварыў з-за стала прэзідыума, Алесь Паўлавіч успомніў, што і на выстаўках карціны Кульбіцкага як выстаўляліся, гэтак і выстаўляюцца, і што стаяць яны цяпер на тым месцы, дзе стаялі некалі ягоныя, Алеся Паўлавіча, карціны. Таго Кульбіцкага, які ў рот глядзеў Алесю Паўлавічу, калі той слова гаварыў некалі, і пакорліва прызнаваў старшынства ягонае.

Цяпер ён падводзіў вынікі вечара, гаварыў пра вялікую задачу мастацтва, пра цяжкасці мастацкіх пошукаў, высока ацэньваў той вялікі талент, які меў іхні малады таварыш, што заўчасна памёр. Алесь Паўлавіч аж прысвіснуў — ці ж не гэты самы Кульбіцкі кляйміў тады яго ў друку? Ён тады больш выступаў пра мастацтва, чым маляваў. Цяпер Кульбіцкі аб'ектыўна даваў ацэнку, не надта ўспамінаючы пра той час, больш напіраючы на таленавітасць. І такім чынам выходзіла, што інакш і не мог скласціся лёс таго мастака, інакш не быць бы яму і таленавітым, каб усё выйшла не так, як было... Але не гэта і здзівіла, і збянтэжыла Алеся Паўлавіча — ён многага нагледзеўся за свой век — а тое, што ўсё засталося, як і было. І каб ён тады не ўдаўся ў сваю ганарлівую адзіноту, яму б сядзець на месцы Кульбіцкага, ягоным карцінам стаяць бы, як і стаялі, у пачатку выставак!

Алесь Паўлавіч ледзьве дачакаўся, пакуль скончыць гаварыць Кульбіцкі, а гаварыў ён няспешна, важка, здымаючы і трымаючы ў руках акуляры, сівавалосы, хударлявы, упэўнены ў сабе.

Дома Алесь Паўлавіч тупаў туды-сюды па кабінеце, злуючыся і на сябе, і на Кульбіцкага. І сапраўды, мала ці што там пісалася і гаварылася, а карціны-то выстаўляюцца, пра іх пішацца, яны,

аказваецца, патрэбны, а калі хто што і скажа... Жаданне не сядзець склаўшы рукі не давала супакою.

І дома ён да поўначы перабіраў папкі з архівам, павыкідаў усе артыкулы, дзе дрэнна пісалі пра яго, усе пісьмы, якія пісаліся да яго, пакінуў толькі чарнавікі сваіх пісем і свае дзённікі ды тыя шматлікія старыя пажаўцелыя выразкі, у якіх некалі хвалілі яго.

Ён знайшоў у шафе стары чахол на коўдру, сапхаў туды ўсе выбраныя паперы і ноччу спаў спакойна.

А раніцою ішоў снег. Буйна і густа. І ад гэтага стаяла нейкая прыцемкавая сцішанасць, нібы і дрэвы і дамы слухалі, як ідзе снег.

Алесь Паўлавіч весела і з апетытам снедаў, потым узяў чахол і занёс паперы ў падвал.

Калі вярнуўся да кватэры, перад самымі дзвярыма грудзі працяў востры боль. Ён ледзь не закрычаў, але стрымаўся, толькі ўпарта застагнаў скрозь зубы, у пакоі знясілена апусціўся на крэсла, пачакаў, пакуль адпусціць боль. Не, ён не такі прастак, каб узяць ды аддаць богу душу. Ён пажыве, паглядзіць, як ідзе снег, як стынуць сінія маразы, як дыхаюць белым парам у палях разагрэтыя коні з абынелымі ласкавымі пысамі, як на сонцы выгінаста блішчаць сляды ад палазоў!.. І славу пры жыцці спазнае, тую, вялікую, несмяротную!

Ён пакуль што паедзе ў вёску, паходзіць кожны дзень у лес, падыхае чыстым паветрам, пройдзе боль у грудзях. А потым ён адваюе сваё і будзе жыць доўга!

II

Ужо больш за месяц пражыў Алесь Паўлавіч у вёсцы. І за гэты час прывык да свае кватэры — прасторнае хаты на ўскраіне вёскі, да замеценых снегам платоў, да доўгага кажуха, які дала яму гаспадыня, да вялікіх бітых валёнак, якраз такіх, як некалі ў партызанах выдаваліся толькі варта-

вым. Атрад тую зіму зімаваў у буданах, і абуць такія валёнкі было мараю кожнага.

Ён прывёз з сабою старыя альбомы з рэпрадукцыямі сваіх карцін, паказваў не толькі гаспадыні, але і ўсім, хто ні прыходзіў, і быў шчаслівы, бо людзі дзівіліся, што гэтак можна намаляваць, «якраз як сапраўднае».

Цяпер Алесь Паўлавіч шкадаваў, што гэтыя гады нічога не рабіў, не змагаўся за сваё, скруціў гэтульκі часу дарма. Але ён не надта засмучаўся, бо цяпер ужо ведаў, што рабіць.

Ён і на вясну застанецца ў вёсцы, будзе зграбаць у садзе на подсціл карове быльнёг, абрэзваць непатрэбныя галінкі на яблынях і маляваць, маляваць!

Гаспадыня не замінае яму. Яна зранку спяшае на свінарнік, прыходзіць ухадзіцца — і зноў на работу.

Алесь Паўлавіч адгадаваў бараду, стаў падобны на вясковага дзеда, і ўяўляў, як вернецца са сваімі карцінамі ў горад!..

Боль у грудзях прайшоў. Было на дзіва лёгка і добра, верылася, што бясконца будзе гэтак лёгка і добра.

Пачаліся маразы, стараватая хата выхалодвала за дзень. Гаспадыня ўзлазіла спаць на печ, а ён паверх коўдры накрываўся яшчэ кажухом. Кожны вечар ён хадзіў у клуб чытаць свежыя газеты і, калі вяртаўся, гаспадыня ўжо спала.

Гэтага разу ён толькі пачаў збірацца ў клуб, калі прыйшла гаспадыня. Бачачы, што ён збіраецца ісці, яна ні то прапанавала, ні то папрасіла:

— Можа, пачакаеце, Алесь Паўлавіч, павячэраем разам.

— Добра. А чаму так рана, Ліда? — запытаўся ён.

— Падмянілі мяне на рабоце,— адказала яна з-за шафы.

Потым яна выйшла ў сенцы і вярнулася ў хату з бутэлькаю і салам на талерцы.

— А гэта нашто? Я ж не п'ю, Ліда,— збянтэжыўся ён.

— Чуць вып'яце, а тое я і сама вып'ю,— супа-

коіла яго жанчына, ставячы на стол бутэльку. І бачачы яго збянтэжанасць, растлумачыла: — Сёння тры гады, як мой Антось памёр. Я па ім кожны год памінкі раблю. Адной толькі пачынаць цяжка, а тады, як вып'ю, добра, нагаваруся з ім!..

Гаспадыня наліла адразу па поўнай чарцы. Алесь Паўлавіч не адмаўляўся, толькі падумаў, што гарэлка халодная.

— А што з ім, з мужам вашым? — запытаўся ён.

— Ад вайны ўсё. Нейкі асколак сядзеў... Пасля вайны ён трактарыстам і камбайнерам быў. Сеяў вясною і ўвосень. Летам жаў. Увесь свой век так...

Жанчына гаварыла нібы сама сабе. Над ілбом яе сіратліва пакалыхвалася пасмачка чорных валасоў, якія выбіліся з-пад хусткі. Алесю Паўлавічу здалося, што яна крыху ап'янела, і ён заспяшаўся ў клуб.

Дадому з клуба ён ішоў пазней звычайнага. У кажусе, у бітых валёнках, па вузенькай сцяжынцы пад заінелым вішняком, па марозным, сінявата-белым, як цукар-рафінад, снезе. Ён думаў пра чалавека, які некалі жыў, сеяў і жаў збажыну, хадзіў некалі ў гэтым жа самым кажусе, і над ім было гэтае ж далёкае неба, і бясконцая настыласць... Задавальненне ў Алеся Паўлавіча было ад таго, што ён праводзіў паралель паміж жыццём хлебароба і сваім, знаходзіў у ім непарыўную еднасць сваю з працоўным чалавекам. І ён падумаў, што прыйдзе дадому, намалюе гэтага камбайнера, на полі, пры збажыне, так намалюе, што людзі будуць дзівіцца вялікай і мудрай прастаце ягонае карціны! І з гэтаю карцінаю ён застанецца вечна жыць на злосць гэтай настылай раўнадушнай вечнасці, якая звысака глядзіць пагардліва на яго з начнога неба застылымі вачыма зорак.

Алесь Паўлавіч бачыў ужо і сонечны фон сваёе карціны, і шчаслівую ўсмешку на твары чалавека, і ягоную магутную постаць, і іскрыстыя ад шчасця вочы!..

На стале ў хаце было прыбрана. Гаспадыня спала на печы. У цішыні толькі гудзеў час ад часу на сцяне электралічыльнік.

Алесь Паўлавіч дастаў з-пад этажэркі настольную лямпу-грыбок, пры якой некалі Лідзін сын рабіў урокі, выняў з чамадана алоўкі, паперу.

У хаце было холадна, на шыбах выступіў іней, і Алесь Паўлавіч падсоўваў бліжэй да лямпы рукі — каб было цяплей — і кароткімі ўпэўненымі штрыхамі накідваў на паперы эскізы будучае карціны. Ён спяшаўся, ён бачыў усю карціну, трэба было зафіксіраваць асобныя дэталі, каб не забыцца.

Аловак натрэніравана, як і некалі, лёгка хадзіў па паперы, але ўсё ж Алесь Паўлавіч стаміўся, пакуль скончыў работу, цяжка ўстаў, з задавальненнем акінуў вокам зробленае і ўявіў новую сваю вялікую карціну, намнога лепшую за ўсе яго ранейшыя, якую цяпер не будуць мець права не паставіць першую ў экспазіцыі...

Калі ўстала гаспадыня, Алесь Паўлавіч не чуў, хаця звычайна і прачынаўся.

Жанчына прыглядалася да скрэмзаных лісцікаў паперы, нічога не зразумела, пакруціла галавою, зірнула на кватаранта і спалохалася: пры яркім электрычным святле ягоны твар з высока паднятаю ўгору барадою і вялікім лбом быў мярцвецкі белы. Жанчына аж укамянела на месцы, пакуль не пачула, што Алесь Паўлавіч тоненька, смачна пасвіствае носам, з палёгкаю ўздыхнула, нагнулася, падняла з падлогі чысты лісцік паперы і закрыла ім усё, што намаляваў кватарант.

Прочкі

I

Міцька збіраўся ўпрочкі.

— Давай мне... маю тысячу! Аддавай тысячу — і нагі мае тут больш не будзе! Пайду! Па-айду! — Міцькаў голас задрыжаў, мабыць, ад жалю да самога сябе: яму, старому чалавеку, які і хату выбудаваў, і абрабіў усю дамоўку, які трымае добрую гаспадарку, даводзіцца сярод ночы сыходзіць з дому, як таму жабраку, а іншая рада не служыць.

— Ці яна мне трэба, твая тысяча? Каб была пад рукамі, то аддала б. Схаджу заўтра на пошту, аддам тваю тысячу.

Міцькава жонка, Маня, худая, высакаватая жанчына з цёмнымі ад работы рукамі, у кашулі і камізэльцы, стаяла пасярод хаты. Яе спагадлівасць і памяркоўнасць збівалі мужа з панталыку, не давалі за што прыдрацца, каб лаяць або соваць пад нос кулакі.

— Аддавай! Усё маё аддавай! А не — дэпутата прываду!

Міцька тупнуў нагою, паддаў сабе злосці і жалю, заморгаў пачырванелымі павекамі, бліснуў вачыма, як далёкімі, заблудзіўшымі ў тумане, а таму слабымі агеньчыкамі.

— Або ж я табе не даю! Бяры, што хочаш бяры!

— Посцілку мне давай! — Міцькаў голас сарваўся на плач.

Маня выйшла на кухню, прынесла з палка посцілку — у вялікія клеткі, якую ткала сама, пасля вайны, калі не хапала крамніны. Тады зімою ў хатах у людзей стаялі кросны. Яна прыпынілася на нейкі момант, успомніла, як староннім вокам

убачыла, і сябе, маладую і лёгкую за кроснамі, і Міцю, чарнавалосага, з насмешлівымі карымі вачыма, пачула, як мяккім драўляным постукам пастуквала сукала, на якім Міця сукаў цэўкі. І Зінка іхняя, маленькая яшчэ, як дражнячыся з бацькам, прыстаўляе палец да цэўкі, якая прыемна слакоча яго, і ўсміхаецца...

— Пасцілкі шкода? Поедам мяне ўсю жызню ела, усю жызню мне загубіла! Век як парабак у цябе быў, і цяпер як парабка з хаты выпраўляеш!

Міцьку шкода было самога сябе, свайго жыцця, якога назад не вернеш і якое змарнавалася, а вінавата ў гэтым была толькі жонка, якая не любіла яго, якой ён патрэбен быў толькі як парабак. Зараз гэта Міцька ведаў цвёрда.

Раней ён не мог пайсці з дому, бо шкадаваў дачок, трэба было выгадаваць іх. Дочкі параслі, замужам ужо. Цяпер яго нішто не звязвала, цяпер яму можна ісці.

— Пайду! — уголас крыкнуў Міцька.

— Ага. Ну ідзі. Я ж нічога не кажу,— пакорліва згадзілася Маня.

Добра, што Міцька не задзіраўся і не кідаўся біцца.

Зыбаючыся, Міцька разаслаў на падлозе пасцілку, загадаў:

— Падавай мне ўсё маё!

— То мо сам бяры?

— Я табе сказаў: падавай!

— Падам, падам, не крычы.

Падыходзячы да шафы, новае, цяперашняе, на трое дзверац, Маня мелькам убачыла сябе ў старым пасляваенным люстры, якое вісела на сцяне,— маршчыністую, худую, азірнулася на мужа — сухенькага, з худым вастраватым тварам, парослым сівым, як соль, шчаціннем, з рыжаю старою вушанкаю, адно вуха якое матлялася, як у дураслівага шчанюка, у картовых, выцягнутых на каленях пухірамі штанах, у літых гумовых ботах. Няўжо гэта ўсё, што засталося ад таго чарнявага вясёлага мужчыны, якога яна любіла і ад якога нарадзіла і з якім выгадавала і выправіла ў людзі Зіну і Клаву? Успомніла дачок, абедзвюх гараджа-

нак, якія, здаецца, ніякага дачынення не маглі мець да іх, дваіх старых, якія разводзіліся сёння сярод ночы...

— Што, перадумала ўжо, ведзьма? Шкода стала? Давай я сам, сам усё забяру!

Міцька папхнуў жонку ўбок, шарахнуў насцеж дзверцы шафы, што яны аж ляпнуліся аб падаконнік, і на падлогу выпаў з замка ключык з чырвонаю стужачкаю.

— Усё маё! Нічога не пакіну! Усё забяру! Сядзі ў голых сценах, як Хама той!

Міцька кідаў на посцілку з шафы і касцюмы, якія прывозілі яму зяці, і пінжакі, і рубашкі. Прывезенае адзенне Міцька пакідаў на пазней, бярог, хадзіў у абшарпаным пінжачку да таго часу, пакуль Маня не выкідала яго куды, каб не знайшоў.

— Яшчэ ж і той пінжачок забірай, з медалямі. А то на памінкі як пойдзеш, другі раз не пусцяць без медалёў! — прыпомніла Міцьку Маня, як ён аднаго разу хадзіў на памінкі з медалямі.

— А, сцерва! Ты яшчэ смяешся? Пасмешышча найшла? Я цябе... Я цябе абдзяру, як ліпку, я цябе правучу, як родзіну любіць! Пажывеш без Міцькі!

— Хіба ж я не даю табе чаго? Усё забірай. Хоць і ложкі з хаты павывалакай.

— Усё павыношу... Я цябе правучу!..

— Дзіва што правучыш! Я і не сумняюся. Каторы год ужэ вучыш.

— Маўчы!..

— Маўчу. Я табе ўвесь век маўчу.

— Пайду па дэпутата! Калі ты такая сволач!.. Пайду, пры дэпутаце падзялюся! І нагі мае больш тут не будзе!

Міцька шмаргануў носам, азірнуўся навокал, угледзеў пад сталом сваю куфайку, шырока расставіў у бакі рукі, як куру ловячы, нагнуўся, падняў яе, доўга цаляў у рукаў, цяжка соп і, калі справіўся з работаю, яшчэ пагразіў:

— Я цябе на ўсю жызнь правучу!

Маня чула, як выйшаў ён на двор, грукаў дзвярыма, смаркаўся і нешта бубніў сам сабе.

II

Маня абышла вакол клунка. Яна ведала, што Міцька нідзе не дзенецца, пашлутуецца па вуліцы, па двары — і вернецца. Сама вясна, гразь і холад, гэта не лета, што можна альбы-дзе пераспаць. А ўжо позна, спяць людзі. Ды і не першына гэтакая ягоная бура, гэтакі спектакль у хаце. Прывыклі гэтыя сцены і нагледзеліся ўсякага.

Але нешта не давала спакою. Нібыта чужымі вачыма яна глядзела і на недарэчны клунак пасярод хаты, і на сябе, старую, сівую. Маня азірнулася наўкруга: і на чыста аклееныя новымі шпалерамі сцены, і на гардзіны, і на тэлевізар, і на блішчастую, палакіраваную падлогу, як упэўнівалася, што і хата — як звон, і ў хаце — як у вулеі — усяго. Маня выключыла святло ў зале, пакінула толькі на кухні, прыслухалася, ці не чуваць гаспадара на дварэ.

Але на дварэ моцна шумеў толькі густы вясновы вецер.

Маня вярнулася ў спальню і прылегла на ложак. Яна толькі ўчора вярнулася ад Зіны. За гэтыя тры дні Міцька прапіў пакінутыя яму грошы і палавіну свае пенсіі, не карміў ні карову, ні парсюка. Маня вярнулася дадому не ў пару: Міцькава нутро яшчэ не змаглося ад гарэлкі, і ён не жадаў яшчэ бачыць жонку.

Жыла дачка ў новай трохпакаёвай кватэры вокнамі на лес. Сама высокая, як маці, хударлявая, па бацьку чарнявая, выдавала маладжаваю і лёгкаю, хоць у валасах праклюнуліся першыя срэбныя праблiскі. Старшы даччын хлопец хадзіў у восьмы клас. Ведаючы Міцькаў нораў, Маня прыехала да дачкі на дзень, але заседзелася аж на тры: утульна і спакойна было ў даччынай сям'і. I цяпер, лежачы на пасцелі, Маня ўспомніла, як, прачнуўшыся рана, убачыла, што дачка ходзіць па кватэры ў пантофлях і халаце, нешта перастаўляе, пагруквае посудам на кухні, потым вярнулася ў спальню да мужа. У прачыненыя дзверы відно было Мані, як спаў зяць, звесіўшы з ложка вялікую, шырокую ў далоні шафёрскую

руку. Зіна прысела побач на ложак, па-мацярынску, шкадуючы будзіць, глядзела на мужа, асцярожна, як сына, пагладзіла па галаве. Ён усміхнуўся скрозь сон, не расплюшчваючы вачэй, павярнуўся, вобмацкам знайшоў жончыну руку, прытуліў яе да шчакі, пацалаваў. І пасля Маня бачыла, як, выходзячы, Саша пацалаваў жонку. Яна нават падумала тады, што старыя ўжо людзі, і як маладзёнкі якія...

Нібы штосьці пераварочвалася ў душы ў Мані ад гэтага ўспаміну. І цяпер здавалася, што і не ў сваёй хаце, не на сваім ложку ляжыць яна. Каб гэта хто пасля таго, як адышоў немец, сказаў ёй або яе мацеры, што гэтакая хата будзе ў іх пад бляшаным дахам і гэтакая ўся дамоўка выбудавана! Жылі яны ў паграбе, які толькі і ацалеў на сядзібе, пасля таго, як нямецкія танкі з шашы стралялі па вёсцы і спалілі яе. Тады ж асколкам параніла ў грудзі маці. Асколак прайшоў навылет. Маці ўсё кволілася, што нешта баліць у грудзях, і памерла скора пасля вайны. Бацька так і не вярнуўся з партызанаў, магілы нават нідзе не засталося на зямлі — загінуў у балоце, у часе апошняе блакады.

Міця таксама быў у партызанах, адтуль пайшоў на фронт і, як скончылася вайна, вярнуўся дадому, пад восень ужо. Старыя бацькі яго згарэлі разам з хатаю, у якую трапіў снарад. Маніна маці і ўгледзела яго на пажарышчы, прывяла да сябе.

Вечарам пры газоўцы — у бутэлечку ўстаўлены кудзельны кнот,— якая стаяла на перавернутай уверх дном бочцы, што замяняла стол, ляжала прынесеная Міцем яда. Сам Міцька наліваў з флягі ў конаўку спірт, піў, нічога не еў і ўсё дапытваўся ў маці:

— Цётка, скажэце вы, чаму так несправядліва на свеце? Чаму тыя, каго дома чакаюць, пабітыя асталіся і ў блакадзе, і на фронце? А я — жывы...

Пазвоньвалі медалі на грудзях у яго, і ён стагнаў ці то з гора, ці то з болю ў параненай руцэ, якая яшчэ не загаілася зусім...

Маніна маці памірала ўжо ў хаце. У першай,

скіданай дачасна, каб толькі выбрацца з пограба. Маці памірала лёгка, спакойная за дачку — яна тады ўжо жыла з Міцем і хадзіла першым дзіцем...

III

Маня ачнулася ад успамінаў, бо на двары загаварылі мужчыны, пагрукалі ботамі на прыступках пры верандзе. Ужо з сянец Маня пачула Міцькаў голас:

— Ну зайдзі! Калі я кажу, што трэба, зайдзі!

Маня ўстала, выйшла на кухню.

Першым увайшоў Федзя Адасёў, які вучыўся некалі разам у школе з маладзейшаю Манінаю, з Клаваю. Цяпер ён рабіў звенавым на трактарах, даглядаў бульбу, за гэта яму далі ордэн і кожнага году пісалі ў раённай газеце, як ён даглядае і ўбірае бульбу.

— Чаго вы мяне ў хату ведзяце? Вядзеце ў хлеў,— патрабаваў Федзя, павітаўшыся з Маняю.

— Пачакай, Федзя! Я табе ўсё раскажу, усю маю жызню і ўсю маю абіду, каб ты ведаў!

— Ноч, дзядзька, ужэ!

— А што гэта ён ад цябе хоча? — запыталася Маня ў Федзі.

— А, нарыца! Не спіцца? Баішся, што ўсё забяру? Забяру, вымету!..— Міцька грукнуў кулаком па стале. Цяпер было перад кім выступаць яму, хацелася паказаць сябе перад староннім чалавекам, сваю мужчынскую ўладу і незалежнасць.

— Давай усё маё! Казаў, што дэпутата прывяду — і прывёў!

Міцька ўсхапіўся з-за стала, грукнуў кулаком, як пацвярджаючы свае словы, аж прысеў-чэкнуўся.

— Дзе мой клунак?

— Тут клунак, чаго крычыш? Ляжыць на падлозе.

Федзя крыху збянтэжана пазіраў то на Маню, то на Міцьку, здагадваючыся, што да чаго, і не ведаючы, што рабіць.

— Аддавай маю тысячу! Пры дэпутаце гавару — аддавай! — зноў пачаў зрывацца на плач Міцькаў голас.

— Ціха, дзядзька, брыдка гэтак,— няўпэўнена абазваўся Федзя.

— Я ж табе казала ўжэ, што грошы на кніжцы. Заўтра знімеш і забярэш.

— Аддавай кніжку!

— Вам жа, дзядзька, ніхто з кніжкі не дасць. Яшчэ і ў міліцыю завязуць,— уступіў у гаворку і Федзя.

— Мяне? У міліцыю? Я кроў за Савецкую ўласць праліваў! Хто пасмее мяне ўзяць у міліцыю? Месца таму на зямлі не астанецца! Ты знаеш мяне, Федзя!

— Чаму ж не знаю, дзядзька.

— Скажы гэтуй сцерве, хай аддае мне мой клунак, усё маё! Не хачу, каб і нага мая тут больш была! Госпадзі, каб і не бачыць нічога! Я ж парабак тут. На ўсіх век рабіў і рабіў, і ўсім усё мала!

— Бяры, бяры! Я ж табе і пінжак твой з медалямі ўвязала, будзе ў чым па сталах поламі месці!

Маня не стрывала: брыдка было перад старонnім чалавекам, які ў дзеці ім гадзіўся, за ўсё, што тварылася ў хаце. Ды і не баялася Міцьку, што кінецца цяпер да яе з кулакамі.

— Федзя, сынок! Ты бачыў, якая сцерва? А я з ёю жызню жыву!

Міцька ляпнуў аб зямлю шапку і не стрываў, заплакаў з жалю да самога сябе.

Федзя скрывіўся, пераступіў з нагі на нагу: прыкра і непрыемна ўсё гэта, але і пайсці раптам, нічога не сказаўшы, не выпадала. А Міцька шморгаў носам, грукаў кулаком па стале, ківаючыся з боку на бок. І на яго цяжка было глядзець, як на калеку, якога і шкода і якому нельга нічым дапамагчы.

— Маўчаць! Хто смее з жызні мае прапашчае смяяцца? — Міцька ваяўніча падхапіўся на ногі.

— Ніхто і не смяецца. Паплач, паплач сабе.

— Гэта не слёзы! Гэта кроўю я сваею плачу!

Міцька зноў шмаргануў носам ад жалю, што выплаквае ўсю сваю кроў.

— Гарэлка гэта плача, а не ты плачаш.

— Смяешся? Пайду, у свет пайду! Нажывешся без мяне, нацешышся! Паглядзім, як ты без мяне папануеш! Пайшлі, Федзя! Ты скажаш усім, як яна мяне жыўцом з хаты выжыла.

Міцька насцеж шаснуў дзвярыма ў залу, шмаргануў за клунак, але не змог падняць яго, стаў ракам, патупаў нагамі, мацуючыся, зыбнуўся і сеў на клунак.

— Дзядзька, дзядзька! Як вам не брыдка! Дзеці гэтакія параслі, гэтакія ўнукі ўжэ. Зяці на машынах прыязджаюць. Вам жа толькі цяпер жыві і радуйся. А вы за гарэлкаю свету божага не бачыце, светам гнюсіце. Дзяцей бы пасаромеліся! Як вам не брыдка прыйсці паднімаць мяне з пасцелі, гаварыць, што карова захварэла. Мне раніцаю на работу, а я к вам, як на пажар, бягу! Лажэцеся, ды праспецеся, ды троха падумайце!

— Федзя, сынок, і ты мяне вучыш? Я сам каго хочаш навучу... Думаеш, я не ўзяў бы ўнучка за руку да не павёў бы ў лес? Я ж на ўсіх, колькі жыву, толькі і раблю. Ты от уласць і ты мне скажы, чаму мне на старасць толькі і радасці тае асталося, што гарэлкаю вочы заліць, чаму гэта дзеці мае ўсе ў некія людзі, усе ў некія людзі!.. Ты мне скажы, раз ты ўласць!

Міцька намёрзся, цяпло і гарэлка бралі сваё. Мякка і добра сядзелася на клунку, нават песня не выходзіла заліхвацкая, а больш напрошвалася нешта працяжнае, жаласлівае:

Памру-у-у, у чожай зямлі за-а-роюць...

Міцька заплакаў, заспяваў, прыслухоўваючыся да свайго падвывання. Яму, мабыць, здавалася, што жалкуе яго песня над усёю зямлёю.

— Закапаюць, закапаюць, а як жа ты думаеш? Без канца светам паскудзіць будзеш? Выеш, як воўк, сам сябе шкадуючы,— напаўголасу пагразіла на мужа Маня. Яна ведала, што цяпер ужэ Міцька бушавацъ не будзе, што наспяваецца, наплачацца і засне.— Ты ж, Федзя, хаця людзям нічога не расказвай. І не злуй на яго. Бач, як пра-

паў чалавек на старасць год. Ён ужэ ўгамоніцца, конь гэты!

— Да не, цётка... З цвярозым ім я пагавару,— супакоіў Маню Федзя і пайшоў.

Маня замкнула на засаўку сенцы, пастаяла, паслухала, як галасіў Міцька, як нешта бубніў, на яе, на жонку. Холад у сенцах, трэба было ісці ў хату.

Калі ўвайшла ў хату, Міцька, развязаўшы клунак, ляжаў на сваім дабры.

— Ідзі мо на палок ляж. Там ужэ пападаеш нагамі ў печ.

— Пацалуй... хітрая на маю голаў знайшлася! Я дабро свае пільнаваць буду! А раніцаю па-а-айду!

— Пойдзеш, каб з цябе душа выйшла!

Маня выключыла на кухні святло, зайшла і легла на ложак, чула, як яшчэ мармытаў, заспеўваў гаспадар, пакуль не суцішыўся і не супакоіўся.

IV

Ціха стала ў хаце, як у вуху. Маня нават дзіву далася, што гэтак можа ціха быць у вялікай будыніне. Ні шашалю не чуваць, ні мышы за шпалерамі. Хаця мышэй ніколі не было ў іх: пазы пазамазваны глінаю, падлога добра прыпушчана да сцен, і столь добра прыдрана. Хата як звон! Век яшчэ прастаіць. Ад думкі пра хату, пра той век, які стаяць ёй, схамянулася — а самой колькі ж жыцця засталося? Маленькі нейкі асколачак ад усяго, як ільдзінка, якая растае, растае на сонцы. Якое то сонца, колькі тае ільдзінкі? А ўсё жыццё неставала часу, усё спяшаць, спяшаць трэба было. Цяпер, як можна прыпыніцца, агледзецца і жыццю падзівіцца, аказваецца, жыць больш і не засталося часу. Колькі пра смерць гаварылася, лёгка і проста: што ўсе там будзем, што на ўсё свая пара і свой час. І гаварылася, і думалася, як пра нешта недасяжна далёкае... А цяпер вось ён, краёк. Хочаш — прыпыніся, агляніся, супакойся душою, калі зможаш...

Маня села на ложку, прыслухалася. Вясновая ноч густа шумела ў раскошным бярозавым вецці. Скора ўжо адступіцца зямля ад марозу, заварушыцца, пойдзе пад карою халодны, жывы сок, набухнуць пупышкі. Ночы тады будуць цёмнымі, як сажа, а зоркі чыстымі, святочнымі. У гэтую пару і ў чалавека кожнага году прачынаюцца, ажываюць невядомыя сілы, у якім бы веку ні быў чалавек, нават у старога зварухнецца нешта ў душы, як знясіленая доўгім выраем птаха.

Маня ўстала, прайшла па хаце. Хацелася хоць да каго сказаць слова і ведаць, што яго пачулі. Крыўда падцяла душу: усё рабіць умела, век рабіла, выбудоўвалася, дзяцей у людзі выводзіла, багацця нажыла. А на самым краі жыцця няма каму сказаць слова, а на самым краі жыцця азірнуўшыся — і не было жыцця, толькі чаканне яго і спадзяванне на тое жыццё і на шчасце, бо колькі ні жыве чалавек, як ні жыве ён, а спадзяецца на шчасце.

Міцька сонна застагнаў, цяжка, як ад доўгага болю. Маня за апошнія гады прывыкла да яго выпівак, да ягоных выбрыкаў, але не магла прывыкнуць да гэтых доўгіх стогнаў. Яна памкнула падысці да гаспадара, але ён заціх, і яна моўчкі стаяла. Трэба ж было, каб гэтак раптам перавярнулася перад ёю ўсё жыццё... Абакрадзенае вайною дзявоцтва, нішчымныя, з работаю, ад якое набягаюць крывёю вочы, пасляваенныя гады... Але ўсё роўна як прыгрэтая, пазалочаная сонцам аблачынка на далёкім небасхіле, нешта цёпла і радасна варухнулася ў душы, нейкім слабым, далёкім успамінам успомнілася тая Міцева ласка, тыя ночы. Аж горача зашумела ўвушшу ад маладых успамінаў — і сорамна, і соладка зрабілася...

Маня раптам успомніла і той вясновы надвячорак. Ніколі не ўспаміналa, а цяпер нібыта перад вачыма ён устаў. Ціхі быў надвячорак, хараша заходзіла сонца, пахла чуць душнавата маладою травою, лісцем, упарыстаю, цёплаю раллёю. Яна тады падгрэбла двор, на якім, хоць і прыбірала ўжо раз, засталіся трэскі, маленькія, насохлыя — бойся ступіць нагою. Тае вясны яны толькі ўлезлі

ў хату. Сцены яшчэ свежа пахлі дрэвам і мохам, які нават не закanапачаны ў пазах заставаўся. Прыбраўшы на двары, яна ўзяла мяшок і пайшла на бераг рэчкі, дзе ўзяліся расці кусты маладое крапівы, нажаць яе свінням.

Калі вярнулася дадому, убачыла, што Міця прыбраўся ў чыстае: у прынесенае з войска галіфэ і суконную даўгаватую — тады мода гэтакая была — гімнасцёрку, чакае яе.

— Дзе гэта ты ходзіш? Жывы будуць свінні. Збірайся...

— Куды гэта? — яна здагадалася, успомніла, што Юрай сёння, што трэба на росу ісці. Але яе заела за жывое, што Міця нічога не робіць, быццам і работы няма дома, а выфранціўся і сядзіць, чакае.

— На росу.

— От гэтакая бяседа, што няма як і не пайсці! Змітровічы, Жаўрыдавы і той год не былі. Не гэтакія мы багатыры, каб на ўсе бяседы дастачаць. Ідзі дзяцей лепш дадому прыштыр.

— Пачакай, як гэта?

— О вот так! Прыбраўся!

— А што ж мне і век зжываць у лапленых штанах? Я і па лясах бадзяўся, і на фронце стаяў! А цяпер каб не мець як і з людзьмі пасядзець? Ты што, саўсім ужэ абнаглела з гэтаю работаю? Збірайся!

— Ото спужалася!

Яна не баялася яго, ведала, што зробіцца гэтак, як яна захоча. І таму не стала больш і гаварыць, завярнулася і пайшла ўходжвацца, карміла свінней... А калі агледзелася, Міці не было дома.

Паклаўшы дзяцей спаць, яна таго вечара сядзела, чакала Міцю. Але не дачакалася, на злосць яму падперла з сярэдзіны калом дзверы — хай папросіцца, пастукае, калі яго на гулі гэтак пацягнула.

І не магла заснуць — маладая, ласкавая ноч ішла, што, здавалася, грэх і спаць.

Спрасонку чула яна, як прыйшоў Міця, як першы раз упэўнена, моцна плячом штурхануў у дзве-

ры, потым, як дзівячыся, памацаваў асцярожна. Але дарэмна яна чакала — не крануў больш, не стаў ні прасіцца, ні гразіцца, ні лезці ў хату...

З таго вечара і не стала між імі добрага слова, нават у вочы развучыліся глядзець адно аднаму. Работу рабілі, дабро нажывалі, бо трэба было рабіць.

І ўспамін быў, як другі бераг, далёкі ад сённяшняга яе берага. А між гэтымі берагамі як бытта чорная прорва, таму і берагі зчужэлі.

Маня абышла вакол гаспадара, прыслухалася. Ён часта і цяжка дыхаў. Нагнулася, правяла рукою — ці не ўткнуўся тварам у лахманы, вярнулася да ложка, легла.

Не спалася.

Шумела, плыла ў ветры вясновая ноч, недзе высока ляцелі дзікія гусі, гэтак высока, што відны былі ім зоркі, якіх не ўгледзіш з зямлі, закрытае воблакамі. Доўгая яшчэ ноч, многа можна перадумаць старому чалавеку. Як пра добрае думаць — неўзаметку ноч праміне, а пра горкае — годам здоўжыцца...

V

Прачнулася Маня пазнавата. Міцька прачнуўся раней за яе, схадзіў на парог ганка, напіўся вады, клунак схаваў пад палок, зняў боты, акрыўся куфайкаю і лёг на палок дасынаць.

Іншым разам Маня дала б яму прачуханца — цвярозы Міцька рук не распускаў. Але гэтае раніцы ўходжвалася ціха. Гэта і ўстрывожыла Міцьку, не дало спакойнага сну.

Маня несла вядро мяшанкі свінням, калі пачула знаёмы голас:

— Добрае раніцы, цётка Маня.

Брыгадзір, малады, з чырвоным, як рыжык, тварам, стаяў ля варот. Ніз чорнае курткі не сыходзіўся зашпіліцца на яго жываце.

— Я хацеў, каб дзядзька пайшоў памог сечкі ўрэзаць, а то няма каму.

— Добра, Міхаіл, скажу.

— Скажэце, што я прасіў.

Міцька тым часам стаяў ля акна, чуў жончыну гаворку з брыгадзірам: быць таго не можа каб, жонка не прывяла брыгадзіра паглядзець на яго, як звычайна. Але Маня пайшла да хлява. Міцька разгублена мацнуў за кішэню, дзе ў яго засталася яшчэ траячка, ухмыльнуўся, узяў у сенцах кажушок і няўпэўнена палез на печ.

Песня

— Чаго гэта ты ўстаў не ў пару?

Ён сцепануўся ад нечаканасці, разгублена агляну́ўся: Настася стаяла ля ложка басаnож і адзявалася.

— Што гэта цябе зранку да акна прыляпіла? — зноў запыталася сястра, спраўна закруціла вакол стану спадніцу.

— Выспаўся. Старому і сну няма.

Сястра нічога не адказала: зусім слабым і нядужым здаваўся ён тут, у вёсцы,— па-старэчаму сухенькі і чысценькі самаўпэўнены гарадскі дзядок. Дзе ўжо ў яго пытацца здароўя! І як гэта ён надумаўся ў такую слату ехаць у гэту глуш? І пісем жа не пісаў — маці толькі некалі бывае ўспомніць, што недзе Паўлік яе «вялікім» чалавекам стаў. Настася ўжо і не думала, што жыў ён яшчэ недзе, гэты невядомы яе брат, а ўчора ўвечар, у дождж, заявіўся.

Брата пытаўся, а пра яе не ведаў!..

Павел зноў завярнуўся да акна. Ля пачарнелага ад вільгаці плота стаяла рабінка, і на яе чырвоных ягадах віслі цяжкія кроплі.

Было чуваць, як Настася мылася ў мыцельніку, потым пачала падпальваць у печы, выйшла на двор, мабыць, выпусціла з хлеўчука курэй, бо раптам на варотах з'явіўся залацісты вялікі певень, залопаў крыламі, коратка кукарэкнуў і нечага спужаўся, саскочыў на зямлю, азірнуўся, выцягваючы шыю...

Вялікі чырвона-залацісты певень са скрываўленым і звіслым набок грэбенем кінуўся біць яго,

і ён закрычаў спуду. На крык з хаты выбегла маці з хвартухом у руцэ і пачала адганяць пеўня, лупцуючы паскамі, а той не хацеў здавацца, і толькі калі маці добра такі даняла яго, закудахтаў ад болю і кінуўся ўцякаць.

Маці выцірала яму слёзы, і па руцэ яе з ранкі буйна кацілася крывінка...

Як гэта было даўно! І маці тады была ўдвая маладзей, чым ён цяпер.

— Ты б малака хоць пакуль выпіў,— паклікала Паўла з кухні сястра.

Яна змахнула хвартухом табурэтку, але ён не сеў, стоячы выпіў паўлітровы эмаліраваны кубак сырадою.

— Дзякуй, Насця,— падзякаваў ён, сумеўся гэтай сваёй далікатнасці і выйшаў у чысты пакой, у задуменні абышоў вакол круглага стала, зазірнуў у люстэрка, што стаяла на ім, паправіў гальштук, які з'ехаў набок.

Позірк яго ўпаў на рамкі з фотакарткамі, якія віселі над вокнамі. Ён падышоў бліжэй, пачаў углядацца. То хлопцы недзе на танцах, ля плота на вясковай вуліцы,— у шырачэзных штанах і кашулях з закасанымі рукавамі... Лупатае немаўля на дыванчыку старанна кусае палец на назе... Насцярожана застыў на фатаграфіі юнак у новым касцюме, з гальштукам-лапаткаю на грудзях. Ах, як няёмка і нязвычна яму ў гэтым убранні!

А вось пажоўклы здымак: мужчына ў дабротным галіфэ, у доўгай, чуць не да каленяў, гімнасцёрцы, перахопленай камсастаўскай папругаю, стаіць, паклаўшы руку на спінку крэсла. Аж свяцацца наглянцаваныя боты!.. Два дзядзькі ў кажушках, пры зброі — аўтамат у аднаго на каленях, у другога — за плячыма вінтоўка,— кураць самакруткі і, мабыць, не здагадваюцца, што іх здымаюць.

Здымкі большасць старыя, цьмяныя. І рамкі абклеены палоскамі белай паперы ў зубчыкі. Папера пажаўцела і пасохла.

І нешта адно няўлоўна-падобнае ў рысах твару і гэтых дзядзькоў, і юнака: неяк аднолькава глядзяць іх вочы, аднолькава акрэслены падбародкі...

«Няўжо гэта Настасін такі? — падумаў ён пра юнака.— А то мо браты?»

— Уключы радзіва, Павел! — папрасіла з кухні Настася.

Ён уключыў невялічкую пляскатую радыёлу, ад якой паўз бэльку вілася расцягнутая залацістая спружынка антэны. Ігралі скрыпкі, і мелодыя была лёгкая і балючая, як даўні, прыглушаны часам успамін.

Павел падышоў да ложка, выцягнуў з-пад яго свой чорны лакіраваны чамадан з жоўтым замком-«маланкаю», паклаў яго на ложак, расчыніў. Усміхнуўся — падарунак вёз толькі аднаму брату, адрэз на касцюм...

...Братава калыска вісела ля печы, над палком, насланым з дошак. На адной з вяровак быў раскудлачаны вузел. Ён, калі хацеў паглядзець на брата, станавіўся на палок і чапляўся рукою за гэты вузел, цягнуў да сябе калыску. Калі толькі маці бачыла гэта, хапалася за хвартух, хлёсткія паскі якога ён добра ведаў.

— Куды пабраўся? А каб цябе кроўная доля! Дзіця выкінеш!..

Стала горача ад думкі, што Настасі нічога не ўзяў. Ніколі б і не падумаў, што ў яго ёсць яшчэ і сястра, і другі брат яшчэ быў. І ў самога яго прозвішча другое, не бацькава,— Ляткоўскі.

Яшчэ малога яго некалі забраў да сябе пан Ляткоўскі, даў сваё прозвішча, вывучыў на спевака... Цэлае жыццё прайшло, рэвалюцыі, войны... Паўлу нават і не верылася, што недзе і сапраўды была тая вёска, і тая калыска з братам. Жыццё пражыў...

Яшчэ ўчора, калі ішоў ад шашы па гразкай восеньскай дарозе, зразумеў, што не было чаго ехаць яму ў гэту глуш. Прамоклі ногі, і не хапала толькі прастудзіцца і захварэць. Не, як можна было яму, старому, бітаму жыццём, паддацца спаку-

се паказацца дадому, пафарсіць... І давялося пытацца ў людзей, а пасля, мокраму, зліняламу, як кату пад дажджом, тлумачыць незнаёмай жанчыне, што ён яе брат, той самы, пра якога некалі гаварыла ёй маці!..

Настася затупала да стала. Прынесла на талерцы горку блінцоў, яешню і печанае сала, гуркоў, бульбы, якая густа парыла, потым насіла кілбасу, сырое сала, нібы збіралася на добрыя госці.

Павел глядзеў на яе, і зноў пачала быццам прыходзіць заспакоенасць і лагоднасць — і добрым быў шэры восеньскі дзень за акном, рабінка, далёкі лес...

— Нашто гэтулькі? — здзівіўся ён.

— А то ж шкадаваць буду! У мяне ж есці няма каму. Хіба Шура з сям'ёю ў госці наедзе,— адказала яна і паставіла на стол гранёныя стограмоўкі.

Ён паглядзеў на яе, мажную, са спакойным круглым тварам, нібы не было за плячыма больш шасцідзесяці год, на яе вялікія рукі...

— То садземся, паснедаем.

Яна скінула хустку, павесіла на біла ложка. Яе густыя пасівелыя валасы былі роўна зачэсаны і закручаны на патыліцы.

— Ну давай, братка, за ўсё, што перажылося і каб яшчэ жылося! — падняла яна чарку.

Ён глядзеў, як яна спраўна выпіла гарэлку, і падумаў, што калі вып'е, то ап'янее. Адпіў ён некалькі глыткоў. Яна толькі глянула на яго і нічога не сказала.

— А я Антосю на касцюм прывёз,— пачаў ён.

— Дзе яму той касцюм! Мо і касцей ужэ німа. Яны ж са Сцяпанам разам і леглі.

— Пра цябе і Сцяпана я не ведаў... А дзе іх пахавалі?

— Хто яго ведае. Іх, казалі, ранілі, як на дарогу хадзілі, немцы жывымі пабралі. Замучылі недзе. За гэту вайну тут уся зямля магілаю стала. Столькі палажылі!

Сястра гаварыла проста, спакойна, як пра будзённае.

— Мне ўжэ после іх картачку людзі перадалі, после вайны.

Настася паглядзела на рамку з фатаграфіямі:

— А гэта мой стаіць. Яшчэ як прадсядацелям сільсавецкім быў. Год толькі і пабыў, адале і злёг. Збіты быў, зранены...

— А сем'і братоў?

— Спалілі. Тады ж тут усіх палілі. Акружылі і запалілі. Гэта ўсё пасля вайны адбудавалі. А ты што робіш там? — запыталася сястра.

Павел разгубіўся.

— Спяваў... некалі. А цяпер нічога.

— З нашага роду ўсе галасістыя. А грошы як зарабляў?

— Спяваў...

— А-а! Дак гэта як арціст?

— Так. А пра цябе, прабач, нічога не ведаў. Адрэз хоць хлопцу свайму вазьмі.

— Нашто ён яму! Ён і сам інжынер, хватае ўсяго.

— Не павязу ж я назад! Пакладзі хоць...

— Да ўжэ ж... Ну, то дзякуй, Павел!

Паўлу не хацелася больш есці. Ад выпітага забалела галава.

— Астаўся б ты ў мяне. Пагуляў бы, патаптаўся ля дому, пад'еў усмак, паспаў, а то — што цень, як ветрам не паваліць,— зноў загаварыла сястра, і ў голасе яе была спагада.

Хацеў адказаць, што нельга яму. І што ён рабіў бы тут сярод гэтага лесу, гразі? Увесь век пражыў у горадзе. А Настасі і праўда ён жаласлівы ў сваім убранні, па-гарадскому і кволы.

— Няма як, Настася,— адказаў ён і ўстаў з-за стала. Нечаму зрабілася так балюча і маркотна, што ўваччу навярнуліся слёзы, і каб не заўважыла сястра, ён нахіліўся над чамаданам, пачаў вымаць пакупкі.

— Якія гэта ў цябе пласцінкі?

— А, гэта мае арыі,— адказаў ён.

— А я думала: вальцы. Вольчыны пабілі маю пласцінку. «На сопках Манжура». Вот я ж любіла

яе слухаць! Казалі адкупяць, да ўсё не збяруцца.

Павел прамаўчаў і сунуў пакунак назад у чамадан. Гэта былі яго любімыя арыі, і запісаны яны ў даўні час, калі ён «грымеў» і не ўспамінаў пра далёкую лясную вёсачку...

— Мо пайду, запрагу каня? Куды ты з чамаданам пойдзеш!

— Не трэба! Правядзеш мяне лепш,— запярэчыў ён. Яму не хацелася заставацца аднаму ў пустой хаце, захацелася хутчэй пайсці.

Па вуліцы ішлі побач. Настася ў новай куфайцы, у гумавых ботах, ступала збоку паўз сцежку на рэдзенькай гразі.

Павел уцягваў галаву ў каўнер плашча і шкадаваў, што не ўзяў шалік. Ступаў ён па старых слядах на сцежцы — было сушэй. Чаравікі, якія Настася была паставіла ноччу на печ, ссохліся і ціснулі ногі. Капялюш Павел нацягнуў на лоб,— каб не сагнаў вецер,— думаў, што трэба нешта загаварыць да сястры, але не ведаў пра што, і толькі яшчэ больш уцягваў галаву ў каўнер паліто.

За вёскаю, цярэспаля, да самае шашы, вілася бліскучая ад вільгаці, выбітая нагамі сцяжынка, па якой дзеці бегалі ў школу.

Настася спынілася, паставіла на вытаптаную прыдарожную траву чамадан.

А Павел усё думаў, што б сказаць, адчуваў, што нешта яшчэ забыўся,— і не мог успомніць. Ён не заўважыў, калі спынілася сястра, і ўсё ступаў наперад.

— Павел! — абазвалася Настася.

Ён разгубіўся і вінавата падышоў да яе. Твар сястры быў спакойны, як і тады, калі яна падавала на стол, і калі пакавала яму ў чамадан і кілбасу, і яблыкі,— навошта яны яму, калі хапае і грошай? Але ён не адмаўляўся: баяўся пакрыўдзіць.

— Ну, то хай цябе бог сцеражэ! — спакойна сказала Настася, паклала рукі яму на плечы і тройчы пацалавала. Шчокі і вусны ў яе былі халодныя.

— Настася, а Настася! — паклікаў ён.

Яна павярнулася да яго.

— Маці дзе, Настася? Я думаў, ты мяне зводзіш...

— Парцізан на могілках акружылі былі. Танкамі ўсё зраўнялі...

Яна яшчэ нешта гаварыла сваім сумным, спакойным голасам, але ён не чуў, адчужана ішоў па сцяжынцы, якая мякка гойдалася ўваччу...

Свята Перамогі

Вузкакрылы, косы, крыжасты цень пралятаў па невялічкіх і рэдзенькіх кусціках лазы, па вострай беднай балотнай асацэ і чорнай і густой вадзе між куп'я. Здавалася, не цяжкі маторны гул і свіст нізкага самалёта ўціскаў людзей у балота, а гэты вострыя, як брытва, косы крыж, які быццам рэзаў на ляту ўсё жывое.

Непадалёку ад Кізілы, пад густаватым, разложыстым кусцікам лазы ляжала стараватая жанчына ў суконным, у клеткі, андараку і ў мужчынскай вылінялай да белага рубашцы. Па гэтай рубашцы Хведар і пазнаў жанчыну — яна найбольш абмывала і абшывала разведчыкаў... Як толькі самалёт зноў заходзіў над балотам і косы яго цень пралятаў па ім, ад чаго, здавалася, варушылася, шапацела лісце на лазняку, бялявая і бледненькая з твару дзяўчынка, якую жанчына захіляла сабою, крычала немым голасам:

— Мамачка-а-а! Які ён лупаты і на мяне глядзіць!

— Ціха! Не крычы гэтак моцна! Нельга крычаць! — цішыла яе жанчына.

Дзяўчынка ляжала пад кустом на куп'і, засланым хусткаю-канаплянкаю, якую жанчына, мабыць, зняла з галавы. Валасы ў жанчыны былі гэтакія ж белыя ад сівізны, як і вылінялая рубашка. Дзяўчынка насцярожана заціхла, прыслухоўваючыся да самалётнага гулу. Кізіла нібыта адчуваў, як сцялася ўсё яе маленькае цела і як дрыжыць у ім кволенькая, бы пялёстак, душа ад жаху, бо гэтак хочацца жыць. Каб толькі не вярнуўся самалёт і лётчык зноў не ўглядаўся ў гэтае парослае каржакаватым бярэзнічкам балота...

Кізілу цяжка было ляжаць падняўшы галаву — ад раненага бока разыходзілася гарачыня па ўсім целе. Нават цёплая балотная вада здавалася халоднаю, студзіла — і білі дрыжыкі. Кізіла, паклаўшы галаву лбом на рукі, сцінаўся, напружваўся ўсім целам, каб суняць дрыжыкі. У твар ішоў цяжкі балотны дух вады, твані, мёртвы і цёплы, як з таго свету.

Кізіла прыслухоўваўся, і яму здавалася, што ён чуе, як цяжка ўздрыгвае зямля,— зусім недалёка фронт. Можа, яму гэта здавалася, бо ведаў, што амаль на трэць выбітыя ў баях з рэгулярнымі вайсковымі падраздзяленнямі партызанскія брыгады і атрады і так цудам трымаліся яшчэ, вялі бой.

І параненыя, і жанкі, і дзеці прыслухоўваліся да блізкага водгулля партызанскага бою — усе ведалі, што пакуль ідзе гэты бой, яны тут у бяспецы. Партызаны трымаюць абарону на апошнім рубяжы, за ракою, на гэтым беразе...

— Сынок, а сынок! У цябе мо вада ў біклазе?

Кізіла падняў галаву і паглядзеў на жанчыну. У галаве ў яго шумела, як у бярозавым гаі пад жнівеньскім ветрам.

Кізіла ўзяў біклажку, якая ляжала пад купінаю ў вадзе, і падкінуў да старое. Вады ён узяў з сабою, бо ведаў, што яго будзе мучыць смага і балотнаю вадою яе не здаволіш. Ён бярог ваду, браў яе толькі па два-тры глыткі, калі ўжо нельга было трываць.

— Ціф жа ў яе. Згарае як свечка. На вачах згарае...

Жанчына быццам тлумачыла, чаму адважылася папрасіць у яго, параненага, вады.

Дзяўчынка ляжала на купіне нерухома, уся звялая, з прыадкрытым, як у птушаняці, ратком і ўжо нават не зважала на гул і на самалёт, які паказваўся над балотам...

У гарачцы, ад жалю да дзіцяці, з лютасцю ад бяссілля хоць што змяніць, Кізіла схапіў карабін, каб усадзіць кулю проста ў лоб ачкастаму нямецкаму лётчыку, круцянуўся павярнуцца на спіну і адчуў яшчэ, як сыходзіцца над ім, зрабіўшыся раптам гарачаю, як кіпень, балотная вада...

Хведар глядзеў у столь і ўсё ніяк не мог удыхнуць паветра, быццам грудзі забіла тая балотная вада. Ён выцер рукой твар, ліпкі і цёплы.

Столь была пафарбаваная ў белае. Як ён папаў у бальніцу і чаму нічога не памятае? Хведар скінуў з сябе коўдру, усхапіўся на ногі, бы хацеў праверыць, ці можа падняцца, потым сеў на ложак і з палёгкаю ўздыхнуў: ён быў дома, на сваім ложку. А прыцемак і цішыня ў хаце таму, што яшчэ толькі досвітак на дварэ.

Хведар насцеж адчыніў акно. Веснавая цёплая імгла абдала прыпарыстым пахам зямлі, маладога лісця і маладое травы — трывожлівым, маладым, чыстым водарам, у якім перамешаны пах і жыцця і тлену.

Добрая была цяпер вясна, шчодрая і на цяпло, і на зелень. Ды і зіма — не як ранейшая з дажджамі, без снегу — раскашавала і мяцеліцамі, і марозамі. На багаты ўраджай, на багаты год паказвала і зіма, і вясна, якая сабрала гэтага году вады ў лагчынах і нават павадак пусціла па былой рацэ, цяпер меліярацыйнай магістральнай канаве, павыкідала была на паплавы вялікія белыя крыгі, якія чарнелі і доўга раставалі на берагах, як паламаныя, павыкіданыя на бераг незвычайныя лодкікараблі.

Некалі людзі гаварылі, што калі прырода паказвае на добры ўраджай, то гэта, няйначай, на вайну. Кізіла не верыў гэтай прыкмеце, не любіў яе, называў дурною. Але лавіў сябе на тым, што думае: мабыць, апошняя гэтая яго і зіма, і вясна, таму гэтакая шчодрая і харошая, таму гэтак радуецца ёй душа.

Гэтае вясны Хведару пераснілася ўся партызанка, ад першага да апошняга дня. Сніліся людзі, якіх Хведар пазабываў даўно. Усё роўна як пераклічку рабіла памяць. Сніцца пачало Хведару недзе ад піліпаўкі, ад тых самых доўгіх і нудных снежаньскіх начэй, калі Хведар адчуў боль у сэрцы, быццам нешта сціскае яго і не адпускае, нават пакрысе ўсё сціскае, як тая карная блакада партызанскі раён, і каб вырвацца з яе — трэба разарваць мёртвае акружэнне.

Першы раз саснілася сёння тыфозная дзяўчынка, якая памірала ў мокрым балоце, на самым краёчку вайны. Хведар памятаў пра яе, але ніколі не сніў. І здавалася, як усё роўна ён у балоце і не дарабіў нешта... Не стрэліў у таго лётчыка? Смешна. Гэта тады ён толькі ў гарачцы мог страляць з карабіна па самалёце.

З таго часу прайшло больш за трыццаць гадоў, цэлае жыццё прайшло. Летам, калі на цэнтральную сядзібу калгаса пераносілі астанкі загінуўшых у час вайны, з усяго калгаса сабралася толькі сем чалавек іх, партызан. Усе, хто застаўся жыць яшчэ, не адсыпаўся.

Хведар доўга ляжаў на ложку, роўна і спакойна дыхаў, нібыта супакойваўся, вяртаўся з таго далёкага часу назад, і потым толькі ўспомніў, чаго гэтак рана ўстурбаваўся — Дзень Перамогі быў сёння...

— Куды ж гэта ты ні свет ні зара? — Жонка абаперлася на локаць. Яна даўно прачнулася ад таго, што ён цяжка стагнаў і гаварыў нешта ў сне. Усё роўна як балела яму што. Яна баялася за Хведара. Ведала, што здароўе ў яго дастала яшчэ вайна, а гэтулькі работы перарабіў і пасля вайны. Старая не ведала, што ж будзе, як памрэ ён. Дзе тыя дзеці ў тым горадзе! А як пакідаць тут ці збываць усю гаспадарку? Усё жыццё рабілі, каб нажыць і хату, і дабро, адале — узяць і спусціць чорту лысаму на рукі?

Цяпер, калі старая ўбачыла, што Хведар устае жыў-здароў, другое падазрэнне варухнулася ў яе:

— Мо ўжэ дзе прыхаваў учора, дак смакануць збіраешся? А пасля паміраць будзеш!

Хведар не заўважыў калі, ці не з таго часу, як параспраўлялі дзяцей, засталіся адныя ў хаце, яны са старою і гаварылі як бы сварачыся. У Хведара сёння не было ні гарэлкі прыхаванае, ні нават думкі пра яе, і другім разам ён даў бы старой здачы. Але сёння не хацелася пачынаць звягню ў хаце. Дзень не такі.

Толькі як выйшаў Хведар з хаты, старая ўгледзела на вешалцы з аленевых рагоў, што вісела пры парозе, выхадны Хведараў пінжак з медалямі, успомніла, які дзень і куды збіраецца стары. Ён моцна перамяніўся за апошнія гады два: высакаваты, худы, лёгкі на ногі, вечна нечым заняты, ахвочы пагаварыць, пажартаваць, Хведар ні з таго ні ■ сяго раптам замаўкаў, прыціхаў, быццам аднекуль здалёку вяртаўся і не пазнаваў нічога навокал, прыглядаўся і дзівіўся. І не стаў трываць яе сваркі: ане цыкаў гэтак, што і язык да паднябення прысыхаў, а то часцей, як і сёння, сыходзіў з воч. І старая, здаецца, адчувала, як паціху адыходзіць і адыходзіць некуды стары, туды, куды яна не можа пайсці...

З дому Хведар пайшоў, як толькі пачалася вайна. Спачатку партызаніў у сваім лесе, а потым далёка ад дому, хадзіў у рэйды, а яна адна кідалася ■ дзецьмі і ратавала іх у блакады. Яна не паехала за Хведарам пасля вайны, калі ён у Заходняй Беларусі арганізоўваў калгасы і дзе хапала яшчэ бандытаў і банд... Тады ў яе падраслі дзеці і яна не баялася, што прападзе адна. Ён мог прапасці ці скруціць голаў, усё роўна, як толькі адзін ён гэтакі, на ўвесь свет, партыец быў. Спакойна прыняла яго, калі вярнуўся ■ Заходняе параненым, ледзьве душа ў целе. Цяпер, пад старасць, калі страшна было застацца адной у пустой хаце, яна пільнавала старога. А пасля таго, як яму далі рэспубліканскую пенсію, захацелася больш ведаць пра тое ягонае жыццё, пра якое раней і чуць не хацела... Калі не было дома старога, яна перабірала ягоныя фотакарткі, якіх было нямнога і якія разам з партызанскімі даведкамі ляжалі ў вокладках, перавязаных шпагатам. Вочы яе слаба свяцілі ўжо, а картачкі старыя, пажаўцелыя, таму старая доўга прыглядалася да іх. Амаль на ўсіх муж быў пры зброі, пры кані, з чырвонаю стужкаю на шапцы — і неяк не верылася, што гэта той самы Хведар, на якога яна гэтулькі гадоў ужо сварыцца... І тое, невядомае ёй жыццё Хведарава самым важным было, з-за яго ён меў павагу і ад людзей, і ад дзяржавы, і ад дзяцей.

Цяпер, як пасялілася ў душы гэтае неадступнае адчуванне трывогі за мужа, хацелася распытацца ў яго самога пра ўсё. Але яна ведала, што позна, што нічога ён не будзе ёй расказваць ды не ўсё і зразумее яна.

Старая толькі цярпліва пільнавала старога, як пільнуюць малое дзіця, нібыта можна было ўвагаю і доглядам забегчы наперад няшчасцю, апярэдзіць яго.

Старая ўстала, зайшла на кухню, глянула ў акно: стары стаяў ля ганка, шырока, моцна расставіўшы ногі. У ботах, у салдацкіх штанах — усе гады ён насіў боты і салдацкую адзежу.

Злосці на жонку Хведар не меў. Ён ведаў, што яна не разумее яго. А калі не было ў яе дасюль тае простае жаночае дабраты, з якою шчаслівыя і самі жанчыны, і тыя, з кім сышліся яны жыць, то і не будзе. Пра гэта не раскажаш, гэтаму не навучыш, і гэтага не выпатрабуеш. Пакуль ён ваяваў, аднаўляў, яна зберагла, выгадавала дзяцей, і за гэта ён павінен быць удзячны ёй. Хведар заўважаў цяперашнюю жончыну разгубленасць, нясмелую і няўмелую познюю спагаду, з якою старая якраз патрапляла не ў пару. Ён не мог здзержаць сябе, злаваў.

Хведар прагна, на поўныя грудзі, удыхаў веснавую раніцу маладое травы і свежаўзаранае раллі. Гэтае маладое паветра будзіла кроў, і яна пачынала не толькі роўна пульсаваць па целе, а здавалася, святочна хвалявалася. І ад гэтага хвалявання шчасліва пачынала трымцець душа, водгукам таго далёкага маладога трымцення, якое бывае ў самую маладосць на самым досвітку жыцця і якое быццам атухае, заціхае з году ў год, але так і не можа патухнуць і заціхнуць, бо да самае апошняе часіны жыве ў чалавека светлая надзея і радасць жыццю, жыве і памірае толькі з ім. І цяпер Хведару здавалася, што пражытае яго жыццё толькі маленькая частачка, пылінка, а самае яшчэ важнае павінна быць... Але Хведар ведаў, што нічога не будзе. Ён пражыў сваё: як стаў камуністам, рабіў старшынёй у сельсавеце, прайшоў усю партызанку, блакады і рэйды аж да самае

Белавежы, ад радавога партызана да камандзіра разведкі... А пасля яшчэ калектывізацыя ў заходніх раёнах, банды...

А смерць — гэтакая блакада вакол жыцця, што з яе як не вырывайся, як не цеш сябе надзеяю, а наткнешся яшчэ на адзін, самы апошні яе круг. І Хведар усё ішоў і ішоў скрозь гэтыя кругі, вядучы за сабою памяць пра тых, хто загінуў.

Нібыта мацаючы нагамі зямлю, Хведар ступіў некалькі крокаў, прыпыніўся і загледзеўся на шпака, які сеў на галінцы пры шпакоўні і гэтак спяваў, падняўшы ўгору белую дзюбку і растапырыўшы на горлачку пер'е, нібыта рабіў самую важную, самую патрэбную работу на зямлі.

Хведар выйшаў у сад, дзе пад яблынямі ўжо ўзялася расці маладая ласкавая трава. Сад пасляваенны, пасаджаны самім ім. Дарослы. І паветра ў ім жыватворнае і густаватае, як вада, якая абмывала, студзіла і маладзіла і цела і душу.

Хведар спачатку не зразумеў, адкуль наплыў вострый смурод, пачуў, як стукнула аб вядро восілка, і павярнуўся да суседавага саду.

Вецік паставіў вядро з разведзеным калам, цярнуў аб старыя лапленыя штаны рукі, усміхнуўся. Ступіў два крокі насустрач Хведару — ногі ў каленях у яго чуць сагнутыя, і калені растапыраны ў бакі. Ён і хадзіў крыху апусціўшы азадак і раскарэчыўшыся. Казаў, што гэтак яго скалечыў радыкуліт...

— Добры дзень, Хведаравіч,— прывітаўся ён.

Хведар толькі нагнуў галаў, што нельга зразумець было, ці то кіўнуў галавою ў адказ, ці набычыўся.

З-пад ілба ён глядзеў на Вецікаву работу: маладыя прышчэпкі былі акуратна паабкопваны навокал, і Вецік падкормліваў іх.

Вецік пераступіў з нагі на нагу, усміхнуўся, нешта мыльнуў губамі.

Пасля таго, як вярнуўся, адбыўшы свой тэрмін, ён Хведара называў толькі па бацьку і вітаўся з ім па некалькі разоў на дзень, на першым часе спрабаваў, каб пераняць дзе і загаварыць. Але Хведар абыходзіў яго, каб і не гаварыць і не слухаць.

Вецік спачатку пахадзіў паплаўнічым у калгасе, а пасля падвозіў харч на свінарнік, нават узбіўся быў на загадчыка свінафермы, але парабіў там нядоўга. Ён паставіў большую, лепшую, чым у Хведара, хату, хваліўся, што і дачцэ даваў грошай на кааператыўную кватэру. Хлопец яго кончыў тэхнікум, застаўся рабіць на нейкай будоўлі, потым пачаў прыязджаць дадому на белых «Жыгулях».

Да гэтага часу Вецік асвойтаўся з людзьмі, навучыўся нават прыкрыкнуць, калі яму спрабавалі ўспомніць пра ваеннае, пра тое... Ён нават даказваў, што судзіць яго не было і за што. На Хведара пры людзях не зважаў, перадавалі, нават пасмейваўся за вочы, але калі сустракаўся адзін на адзін, то разгублена вітаўся, крывіўся дробненькаю ўсмешкаю, глядзеў усё на свае ногі. І нельга было заўважыць вачэй з-пад кашлатых, пабітых сівізною чорных брывей. А Хведару хацелася зблізку паглядзець яму ў вочы.

— Твой яшчэ не прыехаў? Ён жа неяк кожнага году едзе...— пачаў Вецік.

Хведараў Павел кожнага году прыязджаў на дзевятага мая. Цяпер яго не будзе — якраз паслалі ў камандзіроўку. Але Хведару здалося, што Вецік знарок напомніў пра Паўла, таму, што яго хлопец прыедзе. І ў душы ўсё затрымцела, сціснулася, як тады, калі ціха перадавалася па засадзе каманда: «Падрыхтавацца!» Ведае ж і памятае, які дзень, а выйшаў рабіць такую работу! Хведар адчуваў, як пачынае туманіцца ўваччу, і ён нагнуў яшчэ ніжэй галаву, прыжмурыў вочы, нібыта глядзеў на Веціка скрозь прыцэл...

— Хведар! А Хведар! Дзе ты там? — старая стаяла ў варотцах у сад.

Апошнім часам яна ўспявала, як хто вёў яе за руку, не давала Хведару ступіць лішняга кроку.

— Чаго ты ўсё на яго як вожык нашытыраны? Нашто ён табе, жывучы ў суседстве? Ён цябе ні ачарніў, ні абяліў, а ты ўсё на яго рубам і рубам. Ведаеш жа, што сілком яго ў той батальён пагналі. Дваццаць год за гэта адседзеў. Думаеш, здароўе ў яго тое, калі ходзіць, як жаба, растапырыўшы-

ся? — пачала яшчэ з парога старая, як толькі ўвайшлі ў хату.

— А чаму ён у Бор ні разу не пакажацца? — Хведар завярнуўся да старое.

— Ну што Бор, што Бор? Самі бараўцы гавораць, што не паліў ён, толькі стаяў там у акружэнні.

— Бач, стаяў. Паказаўся б ён у Бор, яго б там галавою паставілі ў балота, у прорву. Туды не паказваецца. А тут ужэ, калі хочаш, і як пастрадаўшы выступае, што залішне адседзеў... Ён ужэ супакоіцца хоча, добрым быць. Яму на тым свеце спакою не будзе! Зямля тут да Амерыкі кроўю нашаю партызанскаю прамочана!

— То не крычы. Хай сабе, хай... Садзіся, паснедай, а то і яда ў рот не палезе. Ды і збірацца трэба, машына стаіць ля Петрыка.

Старая падала на стол снеданне, наліла кілішак гарэлкі. Хведар не чакаў гэтага, збянтэжыўся і моўчкі, нібыта і праўда спяшаўся, каб не спазніцца на машыну, снедаў.

Тое, што гаварыла старая пра Веціка, ён і сам ведаў: той не сам пайшоў служыць, пагналі яго сілаю. Але ж, каб не было віны, то і не судзілі б. І чаму гэта ён мог сядзець спакойна, гнаць самагонку і прадаваць, пакуль людзі ў лясах у блакадах паміралі, дзеці ваявалі, паміралі?.. А ён хітрэйшы за ўсіх быў. Хай бы ж хапіла хітрасці не пайсці і ў батальён... І не гэта, мабыць, не давала адступіцца нянавісці, а нейкае адчуванне таго, што Вецік так і не зразумеў і не прыняў да душы свае віны, толькі мусіў затаіцца і скарыцца, не можа зразумець яе ці не хоча. Можа, таму гэтак паволі і панура, з кожным годам сунецца наперад, у такія, як усе, бо вайна чаго толькі не рабіла з людзьмі, і на яе можна ўсё зваліць. А ён, Хведар, не мог змоўчваць, як гэта гаварыла яму старая. Ён ведаў другую, сваю праўду, праўду тых, хто даўно застаўся ў балотах і пад зямлёю на партызанскіх могілках і пры лясавых дарогах, ляжыць там з вераю не толькі ў тое, што пасля вайны будзе ўволю і пад'есці, і пагуляць, а і ў тое высокае, светлае жыццё, дзе не будзе ні злосці, ні

жорсткасці, ні подласці, дзе не толькі жываты будуць поўныя, а і душы чалавечыя светлыя і родныя адна адной.

Пасля снедання Хведар дастаў мел і анучку і пачаў чысціць медалі. Пасля вайны яны доўга пралежалі ў прыскрынку куфра, пакуль не аказалася, што саўсім мала асталося іх, партызан і былых франтавікоў, і калі ўжо неяк і нельга было не надзець медалі.

Пакуль чысціў медалі і збіраўся, Хведар крыху супакоіўся, настроіўся на другое — на самую маёўку, на сустрэчу з мужчынамі, на доўгія ўспаміны і гаворку, дзе, здавалася, можна нагаварыцца, наўспамінацца на цэлы год, бо там цябе кожны разумее і не трэба нічога нікому тлумачыць.

У касцюме, у чаравіках, блакітнай рубашцы, пры гальштуку, з белымі ад сівізны густаватымі валасамі Хведар паходжваў па двары, чакаючы машыну. І, можа, з-за гэтае сівізны, хударлявае стройнасці і касцюма больш выдаваў на вясковага настаўніка, чым на простага дзядзьку.

Было чутна, як недзе на другім канцы вёскі сігналіла машына — збірала людзей.

Хведар больш за ўсё любіў гэтае свята, свята Перамогі, і таму, што пападала яно на самыя ласкавыя і харошыя вясновыя дні і што гэтае свята як ні адно, здавалася, мела да яго гэтакае блізкае дачыненне.

Машына праехала крыху далей па вуліцы, за Хведараву хату, напеўна, як легкавічок, пасігналіла. Кузаў машыны паабтыканы маем, у ім было ўжо людзей, большасцю, праўда, маладых, але відны і жанкі, і мужчыны.

Хведар махнуў ім рукою і амаль не подбегам заспяшаў да машыны. Ён гатовы быў, як хлапчук, ускочыць у кузаў, з ходу, ухапіўшыся рукамі за задні борт,— ад машыны, ад зялёнага маю і нават ад вострага паху дымка з выхлапное трубы павеяла маладосцю. Ён усміхаўся, бо і з машыны таксама ўсміхаліся яму. Два падлеткі ў белых рубаш-

ках з закасанымі рукавамі падалі рукі, каб падхапіць Хведара...

— Саскоч хто, падапхні гэтага старога...— гукнуў з машыны Ванька Капцэвічаў, каб пачуў Хведар.

— Дзе ты там, самаходка на тараканавым хаду? Марш давай! — у тон яму адказаў Хведар. У кузаве зноў зарагаталі.

Але гэты смех перапыніў гармонік — Ванька расцягнуў, як некалі, з тою даваеннаю зухаватасцю і форсам сваю «шуйку», што аж выгнуліся мяхі, прыклаўся да яе вухам і зайграў «Развітанне славянкі». І Хведар па-вайсковаму цвёрда ўзяў крок у такт музыцы.

Але нешта раптам перамянілася ў настроі: некуды далей за Хведара глядзелі хлопцы, прыціх смех, нешта загаварылі ў кузаве, толькі бадзёра і заліхвацкі «палівала» Ванькава «шуя», а потым, як спатыкнулася, заціхла і яна.

Хведар крута завярнуўся — Вецік у вялікаватым, як спадніца, галіфэ, у хромавых ботах і чорным, мабыць, сынавым пінжаку раскарэчыста ішоў да машыны.

Хведар адчуў, як усё ў яго ўсярэдзіне сцялася ў тугі камячок, які ўвабраў у сабе гэтулькі сілы, што яна ўсё можа здолець і нічым яе нельга спыніць.

Хведар ведаў: мінулага году — той год Хведар якраз ляжаў у бальніцы — Вецік сабраўся і паехаў на маёўку. Тады ён ішоў не адзін, а са сваім чырванатварым Генікам, які знарок, каб чутно іншым было, гаварыў: «Ты гэтакі самы грамадзянін, як і ўсе. Ты сваё і так нізашто адбыў, цяпер роўнае права...»

Тады, як вярнуўся з бальніцы, Хведар пасварыўся з Ванькам Капцэвічам — як той мог дапусціць, каб Вецік ехаў разам з ім на адной машыне.

Вецік, які спачатку знарок упэўнена гробся да машыны, прыпыніўся, угледзеўся, што Хведар стаў, а потым пайшоў, але не гэтак ужо ўпэўнена і паспешна.

Хведар глядзеў на яго, як спрактыкаваны вайсковец мерае вокам, на колькі можна падпусціць

да сябе ворага, вызначае тую, нікому нябачную мяжу, цераз якую таму нельга пераступіць.

Вецік ступаў усё павальней і павальней, на твары ў яго расплывалася слабая ўсмешка. Але і яна раптам прапала, і на імгненне шырока акругліліся яго вочы — ён убачыў, як Хведарава рука міжвольным, дакладным рухам вайскоўца пагладзіла знізу ўгору сцягно — рука шукала кабуру. І потым зноў Вецік усміхнуўся, успомніўшы, што цяпер не тыя часы, што не будзе на папрузе кабуры, усміхнуўся і неяк скора пакіраваў цераз вуліцу да суседавага двара, быццам ён і не думаў ісці да машыны, а ваксаваў боты і адзяваўся, каб пайсці да рэчкі. Нават не павітаўся з людзьмі.

Хведар завярнуўся да машыны, хлопцы падхапілі яго за рукі, і ён уляцеў у кузаў, прытупнуў нагамі.

Шафёр адпусціў счапленне, людзі ў кузаве гайдануліся, весела запішчалі дзяўчаты...

Тут, на палявой Случчыне, ад лесу засталіся толькі назвы палеткам ды яшчэ ляскі — сям-там на ўзгорках, на неўрадлівай зямлі ацалелі яны, каб было дзе прыткнуцца зайцу ці якой лісіцы, бо ваўкоў і большага звера тут не засталося, ды больш звер і любіць вялікія лясы.

Лясок гэты стаяў і да вайны. Але пад час яе высеклі яго на дровы. З аднаго краю ляска, дзе калісьці бралі гліну, немцы расстрэльвалі людзей. На тым месцы нішто і не ўзялося расці, толькі некалькі пакручастых чорных хвоек-каржакоў з кароценькаю іглiцаю ды кусты ядлоўцу.

А з другога канца ляска рос хвойнік — злева ад дарогі, якая дзяліла лясок напал, а справа — бярэзнік. Ён некалі браўся расці кустамі, у якіх бушавалі каровы, бо расла ў бярэзніку травіца, і туды ганялі пасвіць кароў. Потым беразняк узяў сілу, даў ценю. Трава пад ім прапала, парос верас, а самі бярозы павыцягваліся ў дрэвы, і той некалі кудлаты бярэзнік зрабіўся роўным, белым, як часнок, бярозавым гаем.

Свята рабілася кожнага году на адным месцы,

на вялікай прагаліне. Тут ставілі адну ля аднае дзве машыны з адчыненымі бартамі, заместа сцэны, з якое выступалі ветэраны з успамінамі, а потым быў канцэрт. Яшчэ далей былі пароблены валейбольныя пляцоўкі, і тут мераліся сіламі вясковыя каманды — чыя вёска пераможа.

Абапал дарогі стаялі ларочкі, дзе прадавалася і закусь, і чарка.

Калі машына стала на стаянку, Хведар паспяшаў злезці першы і адысціся ўбок, кругам пайшоў па бярэзніку.

Мабыць, нідзе гэтак молада не адчуваецца вясна, як у бярозавых гаях, калі лісце светлае і, здаецца, цёплае сваім зялёным цяплом. Хведар выйшаў на дарогу, далей, за буфеты, за людскую гаману. Перайшоў дарогу і ўвайшоў у хвойнік — гонкі, падцярэблены, роўны. Ужо дарослыя пасляваенныя хвойкі, як тыя, партызанскія, якія не давалі далятаць да партызанскага лагера снарадам і мінам, бялеліся тады абломкамі і ранамі...

Хведар прыпыніўся, памацаў рукой тугі, тонкі, зацёклы смалою пісяг на ствале хваіны — усё роўна як ад кулі ці ад асколка.

Хведар паволі вярнуўся борам назад да людское гаманы, да музыкі. Нейкі круг канчаўся ў ягоным жыцці, ён быццам бы зводзіў канцы. Хведар спыніўся, уражаны, што гэтак падумалася яму. Як жывую, пачуў пад нагамі пакрытую слабенькім мохам іігліцаю зямлю, дзівячыся з самога сябе, што гэтак чыста і свежа, як у маладосці, абноўлена чуе жыццё і радуецца яму. І зноў пайшоў, памятаючы, што нібыта зводзіць адзін да аднаго два канцы круга.

Калі выйшаў на прагаліну, завярнуў да сцэны, на якой два доўгавалосыя хлопцы спявалі пад гітары пра Сярожку з Малай Броннай і Віцьку з Махавой, людзі азіраліся на Хведара, на слабае пазвоньванне медалёў, і давалі яму дарогу.

Хведар забавіўся пасля канцэрта — паглядзеў на танцы. Танцы былі не тыя, што, здаецца, зусім нядаўна танцавалі і яны, старыя, і іхнія дзеці. Но-

выя танцы, бытта, і весялейшыя, чым раней, і музыка іншая, ансамбль, як гаворацць цяпер, з гітарамі, саксафонамі, незвычайная, цікавая музыка, але яму самаю лепшаю здавалася духавая музыка. Некалі, пасля вайны, мода была на духавую музыку. Ды і му́зык тых было ў вёсках. Нават у іхнім калгасе свая была, хоць і не гэтакая слаўная, як шалавіцкая ці свідзіцкая. І цяпер яшчэ ёсць — Хведар усміхнуўся, успомніўшы, што і сапраўды яшчэ маюць трубы музыканты іхняга калгаса. Чалавек шасцёх іх засталося. Ездзяць яны на пахарункі. Папоў няма, а аркестр з гітарамі на пахарункі не пазавеш. «Адным словам, будзе яшчэ на твой век музыкі!» — усміхнуўся сам сабе Хведар, зірнуў на гадзіннік і пайшоў да палянкі.

У гэтым лесе была свая мясціна ў іхняе вёскі, дзе кожнага году збіраліся гуртам абедаць, узяць чарку і пагаварыць. Мабыць, ва ўсіх кампаній меліся свае мясціны, бо пасля абеду амаль па ўсім лесе пачуліся песні, найбольш мужчынскімі галасамі ды жаночымі — моладзь танцавала.

На палянцы ўжо стаяла на газетах (першыя гады бралі і засцілалі на траве абрусы) закусь і выпіўка. Мужчыны ўжо ўзялі чарку. Хведар прыпыніўся, зводдаль аглядаючы і палянку, і людзей: невялічкая лапінка між хвойніку, цяпер гэтакага высокага, што сонца даставала на траву і на твары людзей толькі вясёлымі неспакойнымі плямінамі. Людзей на палянцы было не многа. Каб да сённяшняга дня папытаць у Хведара, то ён бы сказаў, што на палянцы амаль уся іхняя вёска збіраецца ў дзень свята. Рэй за газетным сталом вёў брыгадзір, стрыжаны «вожыкам», крутаплечы, загарэлы малады мужчына і побач з ім далікатненькая з твару, як лялечка, ягоная жонка з малым на руках. Бацькі брыгадзіравага, Алёшы, ужо няма. А то ён вёў застолле. Далей сядзеў Пракопаў Віця, нешта гаварыў брыгадзіру і з-за гаворкі так і не выпіў налітае ў шклянку. Побач з ім сядзеў, згорбіўшыся, задумённа закусваў Пятрок. Твар у яго быў сіні ад тых кропінак, што засталіся пасля кантузіі. Цяпер ён амаль аглух, нічога не чуў, што і зараз гаварылі мужчыны, але таму, хто не ведаў

пра гэта, магло здацца, што чалавек і прыслухоўваецца да гаворкі, і думае нешта сваё. За Пятром сядзеў Ванька, прытуліўшыся плячыма да бярозы, з «шуяй» у руках, магло б здацца, што заснуў ён, паклаўшы галаву на гармонік, каб рукі не варушылі мяхі і не хадзілі пальцы па гузіках. Ванька, як выпіваў, спачатку гаманіў і мітусіўся, потым упадаў у меланхолію, іграў сам сабе невядома што, мабыць, на хаду прыдуманае, доўгае і тужлівае.

Астатнія ўсе былі маладыя, пасляваенныя мужчыны. Па дзецях Хведар успамінаў іхніх бацькоў, якія яшчэ нядаўна сядзелі на гэтай паляпцы. Многіх ужо не было на гэтым свеце, многім стала дарога толькі ад печы да парога. Спакойна думалася пра гэта. Усё гэта нібыта аднекуль зверху бачыў Хведар, нібыта падняўся ён над жыццём, адкаснуўся ад яго і таму глядзеў староннім вокам, сумна, але без шкадавання, прымаў да сэрца тое, што ёсць,— бо і гэта як шчасце адпушчана...

— Дзе вы прапалі, дзядзька Хведар? Стаіць ваша чарка, чакае! — брыгадзір першы ўгледзеў Хведара.

Пятрок падняў галаву, паглядзеў на брыгадзіра, але не пачуў, толькі ўгледзеў Хведара, усміхнуўся — зразумеў, пра што гаварыў брыгадзір.

— Ай, Паўлуша... Але ж дзякуй, што не забыў,— Хведару хацелася сказаць, што ўспомніў яго бацьку, і не сказаў.

— Штрафную дзядзьку! — падпіта гукнуў нехта з маладых.

Хведар апусціўся на калені:

— За вас, хлопцы. Каб ні вам, ні вашым дзецям не давялося перажыць і з макавае зерне таго, што мы перажылі! За вашых бацькоў, за наш сённяшні дзень!

Пасля загаманілі. Пятрок таксама ажывіўся, расказваў, махаючы ўгору рукою, не чуючы, вядома, жартаў і не зважаючы, што з яго пасмейваюцца:

— Значыць, ядрытваю такую, пруць яны, як на парадзе. Ну, думаю, ядзяць цябе мухі, прапаў Пятро і з кухняю, і з галавою тваею дурною. Але,

думаю, не аддам вам нашу яду. Значыць, ядрытваю такую, да кулямёта я! Як улупіў, аж пар з кожуха пайшоў. Ядзяць твае мухі!.. Вызывае мяне к сабе генерал і пытае: ну скажы, Пятрок, як ты атаку адбіў адзін. А я яму і расказваю, як тое было. Значыць, гавару, як даў ім, як даў, а тады яшчэ наўздагон і па с...ках, і па с...ках!

Смяяліся дружна, і не з Пятра. Ён служыў у гаспадарчым узводзе, пры кухні. І калі б і праўда гэтакае здарылася з ім, не далі б веры. Смешна было ўявіць, як Пятрок дакладваў генералу, па чым лупіў адступаўшых немцаў.

Пасля вясёлае гаворкі, калі прытаміліся крыху ёю, Пракопаў Васіль заспяваў. Голас у яго быў, як і ў бацькі, ласкавы, густы, і песню заспяваў бацькаву: пра забітага партызана, які ляжыць пад дубам, быццам спіць...

Спявалі ўсе, нямоцна, не выпінаючыся адзін перад адным, як гэта бывае ў п'янаватых кампаніях дзе за бяседным сталом.

Ванька так і не падняў галавы ад гармоніка, але ціха падыгрываў песні. І як скончылі спяваць, прыціхлі, як бытта павеяла тым ветрам, што гладзіў забітага партызана па валасах.

З лесу таксама чуліся песні, вясёлыя — «Распрагайце, хлопцы, коні» і далёкая партызанская:

Ні сястра, ні жана
Нас не жджэ ля акна,
Маці родная стол не накрые...

Некалі цясней было ў лесе ад песень. І пра гэта падумалася Хведару неяк спакойна — усё з тае дзіўнае вышыні і аддаленасці свае.

Як зайграў аркестр, пачаўся новы танец, песень амаль і зусім не чутно стала.

— Прывет, землячкі! Весялімся?

Хведар азірнуўся і ўстаў.

— Здароў. Садзіся і ты з намі павесяліся,— запрасіў Геніка брыгадзір.

— Не, я за рулём. Мне з ім пагаварыць трэба,— толькі чуць кіўнуў галавою на Хведара Вецікаў Генік.

Хведар нават не здзівіўся, нібыта і ведаў, што Генік павінен быў прыйсці сюды.

Рослы, таўставаты, як камель, па-жаночаму круглы ў плячах, з залысінамі, з даўгаватымі валасамі, у белай тэнісцы-сетачцы, у шыракаватых карычневых штанах, ён неяк быццам лена завярнуўся ад Хведара.

— Слухай, мілы, ты калі перастанеш да бацькі чапляцца, га? А то я цябе некалі,— ён як нехаця, павольі працягнуў руку і ўзяў Хведара за лацкан пінжака. Толькі слабенька звонкнулі медалі.

Хведар усміхнуўся — проста, ясна было ўсё. Ён ведаў, што і як трэба рабіць, і як тады, некалі на вайне, чуў і лёгкую звонкую сілу ў целе, чуць павярнуўся, каб ударыць... і лёгка паляцеў потырч на зямлю. Здзіўлена ўбачыў перад самым вокам купінку травы, вострай, здавалася, доўгай, як тая, на балоце, у тую апошнюю блакаду. Генік не ўдарыў, ён пхнуў яго ўбок і павярнуўся, каб ісці, споўніўшы пагрозу і папярэдзіўшы, паказаўшы сваю сілу і што ён не пужае.

Уставаць Хведару было цяжка, і ён не ўспеў яшчэ падняцца, як убачыў, што Ванька адкінуў гармонік, лёгка, кульгава падхваціўся на ногі.

— Ах ты, морда!..— крыкнуў і хвасянуў Геніка крывулькаю па галаве.

Той толькі на імгненне хваціўся за галаву і з пачырванелым ад злосці тварам рынуўся на Ваньку, які неяк здзіўлена і быццам спалохана глядзеў на гэтага мужчынішчу, што ішоў, як мядзведзь, на яго.

І зноў Хведару стала лёгка і ясна. Пакуль усопелі падхваціцца на ногі мужчыны, Хведар завучана, з размаху ўдарыў нагою Геніка па галёнцы, а другою рубануў рабром далоні па шыі, і Генік гамашна і цяжка рухнуў на зямлю.

Уставаў ён павольі, не паварочваючыся да людзей, дастаў ■ кішэні хусцінку, прыклаў да галавы, потым паглядзеў на яе. Белая тэніска яго была ў маладой зелені ад травы.

— Ах ты, Курашчуп! — успомніў ягоную вулічную мянушку Пракопаў Вася, але Хведар прытрымаў яго за руку, і Генік павольі завярнуўся і пайшоў.

— Ладна, хлопцы, бог з ім. На ўсіх дурняў

кулакоў не набярэшся. — Хведар ведаў, што свята парушылася, што цяжка будзе ўжо супакоіцца і пасядзець яшчэ, спакойна паспяваць і пагаварыць.

— Захацеў зарабіць — улез,— спакойна і з гонарам заявіў Ванька, і ў Хведара нешта цёпла варухнулася ў сэрцы ад успаміну, як няўклюдна, як курапатка пад ногі паляўнічаму, кінуўся ён да Геніка.

Песню заспяваць не ўспелі — паказаўся Генік з міліцыянерам. Міліцыянер быў незнаёмы, не ўчастковы, сержант, мабыць, з райаддзела. Побач, трымаючыся за лоб, ішоў Генік.

— Што, таварышы, нарушаем? П'янствуем? — запытаўся міліцыянер, малады, мабыць, толькі нядаўна з войска.

— Святкуем, таварыш старшы сержант.— Брыгадзір устаў яму насустрач.— І вы давайце з намі, калі ласка!

Сержант збянтэжыўся:

— На службе.— І завярнуўся да Геніка.

Той не абазваўся, толькі паказаў на Хведара і на Ваньку.

— Прашу, таварышы, прайсці!

— Вы разбярэцеся спачатку! Ён жа першы да чалавека палез з рукамі! — усхвацілася да міліцыянера брыгадзірава жонка.

— Пастой, сержант! Ты разбярыся,— Пракопаў Вася махнуў рукою на жанчыну, каб суняла-ся.— Ён першы пачаў, а цяпер цябе сюды прывёў. Хай Курашчуп гэты моліцца богу, што я яго не страсянуў, а інвалід толькі кастылём агрэў! А можа, і трэба было страсянуць, каб да вечара тут пралежаў, пакуль адышоў!

— Гэта яшчэ паглядзелі б, хто ляжаў бы! — агрызнуўся Генік.

— Пакінь нас, сержант, не чапай. Табе і без нас работы хопіць. А яго з сабою забяры. Так лепш будзе,— падвёў гаворку пад канец брыгадзір.

— Ціха! — крыкнуў сержант. Ён аж пачырванеў ад хвалявання.— Мне прыказана даставіць. А будзеце мяшаць, вызаву нарад.— Сержант да-

кранууся да мікрафона радыёстанцыі, які шумеў на раменьчыку на грудзях.

— Ну і вызывай свой нарад!

— Ціха, хлопцы! Чалавек на рабоце. Мы пойдзем з Ванькам, разбяромся. А вы пасядзіце, пачакайце нас. — Хведар ведаў, што мужчыны не жартуюць, не аддадуць іх. — Павел, я старэйшы, калі гавару — ведаю.

— Праўда, хлопцы, праўда,— падтрымаў Хведара і Ванька.

Ён здагадаўся, што хоча Хведар.

Ішлі паволі. Хведар поруч з Ванькам, які адною рукою прытрымліваў гармонік, а другою апіраўся на крывульку. Сержант прыадстаў і таксама пайшоў поруч з імі.

Генік ішоў паперадзе.

Ля жоўтае машыны з дынамікам наверсе і гербам на дзверцах сержант коратка далажыў маёру:

— Таварыш маёр, загад выкананы. Дазвольце ісці?

— Ідзіце.

Маёр таксама быў малады, гадоў трыццаці пяці, у форме з белаю рубашкаю і чорным гальштукам. Твар у дробныя дачасныя маршчынкі, і вочы глядзелі стомлена, як у многа старэйшага чалавека.

— Яны? — запытаўся маёр у Геніка, зірнуў у паперку, якую трымаў у руках.

— Так точна. Я магу і спраўку пра пабоі ўзяць, і ў суд падаць!

Маёр затрымаў вочы на паперцы, нібыта і не пачуў апошніх Генікавых слоў, потым коратка зірнуў на яго:

— Вы свабодны, грамадзянін. Можаце ісці:

— Але, таварыш маёр...

— Вы ўсё тут напісалі?

— Усё.

— Ідзіце, не перашкаджайце.

І калі Генік пайшоў, маёр паглядзеў то на Хведара, то на Ваньку, спытаў у таго:

— Гэта вы яго палкаю?

— Каб знаў, што такая сволач, то і яшчэ трэ-

ба было раз лупянуць. Ён жа не напісаў, што першы Хведара на зямлю грабянуў? — задзірыста пачаў Ванька.

— Не напісаў,— спакойна адказаў маёр і зноў роўна глянуў на іх, як умеюць глядзець міліцыянеры на ўсіх тых, хто «парушае».

— А за што? За тое, што яго бацьку, батальёнца, не пусціў на машыну сюды ехаць!

Маёр зірнуў на Хведара, і ў вачах у яго на імгненне ўспыхнула цікавасць, ён нібыта чакаў, што скажа Хведар. Але Хведар ведаў, што гаварыць яму трэба доўга, ды і ці раскажа ён усё, каб было зразумела гэтаму міліцэйскаму маёру.

— А што будзе, як кожны пачне сёння кулакі распускаць? Што загадаеце рабіць? — запытаўся ён у Хведара. — Старыя заслужаныя людзі, ветэраны...

Маёр акуратна, учатыры, склаў лісцік паперы.

Хведар горка ўсміхнуўся — маёр і не чакаў, каб яму тлумачылі. Яму было і так усё ясна...

— А што нам, маўчаць, як з кулакамі лезуць? — усё яшчэ храбрыўся Ванька, збянтэжаны маўклівою ўпэўненасцю маёра.

— Паўлаў, вазьміце машыну і завязіце таварышаў дадому,— загадаў ён пажылому, таўставатаму сержанту. — Толькі раз-два — і тут.

— Ёсць. Прашу! — сержант блазнавата падміргнуў мужчынам чорнымі вясёлымі вачыма і адчыніў дзверцы машыны.

— Дзякуем, таварыш маёр,— разгублена падзякаваў Ванька. Маёр толькі кіўнуў галавою і не ўсміхнуўся. Хведар таксама падзякаваў маёру лёгкім кіўком галавы.

Калі машына хутка ўзяла з месца, Хведар азірнуўся на маёра: той разарваў паперку, якую трымаў у руцэ, і кінуў абрыўкі пад куст.

— Куды кіраваць, гавары, паны ветэраны? — запатрабаваў шафёр.

— Направа, браток! Наша дзела правае! — ахвотна абазваўся Ванька і на роспыты вясёлага міліцыянера ахвотна расказваў, як і ён ваяваў з Генікам, і міліцыянер весела смяяўся і перапытваў:

— Гаворыш, як твая Мар'я па табе чапляёю, так ты яму крывулькаю?

Развяселены Ванька перад самаю вёскаю пачаў угаворваць шафёра, каб той уключыў сірэну, хай усе бачаць, як іх вязуць з гонарам, а сам збіраўся ўрэзаць марша. Хведар не даў яму зрабіць гэтага, вылез ля дому, развітаўся з міліцыянерам і, калі зайшоў на свой двор, пачуў, як Ванька ўсё ж урэзаў марша, выглянуў за вароты і ўбачыў, як папіргвала над міліцэйскаю машынаю вясёлае сіняе святло трывожнага маячка.

Хведар пастаяў на двары, падняўшы галаў, падстаўляючы твар да негарачага, ласкавага сонечнага святла, паслабіў гальштук, расшпіліў рубашку на грудзях, паглядзеў на сад, які намякаваўся за цвісці, толькі цяпер адчуў, як здрыганулася сэрца — дасюль яно быццам бы акамянелае было і не адчувала болю.

Паволі, ужо не адчуваючы ні вясновых пахаў, ні сонца, толькі боль у сэрцы, Хведар асцярожна пайшоў у хату, паволі лёг на ложак ля адчыненага акна, усміхнуўся — раптам падумалася, што і на свята, на палянку, ён прыехаў адтуль, дзе ляжаць яго сябры-мужчыны, прыйшоў і пагасціў, і нават паваяваў. Недарэчная гэта думка развесяліла яго, і не гэтакім моцным здаўся боль. Падумалася, што яшчэ ён выжыве, пажыве...

Старая, калі вярнулася ў хату, угледзела гаспадара, які прыехаў не ў пару дадому і ляжаў на ложку адзеты, зжахнулася, не магла закрычаць — заняло мову, але ўбачыла, што Хведар расплюшчыў вочы, з палёгкаю загаварыла:

— Дык гэта мо і ты насцёбаўся, як Ванька, што на міліцэйскай машыне дадому прывезлі?.. — і асеклася на паўслове, убачыўшы, як ад болю скрывіўся гаспадароў твар, зашамала на кухню накапаць кропель ад сэрца...

Вясною, уночы...

I

Было позна і пустэльна ў горадзе. Востра і трывожна пахла разагрэтым за дзень асфальтам і маладым, яшчэ рэдкім і кволым лісцем. Машыну ён адправіў і сам не пайшоў па праспекце, а спусціўся да рэчкі, у парк.

Тут, у парку, як нідзе ў горадзе, балюча і вольна пахла зямлёю. Ён успомніў, як яшчэ хлапчуком прабіраўся з іржаваю аднастволкаю на азярыну, успомніў качура, што з тамлівым ускрыкам выраўся аднекуль з чырвані захаду і пасля стрэлу цяжка стукнуўся на бераг ля самае вады, і адно крыло яго, як жывое, пагойдвалася на кволай хвалі...

Карповіч разгублена спыніўся: за два крокі ад яго, ля дрэва, тулілася парачка, і было чуваць, як шамацяць балоневыя плашчыкі. Яны не заўважылі яго ці проста не звярнулі ўвагі, і ён, збянтэжаны, павярнуўся і пайшоў з парку.

На ціхай, паралельнай праспекту вуліцы, ён ішоў пасярэдзіне, не зважаючы на рэдкія машыны. Яму ўспаміналася вёска, ранак, працяглыя гудкі «газікаў». Мужчыны і жанкі з граблямі, апранутыя чым горш і чым лягчэй, стаялі з канца ў канец вуліцы групкамі — брыгада ехала на далёкі сенакос, на балота. І з брыгадаю ехаў ён. Гэта было своеасаблівым прызнаннем яго даросласці — паездка на Гала.

Жылі яны звычайна два тыдні ў невялічкай вёсачцы.

Раніцою брыгада ланцужком цягнулася на балота. Мужчыны збіраліся гуртам, закурвалі, а жанкі ішлі ўперад — зграбалі і складалі сена ў копы, якія потым мужчыны і хлопцы зносілі да сцяжараў, дзе завіхаўся нязменны «прараб» па стагах Іван Іванавіч і яго падавальшчык.

Зранку, у прахалодным тумане, працавалася лёгка і весела, а к полудню на балоце станавілася душна, нібы ў лазні, якую яшчэ не ўгрэлі. І балота, у якое людзі правальваліся ледзь не да пояса, было халоднае і прыемнае, як прыемнаю і смачнаю здавалася вада з балотнае рачулкі.

Дадому прыходзілі зацемна, развешвалі проста на платах мокрыя штаны, шкарпэткі — па балоце хадзілі ў адных шкарпэтках — потым да пояса мыліся халоднаю вадою, апраналіся чысцей, шумным натоўпам шыбавалі з гармонікам да клуба, пустое, не новае ўжо хаты з абадранымі шпалерамі, у якой не было яшчэ электрычнасці і чырвона свяцілася старая газавая лямпа з заседжаным мухамі шклом. Здаралася, што пазней прыходзілі мужчыны і жанкі.

А потым ішлі бясконцыя полькі, тустэпы, каробачкі і віхлястыя факстроты, якія тады толькі ўваходзілі ў моду.

Пасля танцаў хлопцы праводзілі дзяўчат або знікалі з клуба раней, прабіраліся ціхенька ў хлеў на сена, дзе спалі дзяўчаты, лажыліся ў іх пасцелі і чакалі.

Дзяўчаты, каб не пабудзіць жанчын, ціхенька шушукаліся і хіхікалі, распраналіся, вобмацкам шукалі пасцелі — і падымалі дзікі віск, апынуўшыся ў хлапцоўскіх абдымках...

Карповіч павярнуў у завулак, цесны і цёмны. У адным з пад'ездаў стаяла парачка, і транзістар, які вісеў у яе на плячы, пераконваў, што «любовь кольцо, а у кольца начала нет и нет конца».

Яму ўспомнілася, як гуляў ён некалі на вяселлі ў свайго суседа. Ён тады захмялеў і апынуўся ў мужчынскім гурце. Мужчыны спявалі. Нейк урачыста чакалі яны, пакуль запявала, нізенькі, кульгавы ад вайны мужчына, заплюшчыўшы вочы і ледзь адхіліўшыся назад, выцягваў:

Зялёны дубочак
На яр пахіліўся...

І ўсе падхоплівалі:

Маладзы малойчык,
Чаго зажурыўся?

Ён спяваў тады з мужчынамі цэлы вечар. А цяпер ужо не памятае нават і слоў гэтае песні пра дубочак, толькі пачатак.

II

На шостым паверсе, далёка ад зямлі, свяціліся толькі тры акны. Карповіч падумаў, што жонка прачакалася яго і хвалюецца. Ужо ў ліфце, гледзячы на выдрапанае на паліраваных дзвярах «Галка — дура!», ён горка ўсміхнуўся і паўтарыў пра сябе: «Зялёны дубочак на яр пахіліўся...»

Жонка спала на канапе, скруціўшыся кацянём. На падлозе ляжала кніга з раскінутымі, нібы крылы, вокладкамі.

Ён абцягнуў халацік на каленях жонкі і ціхенька выйшаў у кухню, уключыў газ, паставіў на пліту, каб падагрэлася, патэльню са сваёй любімаю смажанаю бульбаю, асядлаў крэсла, налёг грудзьмі на спінку і цяжка заплюшчыў вочы. Думкі вярнуліся да дактароў, да медыцынскага заключэння...

Ён уздрыгнуў ад лёгкага дотыку рук на плячах, падняў галаву і ўбачыў над сабою заспаны твар жонкі, які ўсміхаўся яму.

— Дзе ты прападаў? Я чакала цябе. Ідзі ў пакой. Я прынясу есці.

— Віна таксама вазьмі,— папрасіў ён.

Пасля другой чаркі яна пачала хіліцца да яго, і ён адчуў гарачыню яе прытуленага цела, убачыў чырвань, што выступіла на яе шчоках. Ён асцярожна адхіліў жонку. Есці не хацелася, і ён зноў наліў.

— Што з табою? — насцярожылася яна.— Ты ўсё п'еш. Бульба дрэнна засмажаная?

— Не, проста захацелася выпіць. І ты са мною яшчэ вып'еш? — запытаўся ён.

Яна пацалавала яго ў шчаку... І адмоўна паківала галавою. Ён выпіў віно адзін і пачаў з прытворнаю ахвотаю есці.

— Ведаеш, я званіла Колю. На лета ён абяцае пуцёўку ў Крым.

Яна пацёрлася шчакою аб яго плячо.

— У Крым? А можа б, мы на Нарач з'ездзілі, у вёску, дзе бацькі мае жылі?

— Але ж гэта ў Беларусі. Ты не жартуеш?

— Жартую. Паедзем у Крым, будзем плаваць у Чорным моры.

— Ты еш, еш,— яна падсунула яму талерку.— А я пайду пасцялю.

Ён кіўнуў галавою.

III

У пакоі было душна, і ён прачнуўся ад гарачыні, запаліў настольную лямпу.

Віля спрасонку скінула коўдру, і ён, нібы ўпершыню, са здзіўленнем глядзеў на яе, моцную, прывабную, якой, мабыць, ніколі ў галаву не прыходзіла думка аб сваім пачатку на зямлі і аб сваім канцы, ніколі не кранала сэрца трывога, што пражытыя дні застаюцца пустатою, і ніколі яна не падумае аб гэтым, і, можа, паміраючы, будзе ўспамінаць, як ездзіла з мужам на курорты, смажыла яму бульбу,— і будзе шчаслівою. А ён пражыў з ёю амаль дзевяць гадоў, і яна не захацела «пакуль што» мець дзяцей, і яна будзе такою ж моцнаю і прыгожаю і пасля таго, як яго не будзе, знойдзе сабе другога кандыдата навук ці інжынера і будзе смажыць яму якую-небудзь любімую пячонку, даставаць пуцёўку...

Карповічу стала не па сабе ад гэтых думак. Ён выключыў лямпу, перасеў за стол на халоднае слізкае крэсла.

На стале сінеў сумнаваты водсвет далёкіх вулічных ліхтароў, на падаконніку роўна і суха стукаў будзільнік.

Карповіч закурыў і падумаў, як гэта смешна — голы кандыдат навук, той самы кандыдат навук, што некалі прыкаціў у родную вёску на «Волзе» ў госці да бацькоў. Яму ўспомнілася, як маці разгублена трымала ў руках яго капялюш і плашч і не ведала, куды павесіць, як яна мітусілася і ўсё змахвала фартухом адзінае ў хаце крэсла, каб пасадзіць яго, як цыкнуў бацька на зяця, калі той

хацеў выцягнуць з шафы бутлю з самагонкаю, і зяць паслухмяна патрусіў да магазіна. Ён успомніў, як глядзелі бацькі на яго, і яму цяпер стала аж да чырвані сорамна за таго чапорнага інтэлігента, які прыехаў, як бог, праз добрых трынаццаць год дадому на адзін дзень і надвячоркам паблажліва і паспешна развітваўся, нібы спяшаў уцячы ад балючых вачэй маці, ад разгубленасці і нейкай дзіцячай бацькавай жаласлівасці. Бацькі развіталіся з ім, нібы ён ішоў ад іх назаўсёды.

Карповіч успомніў, як хацеў проста стаць добрым фізікам. Яго «заўважылі». Ён стаў аспірантам, «падаючым надзеі» маладым вучоным, які сканструяваў добры, арыгінальны прыбор для геафізікаў-шукальнікаў. І яго запрасілі ў даследчы інстытут, далі месца загадчыка аддзела, ордэн, зрабілі яму славу. І ён з радасцю кінуўся ездзіць па канферэнцыях, даваць інтэрв'ю для часопісаў, ездзіць за мяжу. Ён нават і не думаў, што на змену яго «прынцыпова новаму» прыбору можа прыйсці другі, яшчэ навейшы і лепшы. І жыў бы ён так — не на зямлі, не ў інстытуце, а ў славе, якое ўжо не было, каб не размова сёння з доктарам, не накіраванне на абследаванне ў гэты загадны інстытут. Хаця гэтае накіраванне яшчэ нічога не значыць, любяць цяпер дактары перастрахавацца... Але з-за яго, тым не менш, сядзеў ноччу голы кандыдат навук Карповіч Валянцін Сяргеевіч і думаў пра сябе, як пра староннягa чалавека, што ездзіў па горадзе ў вясёлых мітуслівых трамваях, пераходзіў з аднаго ў другі са старым, даўно пратэрмінаваным білетам...

Халодная птушка

Аповесць

I

Нядобра, калі на неакрытую снегам зямлю вялікі мароз. Тады на свеце робіцца непрыютна, як у лядоўні; вецер пранізліва-бязлітасны, і ад яго нікуды не дзецца, не схавацца, бытта не засталося на зямлі ніводнага цёплага кутка. І зямля тады робіцца пустою і халоднаю, і страшна думаць, што ў душы ў яе ўсё зледзянела, змярцвела — і больш не будзе на зямлі жыцця.

Анэта чакала, калі зменіцца квадра і пераломіцца надвор'е. Яна нутром прадчувала гэту перамену, ёй нават здавалася, што незаўважна памякчэў, зрабіўся вільгатнейшы вецер. Чамусьці верылася, што пойдзе сухі, марозны снег, а не стане хлюпаць мокры, з дажджом,— цяжка было трываць нізкую плывучую шэрань хмар, хацелася чыстага, белага, святочнага, каб зарадавалася вока і душа.

І яшчэ тым, галоўным, цешыла душу спадзяванне на снег — што не вымерзне рунь. Са снегам адляжа мароз, паменшае вецер...

Анэта ленавалася, не кожнага вечара паліла ў грубцы, а таму хату вышаствала ветрам. На ватнюю коўдру старая ўскідала яшчэ кажушок. Але пад такімі акрыванкамі ад цяжару балела цела і не было сугрэву. Старая ведала, што ніякія коўдры яе не нагрэюць, бо не засталося цяпла ў целе, выстудзілася яно за доўгае жыццё. А таму трэба прывыкаць да холаду, як прывыкла за многія гады да адзіноты, да пустое хаты, да доўгіх дзён, не занятых работаю; і дні не доўжыліся, бо сілы нeставала і каб парабіць работу пры хаце. Недзе ў душы Анэта і не верыла, што гэта папраўдзе так, бо лягчэй за яе і ўвішней на рабоце не было і не

будзе. Ды не вечны чалавек на зямлі, як і нішто не вечна.

Колькі яна пераджыла і равеснікаў і маладзейшых?

Нават не верылася, што гэтак доўга можа жыць чалавек, які век рабіў, ішоў усё жыццё, як конь у баразне.

Зжахнула Анэту і бытта спалохала тое, што спарахнелі вербы ў краі вёскі. Тыя вербы, якіх яна памятала маладымі, з чыстымі святочнымі лісцікамі; з вербаў ламалі дубчыкі, каб ісці на вербную ў цэркаў. Чатыры вярбы раслі на аселіцы, вялікія, што толькі ўдваіх, узяўшыся за рукі, і абхваціш.

Летам стаяла яшчэ адна вярба. Ад дзвюх не засталося і следу, як і ад тае грэблі, пры якой раслі дрэвы. Ад трэцяе тырчаў толькі высакаваты чорны ашчэмак. Мабыць, восенню пастухі клалі агонь у пні. Пень выгараў з аднаго боку і ўсярэдзіне. Другая палавіна, пабялелая ад ветру і з сярэдзіны абвугленая, стаяла пад маладым травяным покрывам, як ашчэмак вялікага клыка.

Чацвёртая вярба ўжо не давала лісту, толькі дзе-нідзе ад самага карэння спрабавалі ўзяцца ў рост кволыя светлыя атожылкі. Стары, выдуплены з сярэдзіны, невысокі, пакручаны ствол моцна, разлапіста ўшчэплены ў зямлю карэннем і ўверсе растапыраны пяццю вузлаватымі галінамі, таксама кароткімі, пакручастымі, на якіх ужо не засталося вецця; галіны выдавалі як пальцы старое спрацаванае рукі, якія ўжо не могуць выпрастацца, разагнуцца. Ды і сама вярба з пабялелаю ад дажджу, глыбока парэпанаю карою выдавала якраз на вялікую спрацаваную жылістую чалавечую руку, якая бытта сілілася выцягнуцца, дастаць ад зямлі да гэтага па-дзіцячы чыстага і добрага, але высокага, як шчасце, вясновага неба, і застыла ў пакутліва-цяжкім імкненні.

Ніжэй галля, у ствале свіцілася наскрозь дзірка. І вярба здалёку здавалася прыбітай да неба тоўстым сінім цвіком.

Анэта не ведала, чаму запала ў душу тая вярба: ці ад здзіўлення, што на сваім вяку ўпершыню

бачыла, як памірае дрэва, якое помнілася маладзенькім. Бо людское смерці многа нагледзелася і набачылася. Мінулае вясны памерла самая малодшая Анэціна сястра. Дзве сярэднія памерлі раней, даўно. Пра іх засталася толькі роўная і доўгая прывычная памяць, як пра людзей, якія жывуць недзе далёка-далёка...

Памерла Волька ў красавіку, калі ўжо добра прыгравала сонца і зусім мала засталося снегу ў полі, калі стары чалавек, выйшаўшы з хаты і прыгрэўшыся ў зацішку на сонейку, думае, што перажыў зіму і цяпер пажыве ўжо да новых халадоў.

Тады неспадзявана ўсхадзілася мяцеліца, дзень і ноч ляпіла мокрым разлапістым снегам, і ад ветру над Анэцінаю хатаю трывожна і пагрозліва гуў веццем стары вяз. Анэта тае ночы не магла звесці вачэй, усё прыслухоўвалася да лютага, несуцішнага разгулу мяцеліцы, як усё роўна хацелася пачуць што за ветрам...

А ўдзень стала нечакана спакойна і сонечна, як і не прападала сонца і яго вясновая цеплыня. Роўнае яго цяпло растапляла наляпаны ў пазы ў сценах снег, бярвенне мокра чарнела, і ад яго ішла пара. Вуліца была выраўнавана вышэй платоў снегам, снег паабломліваў галлё ў садах.

Вольку пахавалі таго сонечнага дня. Па Анэту ніхто не прыехаў, бо дарогі былі нячышчаныя, а на санях цяпер і моды няма ездзіць. А яшчэ — Анэта дагадвалася — пра яе быў невялікі клопат: дзяцей у Волькі многа, радні ў сваёй вёсцы таксама. Па яе, па Анэту, мо і не паехалі, каб не растрэсці старую бабу і не набрацца бяды.

Але ў тым, што памерла і Волька, а яна, Анэта, і самая старэйшая, і самая нешчаслівейшая ў жыцці, засталася жыць, Анэта бачыла нешта несправядлівае і ненармальнае. Чаму б Вольцы не дажыць да яе, Анэціных, гадоў і не пахаваць яе — каб на добры лад? Яна зжыла, дзяцей пагадавала, і не рабіла па гаспадарцы так, як яна, Анэта, і жаночую і мужчынскую работу. А вось узяла і памерла тая песенніца і танцорка, тая малая і кволая Волечка, якую некалі і бацька любіў больш за ўсіх, бо Анэта мусіла сядзець за крос-

намі, а Волечка ў дарэктара дзве зімы вучылася, чытаць умела. Як душа памерла.

Колькі жыцця прайшло, колькі ўсяго сплыло, колькі вялікага гора і крыўд зжылося і перажылося, а той далёкі ўспамін ні з таго ні з сяго раптам выплывае ў памяці, як учора тое было. Бацька, шчаслівы і малады, сядзіць на лаве. У трапяткім чырвоным святле лучыны відно, як радасна пабліскваюць бацькавы вочы, як глядзіць ён на Волечку, якая прытулілася ў яго на каленях у кашульцы, з акуратна расчэсанымі валасамі, расказвае на памяць:

Каб ты ведаў, брат-кумішча,
Што учора відзеў я!
У паноў было ігрышча —
Дый якое ж — ай-я-я!

Варушацца на сцяне і на шэрым ад марозу акне чырвоныя водсветы, скубе Анэта злосна смыкі з кудзелі, круціць верацяно, прадзе — толькі галаў нахіляе ніжэй, як бытта акрамя свае работы нічога не заўважае. А самой хочацца кінуць усё, заплакаць ад горнасці, ад крыўды — яе не пусцілі вучыцца, сказалі, што вялікая, што дома дапамагаць трэба,— ад зайздрасці, што не яна сядзіць на каленях у бацькі і не на яе гэтак глядзіць ён...

А Волечка зайздросціла Анэце, яе дарослацсі, яе ўменню рабіць работу, і любіла, як любяць маладзейшыя старшых братоў ці сясцёр.

Анэта цяпер ведае, што ў кожнага свая доля, і яна распараджаецца чалавекам, яна ведае, каму і якое жыццё пражыць. Волька так і не навучылася быць першаю ў рабоце, бо і здароўя ў яе не было на гэта. А песні співаць умела, танцаваць здатная была. І замуж выйшла шчаслівa, і за гаспадаром век пражыла, у сваёй вёсцы, сярод сваіх людзей і з сваёй раднёю.

Анэта ж пайшла жыць у чужую вёску, у трыццаць тры гады стала ўдавою, з дзецьмі на руках, пачала рабіць і за гаспадара і за сябе, як у баразну стала,— і пайшла.

У кожнага свая доля. А так чаму б ёй, Анэце, гэтулькі жыць? Жыве. А Волька памерла. Анэта цяпер спрабавала ўспамінаць тыя песні, да якіх

здатная была Волька. І мала што магла ўспомніць — не да песень было ў яе жыцці. А вось, цяпер, як памерла Волька, забрала з сабою свае песні, бытта менш і цяпла стала ў душы ў Анэты...

Першыя дні па смерці сястры Анэта моцна занудзілася была. Начамі плакала ад успамінаў і ад думак сваіх. Не заўважала, як цяклі слёзы. Толькі калі холадна рабілася ў твар, выцірала вочы коўдраю, ляжала спустошаная і лёгкая душою і целам, бытта паволі апускалася некуды ўніз, апускалася...

І выплывала насустрач вуліца. Не, спачатку палявая дарога...

У сонечнай далечыні, на шырокіх і роўных, як стол, слуцкіх палетках палавела жыта. Ад спякоты пабялелі, выліня лі пяшчотныя і халаднавата-мяккія пялёсткі валошкі на ўзмежках і пры дарогах. Мроілася разагрэтае сонцам паветра і нібыта цякло да жытнёвага небакраю. А адтуль чорным крылом разгортвалася навальніца. І перад ёю ўсё заціхала, неяк паспешна, быццам захопленае знянацку, нават паменшалі хвалі на тугаватай роўнядзі калосся. І нідзе ні душы. Толькі светлы палетак і пацямнелая далечыня, як з пясчанага берага глядзіш на цёмнае мора. І перад навальніцаю ўсё на зямлі бытта паменшала, і нават вёска здалася маленькай, нібы глядзіш на яе з вышыні, з гэтага магутнага чорнага навальнічнага крыла.

У цішыні пачулася, як мякка і глуха, усё роўна бы па жывым целе, ударылі па глыбокім цёплым дарожным пыле першыя кроплі. А потым раптоўна, неспадзявана моцна рвануў вецер — і абрынулася на зямлю ўсё разам: і прыцемень, і суцэльная, як з лубу, сцяна вады, святло сіняватых ад лютасці маланак, удары грому, ад якіх хацелася сцяцца ў маленькі-маленькі камячок, бо здавалася, што ты толькі адна засталася на ўсім белым свеце. І жудасна адчуваць, што прапала і ты, і твая прыцемная хаціна ў бясконцай лютасці і нястрыманасці стыхіі. І разам з тым была незразумелая,

невытлумачальная, шчымлівая, трывожная радасць гэтай яраснай праяве, усё роўна як і ты частачка гэтае непадуладнай нікому сілы...

Не памятаецца, чаму яна тады была адна дома і чаму не пабегла да нікога з суседзяў. І наогул, цяпер, ва ўспаміне, здаецца, што тады на ўсю вёску не было ніводнага чалавека, ніводнае жывое душы, толькі яна, маленькая Анэтка, пад саламянаю страхою паветкі, бо страшна чамусьці сядзець у хаце, калі люта ўспыхваюць маланкі, пякучым бляскам асвятляючы праз невялікія вокны цёмную пад навальніцаю хату,— здаецца, што калі не сядзіш за сценамі, калі бачыш і навальніцу, і адчуваеш зусім побач дождж і вецер, нічога не можа здарыцца з табою...

Анэта і потым, ужо сталым чалавекам, і цяпер, састарэлая, ніколі ў часе самых лютых навальніц, у самыя страшныя рабінавыя ночы не магла і не сядзела ў хаце, выходзіла на двор і стаяла пры сцяне, абапяўшыся посцілкаю...

Яна тады не заплакала, і не закрычала, і не кінулася нікуды бегчы, калі нешта раскалолася, трахнула, здаецца, ля самае яе, і здалося, што абдало яе хваляю паветра, якое незнаёма запахла. Яна адчувала і разумела, што нікуды ўсё роўна не ўцячы і нічога нельга перамяніць, толькі чакай і маліся, как было ўсё добра.

У тую навальніцу раскалола стары клён, які рос пад вокнамі іхняе хаты. Быццам чорнаю сякераю нехта паласнуў у развілак і разваліў дрэва аж да самага камля, злажыў на зямлю палавіну яго пышнае зеляніны.

Клён, тая палавіна, якая засталася, стаяў яшчэ многа гадоў, абсмалены, аднабокі, але зялёны, і трымаў буйнае, раскошнае лісце. І ім, дзецям, не трэба было далёка хадзіць па ліст, якім высцілалі под печы, калі пяклі хлеб.

Спачатку пачаў аддаляцца гром, чуўся неяк дабрадушней і раскацісцей, здалёку, хоць яшчэ люта, кустамі, успыхвалі і сляпілі маланкі, але непрыкметна пачынала шарэць, і ў тым баку, адкуль прыйшла навальніца, рабілася святлей, адыходзіў, адступаўся ўдалечыню цень навальнічна-

га прыцемку, пакідаў за сабою спакой, маладое паветра і каламутны ручай пасярод вуліцы, які намываў тугога вільготнага жвіру, што пругка, быццам снег, парыпваў пад босымі нагамі.

Пасля навальніцы прыйшло чыстае святло. Мокра, але ўладарна наплываў водар жыта, вечны на гэтых палях, прыглушаны пахам мокрае лістоты ў садах.

І сведкай усяму гэтаму была толькі яна, дзяўчынка, і нібыта ўсё гэта адбылося дзеля яе.

Цяпер здаецца, што гэта і не ўспамінаецца, а сніцца, бо цяпер не верыцца, што можа быць на зямлі і гэтулькі святла, і волі, і гэтакае моцы. Але ж не, то было і сапраўды, і бачылася маладымі шчаслівымі вачыма дзіцяці ўпершыню. І сярод слуцкага поля ёсць, стаіць і цяпер тая выцягнутая ў адну вуліцу вялікаватая вёска, хоць рэдка дзе ўжо ўбачыш у ёй тыя старыя, маленькія хаты. Абнавіліся сады, пабудавалі многа новых, прыгожых, з вялікімі светлымі вокнамі хат...

Пасля тае навальніцы не засталося на ўзгорку бярэзіны, дзе спрадвеку жылі буслы, «святая» ў народзе птушка. Па мокрай зямлі рассыпалася сухое ламачча ад былога, за многа год зладжанага жылля і пух з вераб'іных гнёздаў. Буслы таго году не жылі ўжо на бярэзіне, бо мужчыны, ведаючы, што можа ўпасці яна, загадзя, вясною, усцягнулі барану на высокую маладую ліпу.

І ад таго паху мокрае зямлі, ад таго водару з жытнёвага палетка і цяпер, праз многа гадоў, праз рацэлае жыццё адзываецца ў душы незабытая радасць жыццю...

І падхопленае плынню радасці, наплывае на змену гэтаму ўспаміну другі: чорнае голле саду на фоне густога цёмна-сіняга неба, фіялетавы стылы водсвет снегу ў полі, пах пацямнелага, шурпатага лядку на сцежцы, цёплы драўляны пах прагрэтай за дзень сцяны, і доўгія матавыя ледзяшы — суслякі,— што звісаюць з саламянае страхі. А пасля гэтых ледзяшоў чамусьці адразу выплывае ў памяці з густога зімовага мроіва заінелы снег бясконцага поля, адзінокі санны след, і заінелая грыва каня, і пах настылага кажуха,

у якім так утульна і не хочацца варушыцца. Плыве насустрач снегавое поле, абступае прыцемкавая марозная сінеча. І яшчэ не відаць, але ведаеш, што пакажацца спачатку адзін, а потым і другі слабенькі агеньчык. А следам па дарозе плывуць бухматыя, не надта вялікія — дарога няблізкая — вазы з сенам, якое яшчэ і на марозе свежа пахне сухім вострым пахам стога...

Успаміны ўставалі прыгожыя, сонечныя, высокія і плывучыя, як воблакі на пачатку лета. І нават зімовыя, халодныя, яны наплывалі бы цёплая вада нешырокае рэчкі, што цякла за вёскаю. Звілістая, глыбокая ў завоінах, парослых на берагах аерам, высокім, густым, як чарот, і заўсёды халаднаватым, нават у самае спякотнае лета. І меленькая, з чыстаю празрыстаю вадою і белым дном з пяску-мыльцу... А да рэчкі — аселіца з кароценькаю і густою, мяккаю, халаднаватаю і пяшчотнаю, як аксаміт, травою.

І тыя ўспаміны, і тыя пахі да смерці незабыўныя і самыя лепшыя, як успаміны пра дотык матчыных рук, пра яе голас той далёкі, які нікому не паўтарыць, як нікому не сказаць табе тых самых ласкавых, самых шчырых слоў любові, вялікае і адзінае, якою могуць адарыць сябе маці і дзіця. Такая любоў жыве ў дарослага, ужо, здавалася б, агрубелага душою чалавека да роднае зямлі: да лёгкага павеву ветру над полем, нават да сіняе валошкі на мяжы, не кажучы ўжо пра кусцістую, густую, як аўчына, рунь, пасрэбраную першым інеем, які ружова адсвечваецца ў ранішніх сонечных промнях, не кажучы ўжо пра спелы, цяжка і даверліва схілены насустрач селяніну колас жнівеньскага палетка!

А тое свята прасторных, залатых сонцам і саломаю жнівеньскіх дзён, яшчэ не пацямнелага, пахучага іржышча, мяккіх «коцікаў» паміж яго! І потым дзе-нідзе ўжо першыя стомленыя палосы шэрае, спустошанае восеньскае раллі. І першы родны і журботны крык шэрых жураўлёў над аўсяным полем!..

І нішто не можа і не зможа абудзіць у чалавеку самых высокіх і самых вечных пачуццяў, як

бацькаўшчына! І не быў, і не будзе, і нельга быць чалавеку шчаслівым, калі ідзе ён па жыцці без бацькаўшчыны ў сэрцы. Няшчасны гэта чалавек, і, мабыць, цяжка і страшна паміраць яму, бо калі памірае чалавек, улюбёны ў зямлю і ў людзей, якія побач з ім жылі, то ён ведае, што пакідае на зямлі і радасць жыццю гэтых людзей, і след сваіх рук на зямлі, і памяць пра сябе ў душах хоць на адно пакаленне.

Ад гэтых маладых, пранізаных сонцам і шчасцем успамінаў на душы ў старое рабілася лёгка, і не гэтакімі доўгімі выдавалі бяссонныя старэчыя ночы...

Анэта прачыналася радасна, прыслухоўвалася да самое сябе, ці і сапраўды яна такая дужая, маладая і лёгкая, як тое шчаслівае дзіця ў тую далёкую летнюю навальніцу. Потым успаміналa, хто яна цяпер, колькі гадоў ёй. Але ўсё роўна заставалася на душы бадзёрасць, упэўненасць у самой сябе, у сваёй сіле — усё жыццё пражыла яна, дзяцей пагадавала, ні на кога не азіраючыся, ні адкуль не чакаючы помачы. І цяпер ведала, як ёй жыць, што рабіць, і другому магла падказаць і параіць.

II

Вецік у адной майцы выйшаў на двор і мыўся пад рукамыйнікам на ледзяным пранізлівым ветры, з асалодаю адчуваў, як ён астуджвае ўсяго яго і ад гэтага робіцца лягчэй.

Выціраўся ён у верандзе, не спяшаючыся, моцна расціраў твар і рукі рушнікам, глядзеў праз невялікія шыбінкі на шэрае прыцемнае неба і зноў адчуваў, як ахінае яго адчуванне адзіноты і непрыкаянасці свае. Гэта не давала супакою ад таго самага часу, калі кончылася ўборка, калі выкапалі бульбу, прыбралі з асушанага балота буракі, і засталося чакаць павестку ў войска. Не верылася, што нарэшце ён дачакаўся — збярэцца і пойдзе, і не трэба будзе потым прасіць у старшыні сельсавета даведку на пашпарт, спрачацца

з бацькам і з маці. Адслужыць — і паедзе куды захоча, бацька тады не ўтрымае.

І ад гэтых думак было лягчэй і радасней, як заўсёды ў маладосці ад прадчування дарогі.

Нецярплівае чаканне павесткі, якую ўсё не прыносілі, быццам ваенкамат забыўся пра яго, эхінала нудотаю. І тады ён «лячыўся» гарэлкаю з тых прыпасаў, якія трымаў бацька на ягоныя выправіны, ішоў у клуб, дзе збіраліся школьніцы, абдымаў і ціскаў дзяўчат, якія пішчалі, і, як дзеці, падбрыквалі па клубе. Гэта надакучвала Веціку. І тады ехаў да Анюткі. Да Анюткі шмат хто ездзіў і да яго, таму і гадавала яна дачку, невядома чыю, хоць была толькі на гадоў тры старэйшая за Веціка.

Вецік ведаў, што пойдзе ён у войска і пра яго паездкі да Анюты забудуць, і ніхто некалі блага не ўспомніць — гуляў хлопец перад войскам.

Вецік вярнуўся ў хату, зайшоў за занавеску, дастаў з-пад ложка сіні абшарпаны чамадан і ўкінуў у яго чысцейшыя рабочыя штаны, стары чырвоны тоненькае вязкі світарок, які браў з сабою апрануць, калі будзе холадна, паношаную старую куртку са скуразамяняльніка. Каб гатова было.

— Ужэ збіраешся. Што б горшае ўзяў. Гэта і дома яшчэ насіць можна.

Маці стаяла, абапёршыся рукою на прыпечак, у старым шэрым картовым пінжачку з падкасанымі, бо былі доўгія, рукавамі, у картовай, шырокай, як андарак, спадніцы, з хвартухом, які з'ехаў набок, у вялікаватай, напушчанай на лоб чорнай хустцы, ад якое яшчэ больш хваравітым і бляднейшым здаваўся твар.

Маці на сухіх дрывах пякла сала і мяса, каб паднавіць закусь на двух сталах, за якія бацька на вечар меўся запрасіць конюха Федзьку, паплаўнічага Статкевіча, раманцёра з канаў Пятра, малакавоза Буткевіча і яшчэ сяго-таго з тае брацііі, пра якую людзі гавораць, махнуўшы рукою: прапашчы за гарэлкаю чалавек, і не завуць, калі толькі можна, за стол іх разам з усёю бяседаю. Клікаў іх на дапоіны стары Дзягель не толькі та-

му, што ў канаўшчыка можна было ўкасіць сена, Буткевіч мог прыпісаць малаку, якое здавалі, самую большую тлустасць, Федзька заўсёды каня дасць, будзе і збруя, і калёсы, бо цяпер не толькі мала коней засталося, але няма і падвод, і збруі. Яшчэ і таму клікаў іх стары Дзягель, што, хоць і сам цяпер пасмейваўся з іх, былі яны некалі аднаю кампаніяй. Калі хадзіў Дзягель у брыгадзірах і старшынёй нават быў, Буткевіча паставілі старшынёй сельсавета, Статкевіч фельчарам рабіў. А Федзька пасля франтавое кантузіі, не здымаючы нават лейтэнанцкіх пагонаў, ездзіў па вёсках страхагентам. Усе яны любілі насіць заношчытнага колеру гімнасцёркі з белымі падкаўнерыкамі, камсастаўскія папругі і зашчытныя фуражкі. Цяпер гэтая фуражка засталася толькі ў Федзькі ды ў Дзягеля. Праўда, у Федзькі старая, з паломаным брылём, а ў Дзягеля ўсё чэсць па чэсці: і фуражка, і боты, і папруга, і белы падкаўнерык чорнае шарсцяное гімнасцёркі.

Астатнія папрапівалі свае фуражкі.

Прыйшла ім пара саступіць месца маладым. Так ці інакш усе яны пасталі тым, чым цяпер ёсць. Буткевічава кар'ера скончылася пасля таго, як ён прыбіў качалкаю суседа за тое, што той адараў у яго на сотках лішнюю баразну. Статкевіч вымушан быў пайсці ў паплаўнічыя, бо ў райздраве разгледзеліся, што быў ён пры медсанбаце толькі санітарам.

А Федзьку зволілі як малапісьменнага работніка, калі скончылася пара пашаны да розных там агентаў. Федзька пасля гэтага запіў, бо не разумеў, чаму яго, самага актыўнага работніка, звольнілі, першыя гады баяўся адзін паказвацца ў далёкія вёскі.

Сам жа Аляксандар Дзягель трымаўся даўжэй. Не запіў, хату выбудаваў, сабраў багацця, але перабег яму дарогу калгасны бычок. Гэтак хітра перабег, што разаслаўся на хаце цынкавым дахам... Вялікае пагалоскі не пусцілі праўленцы, але з брыгадзіраў давялося пайсці за год да пенсіі... Цяпер, думаючы пра ўсю гэту кампанію, якая збярэцца на цэлы вечар у хату і завядзе

п'яную гаворку пра тое, як было некалі, Вецiку стала не па сабе.

Знаёмы ад самага дзяцiнства пякучы жаль да мацi варухнуўся ў грудзях. Ёсць жа i апрануць што, ёсць i грошы, бо нiкуды iх не трацiлi, а толькi збiралi... Цяпер бы пашкадаваць сябе, свайго здароўя, пажыць. Няўжо яна i нарадзiлася толькi, каб рабiць работу? У маладосцi бiў муж, пакуль не адбiў здароўя i не перашалеў. А яна ўсё пынiць дома гаспадарку... Шкадаванне гэтае, можа, было ад таго, што невядома, калi ён болей i ўбачыць мацi. І нейкая горыч ашынула з-за таго, што i на развiтанне не хапiла ў мацi нiчога iншага, акрамя як пашкадаваць яму адзежыну.

Але мацi ўжо не глядзела на Вецiка, снавала ля сталоў няўпэўненаю сваёй хадою, якою яна ходзiць ужо даўно, за якую людзi празвалi мацi Сноўнiцаю. Так i звалi, быццам i не было ў яе iмя. Вецiк ведаў, што злосць у людзей i да мацi была з-за бацькi, бо ў вёсцы недалюблiвалi яго i памяталi тое, чаго не мог памятаць i ведаць Вецiк. Вецiк падумаў: як мацi яшчэ i ходзiць, бо з пазаўчарашняга, калi прыйшла павестка, яна не прысела. І дапамагаць ёй не было каму.

Бацька знарок трымаў да выправiн i не калоў парсюка. Як прыйшла павестка, яны ўдвух з Вецiкам пасля абеду закалолi, асмалiлi i разабралi яго. За ноч мацi мусiла пачысцiць кiшкi, папарадкаваць усё, напхаць заўтра зранку кiлбасы, а потым i варыць i ставiць на сталы, каб да вечара было што даць людзям закусiць. Бацька назапасiў гарэлкi, i Вецiк не разумеў, нашто столькi зваць людзей, калi моладзi кампанiя была чалавек пяцёх хлопцаў, тых жа самых школьнiкаў i дзяўчат. Калi пасля п'яных вiншаванняў i наказаў яму ў дарогу пусцiлi па сталах засланую хусцiнкаю глыбокую мiску, здагадаўся Вецiк, што меў на ўвазе бацька, як запрашаў шмат людзей, i сам успомнiў, што, бываючы на выправiнах, клаў грошы «на дарогу». Але цяпер, самому, зрабiлася не па сабе ад гэтых грошай, якiя мацi ранiцою, калi ён ад'язджаў, пералiчыла i выдзелiла

дваццаць рублёў, а астатнія бацька збіраўся пакласці на кніжку.

На выправінах Вецік глядзеў на п'янае застолле, і здавалася, не п'янеў, хоць і піў нараўне з усімі. І не заўважыў і не памятаў, як яго вывелі і паклалі спаць у сенцах, накрыўшы кажухом, і пад якім было цяжка і нядобра. Вецік не мог падняцца, калі бацька, таксама п'яны яшчэ, у гімнасцёрцы з расшпіленым каўняром, будзіў яго раніцою, дапамагаў збірацца, пасадзіў за стол, прымусіў і маці з імі падняць на дарогу чарку. Вецік наліў сабе піва, маці толькі памачыла гарэлкаю губы і паглядзела на стол, быццам выбірала, што з'есці, але так і не знайшла.

Калі ён выходзіў з хаты, маці апошні раз прыпала да яго, і ён адчуваў, як яе рукі сутаргава абдымаюць і прыціскаюць, нібыта ён маленькі, і яна баіцца, не дае, каб адабралі яго ў яе. Ён амаль сілком выслабаніўся з рук, заспяшаў на двор, бо і самому горнасць перацiснула горла. І калі азірнуўся, убачыў праз акно, як маці глядзіць яму ўслед, быццам прыкутая да прыпечка.

Бацька ў варотах прыпыніўся, неяк сур'ёзна і ўрачыста паказаў на складзеную слупком на агародзе і накрытую зверху толлю цэглу:

— Служы, сынок, як трэба. Але голаў сваю беражы, уперад ніколі не суньaccount. І каб нам брыдка не было. Ты чалавек вясковы, рабацяшчы, там табе цяжка не будзе. Каб мне брыдка не было, бач, Толя распіўся, у турме. Кожны гэтым у вочы мне пора. А як адслужыш, то ў мяне з гэтае гары цэглы гараж будзе, а ў гаражы машына табе стаяцьме!

Бацька горда падняў галаву і паглядзеў на сына. Вецік не ведаў, што сказаць, і толькі недарэчна ўсміхаўся, гледзячы на цэглу.

Ля машыны бацька абняў, нязграбна пацалаваў у шчаку, сунуў у руку яшчэ дзесятку грошай.

Машына выехала за вёску. Наперадзе холадна, як лёд на чыстай вадзе, зазелянелася ранішняе неба. Над зямлёю, умёрзлаю, чужою, пачаўся шэры прыцемак, і ў гэтым прыцемку слабым чырвоным святлом свяцілі аўтамабільныя фары, і ве-

ліч прыцемкавага поля быццам праглынула машыну ў сваёй пустэчы і неабдымнасці. Толькі тоненька, напята звінеў недзе ў шчылінцы кабіны тугі напорысты вецер. Вецік крышку прыадчыніў ветравічок, каб свежы вецер астудзіў твар, з палёгкаю ўздыхнуў, быццам нарэшце вызваліўся. Ён даўно ўжо вырашыў, што не вернецца з войска дадому, бо добрыя грошы можна зарабляць не толькі ў калгасе, і ён будзе зарабляць, і жыць у асалоду, і ніхто там не скажа, што ён Вецік, сын таго Дзягеля... Дарэмна абяцае яму бацька і грошы і машыну,— баіцца, што без догляду застанецца яго набытак. Толю ж некалі жывасілам выпраўляў у горад, у людзі...

Але з чыстага марознага досвітку не сталася светлага дня. І ў Веціка таксама не было далёкае дарогі: іхнюю каманду чамусьці затрымлівалі з адпраўкаю, і ў абед ён на рэйсавым аўтобусе прыехаў дадому, да панядзелка. Калі ён вярнуўся, у хаце ваўсю папівалі і даядалі патрусіны. І яго зноў пасадзілі на покуце...

Цяпер, складаючы ў чамадан адзенне і ўспамінаючы доўгі гэты дзень, Вецік шкадаваў, што не пакінулі іх там дзе пры ваенкамаце перачакаць дзень ці два, дома ўжо не было чаго рабіць.

— Ты куды гэта збіраешся? — насцярожана запыталася маці, унёсшы з сянец і ставячы на стол, выцершы фартухом, запацелыя бутэлькі.

— У клуб схаджу, куды яшчэ.

Ён і сам не ведаў, куды пайсці.

Маці недаверліва паківала галавою:

— Не ўдумай да тае хоць перціся! Ад людзей аж брыдка! От прыйдзе бацька з мужчынамі, пасядзеў бы разам, пагаварылі, а то апошні дзень, і то не ўседзіш у хаце.

Вецік не захацеў спрачацца. Падумаў, што і сапраўды скора прыйдзе бацька з гасцямі, і тады прыйдзецца заставацца і сядзець.

Ён апрануў новую, на футры, куртку, надзеў лыжыкавую шапку, апрануты прысеў да стала, на хаду зглынуў некалькі кавалкаў мяса, з рыльца выпіў бутэльку напітку і выйшаў на вуліцу, надзеў пальчаткі, прыхіліўся да плота, перачакаў,

пакуль зайшоў на двор бацька разам з гасцямі. Добра, што паспеў выйсці з хаты.

Клуб пабудавалі пасярод вёскі, на ўзгорку, там, дзе некалі быў шырокі прагон да самае аселіцы. Пачыналі будаваць даўно, калі яшчэ Вецька старэйшыя хлопцы за каршыль выганялі з танцаў. Замахнуліся на вялікую пабудову, потым на хаду перадумалі, скараціліся, грошы патрацілі, за гадоў шэсць закончылі, а калі закончылі, то аказалася, што за гэты час не толькі пабагацелі, але і паразумнелі: клуб вялікі трэба было будаваць не на адну вёску, а на цэнтральнай сядзібе. Будаваць прыгожы, як цяпер будуюць, а тут выйшла вялікая будыніна, накрытая шыферам і здалёку падобная на гумно — толькі што вокны ёсць. А калі пабудавалі, то раскідаць нельга. Зрабілі ў адной зале сцэну, павесілі чырвоную плюшавую заслону, другую вузкую залу пакінулі пустою — на танцы. Зацвердзілі на праўленні пасаду загадчыка, адначасова ён жа і прыбіральшчык, і бібліятэкар. Бібліятэка мясцілася ў трох шафах, займала невялікі пакойчык, які, бадай, запланаваны быў як раздзявалка акторам і ў якім была свая асобная печка, таму тут было заўсёды цёпла зімою.

На сцэне ў доўгія перапынкі паміж сходамі і нарадамі стаяў на стале більярд.

Вечарам будзённага дня тут нікога не было, акрамя школьнікаў-падлеткаў, якія, радуючыся, што няма старэйшых, ганялі самаробнымі кіямі з лыжных палак металічныя шарыкі, якія гулка стукалі ў пустым і настылым памяшканні, і калі падаў які са стала — быццам ударалі па падлозе малатком.

— Прывет, фраеры! Хто са мною на высадку? — запытаў Вецік, але пары яму не было, і больш з усіх чатырох, Лізы-магазіншчыцы, хітра стрэліў карычневымі вачыма:

— У цябе з Анюткаю лепш выходзіць... У два шарыкі...

Ён быў напагатове, і Вецік не дастаў яго нагою, хоць размахнуўся даць добрага ногца. Ён не любіў гэтага нахабнага і палахлівага, доўгага, як

гліст, падлетка, але даганяць не стаў, каб, быццам бы жартам, добра пакамячыць.

Вецік адчыніў дзверы і са сцэны зайшоў у бібліятэку.

Бібліятэкарка Клава сядзела за сталом у празрыстай белай кофтачцы, як і ў яго на выправінах, з падсіненымі павекамі і ярка нафарбаванымі вуснамі.

Першы год пасля школы яна паступала ў медыцынскі інстытут, бо надта хацела быць доктарам і хадзіць у белым халаце і белай шапачцы. У інстытут яна не паступіла, «не прайшла па конкурсу», крыўдавала, што па блату дык узялі і з меншым балам, але і ў кулінарнае вучылішча, дзе таксама даюць белыя халаты і носяць белыя шапачкі, не падавалася. Таму што рыхтавалася яна да белае медыцынскае кар'еры, на ферму ці ў брыгаду таксама не пайшла. Знайшлі ёй пасаду на тры месцы адразу, хоць і плацілі за ўсе тры толькі шэсцьдзесят рублёў. Але грошай Клаве хапала, бо маці рабіла даглядчыцаю на свінарніку, а бацька на экскаватары ў меліярацыйным упраўленні.

На другі год у Клавы яшчэ засталася любоў да белых халатаў. Яна паступала на медсястру ў медвучылішча. Але і там ёй дарогу перайшоў той жа самы блат. Яна і загадзя ведала, што «блат» пяройдзе дарогу, бо работу ў бібліятэцы не пакідала. Праплакаўшы два дні з-за таго, што не насіць ёй белага халата і белае касынкі, яна зноў штовечара сядзела ў бібліятэцы, прыбраўшыся, як нявеста на выданні, і гартала часопісы мод, якія выпісвала на бібліятэку. Любоў да гэтых часопісаў у яе была, можа, і большая, чым да белых халатаў.

Грошай на адзенне дачцэ маці не шкадавала, таму што, мабыць, даўно здагадалася: з белых халатаў толку не будзе, а спакайней, калі дачка ў клубе сядзець застанецца. Знайсці б ёй толькі талковага спакойнага чалавека, пакуль не позна, бо надта ж ахвотна і весела смяецца дачка і мружыць вочы на хлопцаў. З гэтае прычыны маці і прыходзіла сама «зачыняць клуб», пакуль сту-

дэнты ў калгасе выбіралі бульбу і хадзілі на танцы ў клуб.

— Ну, Клава — ты атрава! Я падаю!

Вецік пахіснуўся, узяўся рукою за сэрца. Клава весела пачырванела, падняла на яго блакітненькія вочы, глянула то на адно сваё плячо, то на другое. Вецік, не спыняючыся, зайшоў і абняў Клаву, прыціснуўшы яе да спінкі крэсла, крыху пахіліў да сябе, моцна пацалаваў у нафарбаваныя вусны, адчуў пад рукамі грудзі. Дзяўчына напружана заціхла, Вецік яшчэ мацней прыціскаў і цалаваў, і яна не варушылася, толькі калі ён моцна нахіліў крэсла, усмешліва і нахабнавата глядзеў на яе ногі ў светленькім капроне, якія былі відаць з-пад кароткай спаднічкі, яна заварушылася, і ад гэтага ногі яшчэ больш паказаліся на свет.

— Ну пусці, сумашэдшы! Як табе не брыдка! Ой, пусці! — перастала варушыцца і папрасілася Клава, не надта абурана і не надта злосна.

Вецік адпусціў дзяўчыну, усмешліва глядзеў, як яна адскочыла ўбок, абцягнула спаднічку, папра́віла кофтачку, аскублася навокал, як качка, зазірнула, чуць прыўстаўшы на пальчыкі, у люстра, якое вісела на шафе, усміхнулася і быццам бы ўсё яшчэ пакрыўджана абуралася:

— Хватаешся, як ненармальны. Кожны ўсё хватаецца і хватаецца, кофтачку кожны дзень толькі мый!

Вецік засмяяўся. Толькі цяпер успомніў, як яшчэ ўчора на вечары быў злавіў яе ў цёмных сенцах і што яна хутка перастала супраціўляцца і сама абнімала яго і цалавала, калі нанесла некага...

І ад гэтага ўспаміну быццам пацягнула свежым ветрыкам і астудзіла. Не хапала толькі звязвацца з Клаваю, мець яе, гладкую жонку, машыну, зарабляць, каб уволю есці і піць. Ён не прагны на грошы і на ежу. Яму хапала і таго і другога. Ён ведае, што можна жыць не толькі дзеля таго, каб зарабляць на хлеб. Ёсць другое жыццё. Ён з дзяцінства бачыў, як глядзелі на тых, хто прыязджаў з горада, і як пачціва пра іх гаварылі, а пра

сваю работу, як пра нешта не вартае ўвагі, а таму выпіхалі дзяцей «у людзі». І Вецік не горшы за другіх...

Ён зноў успомніў, што вольны чалавек, што цяпер ніхто і нішто яму не ўказ. Ён ужо належыць да тых людзей, якія вяртаюцца сюды, каб пакрасавацца, якім павінны зайздросціць.

Вецік ступіў да Клавы, якая не вельмі спяшаючыся саступіла ўбок, толькі павяла вачыма, але ён не схапіў яе ў абдымкі, а далоняю мацнавата ляпнуў па туга абцягнутым спаднічкаю азадку. Клава рагатнула, незласліва ляпнула Веціка па спіне, але ён не азірнуўся, выйшаў з пакойчыка, там адвёў убок таго самага Лізінага, сунуў у руку пяцёрку:

— Дуй, Васька, вазьмі ў маці бутэльку.

— Няма ў яе...

— Давай, гліст белы. Палавіна табе.

— Пачакай, партыю кончу...

— Давай, я за цябе дастукаю, більярдун!

Пасланец вярнуўся скора. Выпілі тут жа, у кутку, дзе на табурэтцы стаяў бачок з вадою і эмаліраваны кубак. Васька выкаўтаў гарэлку, быццам ваду, пачырванеў, напхаў поўны рот хлеба, Вецік падумаў, што грошы наўрад ці Васька аддасць маці, і што з гэтага Ваські вырасце добры абармот.

Веціку не было больш чаго рабіць у клубе. Ён выйшаў на двор, гучна ляпнуўшы дзвярыма, з вядомаю толькі маладым прагаю, удыхнуў холад познявосеньскае ночы, у якой заблудзіўся і б'ецца тугімі хвалямі вецер, здаецца, разбіваючыся на халодныя нябачныя пырскі. У гэтым холадзе гэтак туга і горача білася ў Вецікавым целе кроў, што аж звінела ўвушшу. Ён вольна і шпарка ішоў па вуліцы, адзінокі, усясільны, упэўнены ў тым, што робіць. На двор зайшоў ціхенька, падышоў і памацаў затычку на хляве, але замест затычкі рука абмацала халоднае жалеза замка. Вецік здагадаўся, што бацька знарок замкнуў матацыкл, каб ён не ўзяў. Вецік спыніўся ля акна, праз шчыліну між фіранак бачыў, як сядзіць за сталом бацька, весела і злосна падумаў, што

7*

будзе на яго, на Вецікавым — пяшком пойдзе да Анюты і застанецца ў яе на ўвесь заўтрашні дзень.

Радуючыся сваёй непакорлівасці, помсліва і весела ішоў па вуліцы. Спыніўся, калі заўважыў самаходнае шасі ў святле, якое падала з акна ў Дубіцкага, уявіў, як заўтра раненька Дубіцкі выйдзе, каб ехаць на работу, а шасі быццам растала.

Вецік выключыў перадачу, выкіраваў на сярод вуліцы і асцярожна папхаў шасі, яшчэ не ведаючы, куды ж яго можна закаціць так, каб не адразу і знайшоў Дубіцкі. І толькі калі шасі само пачало каціцца з узгорка, і ён на хаду ўскочыў на сядзенне, здагадаўся, што можна ж паехаць і на шасі. Нічога яму не зробяць. Уключыў хуткасць і пусціў счапленне, матор спачатку зачмыхаў, потым затрашчаў нечакана аглушальна, быццам застрачылі на далёкім палігоне з буйнакалібернага кулямёта.

Вецік паспрабаваў запаліць святло, але яно не гарэла, і толькі тады падумаў, што Дубіцкі зліў на ноч ваду, але пяць кіламетраў праедзецца, не рассыплецца гэтая разваліна, а калі развaліцца, то Дубіцкі дзякуй скажа — дадуць новую машыну.

Пакрысе вочы прывыкалі да цемры, і Вецік выразна бачыў шэрую паласу дарогі. Прыбавіў хуткасці і на поўныя грудзі весела ўдыхаў пах саляркі і цёплага жалеза. І ён быў вольны, нікому і нічым неабавязаны, шчаслівы ад свае вольнасці, ад гэтае ночы ў полі, дзе ён і жывая душа, і ўладар...

Ён не заўважыў, адчуў, як пахілілася шасі. І не спалохаўся, калі лёгка праваліўся пад нагою тармазны педаль. Невядомая сіла падхапіла яго і прыціснула да такое гулкае пад нагамі і надзейнае зямлі. Сэрца на імгненне зайшлося ад вострага адчування палёту, а потым ад болю, з-за якога нельга зрабілася ўдыхнуць на поўныя грудзі, бо зямны холад раптам як астудзіў усю яго гарачую кроў...

III

Анэта ўстала, як толькі засвятлела на дварэ. Акуратна заслала пасцель, пастаяла пасярод хаты, агледзелася. Шпалеры на сценах старыя, крыху закуралыя ад старасці, але акуратныя, нідзе не парваныя і не вымурзаныя. Столь хоць і нефарбаваная, з дошак, пацямнелых ад часу, але вымытая старою, нават і ў прыцемках адсвечвала роўнаю жаўцізною, на якой, як птушкі, цямнелі ўкамянелыя за многа год сукі. Вокны завешаны падсіненымі паркалёвымі фіраначкамі, падлога, пафарбаваная сынам гадоў пяць назад, не вышмаргалася нагамі, туманна паблісквала фарбаю, толькі што дошкі высахлі, разышліся, што аж па пальцу шчыліны між імі. Ля сценкі між вокнамі стаялі два крэслы, таксама не цяперашнія, з гнутага дрэва, а бліжэй к покуці — круглы стол, засланы абрусам з мохрыкамі. На покуці, пад іконаю, вісеў рэпрадуктарчык, таксама стары, з крыху паржавелым металічным абадком, за якім была напята мацéра. Анэта ўмылася, памалілася, гледзячы на ікону, падышла да рэпрадуктара, пакруціла за кацёлку, каб чутней было, але радыё не стала гаварыць мацней, мабыць, не хапала моцы ў тых, хто перадаваў.

Паўз сцену — што ад двара — стаяла лава, даўнейшая, як і некалі ў бацькавай хаце. Федзя збіраўся выкінуць яе, але Анэта не дала, сказала, што адной ёй у хаце лава не замінае. Шкода было выкідаць лаву — яшчэ моцная. За лаваю, пры акне, стаяў стол, таксама старое сталярскае работы, а на сцяне, што ад сянец, вісела пафарбаваная ў зялёны колер паліца, з палічкамі, пазавешванымі фіранкамі, з шафкаю. На палічках у Анэты стаяў посуд і крупы, а ў шафцы ляжаў хлеб.

Хай і не ўсё новае ў хаце, але яшчэ моцнае, што мае цэну. Як і дамоўка ўся, хай і невялікая па-цяперашняму, але і не малая. Робленая з тоўстага дрэва хата, яшчэ добры гонтавы дах, прасторныя сенцы, хлявы таксама накрытыя добра і

дагледжаныя. Не, не ўсякі мужчына гэтак можа дагледзець дамоўку, як яна, Анэта.

Анэта апранула куфайку, падперазала фартух, узяла старую бляшаную дайнічку і пайшла да хлява, дзе некалі складала сена. У гэтым хляве выкапаны пограб, глыбокі і вялікі, сцены абкладзеныя каменнем і заліты цэментам, а зверху на рэйкі накладзена тоўстых дубовых плашчакоў. І рэйкі і плашчакі яна прыпасла з канца вайны, зрабіла пограб навечна, у зручным месцы — зверху натоптваецца ў хляве сена, а таму ніякі мароз не страшны. Неяк і не думалася, што хлеў можа быць незакладзены сенам. Каторы год ужо пусты хлеў. Суха пахне пыльнаю саломаю ■ падстрэшкаў.

Дайнічка зусім зыржавела — цяпер у ёй старая носіць з пограба бульбу, бо кошык цяжка вымаць па лесках з пограба.

Анэта пакінула дзверы адчыненымі, злезла ў пограб, пастаяла, пакуль прывыкнуць вочы да прыцемак. Некалі ў гэтым пограбе і бочка з капустаю стаяла, і бочачка з агуркамі, і морквы было, і буракоў, і бручкі. Цяпер насыпана бульбы і буракоў, бо агароду не садзіць, няма сілы капаць грады. А бульбу вясною ёсць выгада і прадаваць, і нават здаваць нарыхтоўшчыкам.

Анэта старалася не заўважаць і не думаць пра тое, што за апошнія гады раскідалася ўся яе гаспадарка. Ну, няхай ёй адной на карову цяжка было нарабіць. Але ж вось цяпер дажылася, што і куры няма на сядзібе, і апошняга парсючка закалола, а парасяці не купіла, няма каму нават недаедкі выкінуць. Кошка і тая прапала, сабакі разарвалі хіба.

Не стала гаспадаркі таму, што не стала сілы рабіць, як некалі, дамашнюю работу,— але пра гэта Анэта не хацела думаць і гаварыць.

Асцярожна ставячы вядро на аслізлыя лёсткі, старая выбралася з пограба, прыкрыла дзверцы анучамі, каб не лез холад. На двары паставіла вядро, агледзелася. Нідзе яшчэ не дымілі каміны. От жыць пачалі людзі. Каб гэта на старых некалі, каб устаў хто з іх з магілы!..

Спяць цяпер людзі да гэтае пары! Даўней канчалі б ужо ў печах паліць. І тое, што яна вось устала, пачала ўходжвацца, яшчэ больш абадзёрыла і падвесяліла Анэту.

У хаце яна распранулася, увішна запаліла ў печы, паставіла да агню чыгунок з вадою, села абіраць бульбу, памыла яе ў вялікай алюмініевай місцы, большую разрэзала напалам, паклала ў чыгунок. Пайшла ў каморку, якая гэтаксама, як і хлеў, пуста пахла пылам, а не мукою, не збажыною, што цяпер не стаяла тут у дзежках. Прывезеная Федзем мука была ў папяровых мяшэчках у шкафчыку.

Уходжвалася Анэта весела і, здавалася ёй, спрытна.

Снедала, паставіўшы на стол чыгунчык з бульбаю. Кусала бульбы, адкалуплівала лыжкаю па кавалачку масла, запівала халаднаватым малаком.

От нейкі лёгкі настрой апанаваў пасля таго начнога ўспаміну, не думалася ні пра сваю адзіноту, не нудзілася, гатова была цэлы дзень рабіць, пыніцца.

Прыбраўшы ўсё, Анэта прысела на лаву, каб успомніць, што ёй трэба зрабіць сёння, і не магла ўспомніць, бо і не было тае абавязковасці, бо, папраўдзе, пыніць ёй заставалася толькі сябе самую. Анэта аж гмыкнула — гэтак нечакана ўгледзелася самой, што пыніць толькі сябе адну, як пані якая, а таму зразумела і тую нудоту, і непрыкаянасць, якая падступала часінаю: толькі дзеля сябе самой рабіць — не мела быццам бы і сэнсу, век яна не толькі пра сябе думала, і таму мела права верыць, што яе клопат неабходны, што нельга без яго, а таму і без яе самое! Цяпер, выходзіла, бытта і не абавязкова яна патрэбна...

Анэта апранулася, выйшла на двор, пастаяла і пайшла да Гэлькі.

Гэльчына хата стаяла па другі бок вуліцы, цераз дзве хаты ад Анэцінае. Гэлька ўжо год як палучала пенсію, але не пакідала работу на свінарніку, дзяржала і карову, і падсвінка. Яна давала малако Анэце, платы не брала — «за тое,

што хату маю пільнуеце». Анэта і праўда пільнавала хату, калі Гэлькі не было, даглядала і гаспадарку, і давала парады, як і што рабіць, і не толькі давала, але і патрабавала, каб Гэлька рабіла так, як яна, Анэта, сказала. Праўда, раз ці два ў год Гэлька паўставала супроць свае камандзіркі. Старыя сварыліся. Анэта пасля гэтага сядзела які тыдзень без малака, памятаючы, што яе нага і на парог больш не ступіць да «тае доўбні». А што доўбня, то доўбня. Таму і замуж ніхто не ўзяў, таму і дажывае век ялаўкаю. Каб разумная была, то як пабачыла, што застаецца адна, як палец, то прыстаралася б ад каго дзіцяці, выгадавала б. І ніхто не ўпікнуў бы. Доўбня яшчэ і таму, што век душыцца, робіць, свету не бачыць, а так нічога і не мае. І грошы параздае за тое, што пляц ёй засеюць, што дроў прывязуць, а пасля ніхто і носу не пакажа. Некалі перастане ўздужаць і грошай не мецьме. А яшчэ і ўбоіна, не глядзіць нічога. Платы ледзьве стаяць, страха ўжо цячы пачынае, на варотцах няма і зашчапкі, на ноч калом з двара падпіраць трэба.

Усё гэта Анэта выгаворвала Гэльцы, а тады тая і бажылася, што Анэціна нага больш не ступіць на яе двор, што памыямі абалье, калі паўз яе хату тая пройдзе, бо і Анэта гэтакая самая дурная, як і яна, яшчэ дурнейшая. Таму нават і дзеці не хочуць да сябе браць, гэтак і ўтрупее адна ў пустой хаце, не прыйдзе дагледзець яе Гэлька...

Сварыліся яны абедзве доўга, з лютасцю, спавядаючы адна адной усё жыццё, бо і расказвалі ж, сябруючы, пра сябе ўсё без утайкі...

Праз які тыдзень, калі папанудзілася ўжо кожная ў сваёй хаце, Анэта брала збаночак, які заставаўся ў яе, і несла Гэльцы.

Заходзіла, казала «добры вечар», ставіла збаночак на стол і, ужо бытта адыходзячы, гаварыла:

— От забылася была. А табе мо і патрэбна пасудзіна?

— Каб толькі тае бяды. Не вельмі і карова доіцца. Ды і парасяці выліваю. А гэтыя два дні

нешта есці не ўзяло было. Так добра ела, адале, як нажом урэзала.

— Перакарміла, мабыць. Я ж табе колькі гаварыла, што не лі салодкага малака. Кіслым ніколі не абкорміш. Свіння ж, як абхваціцца яды, доўга ў рот не возьме.

— За гэтаю ж бо калгаснаю работаю вечна спяшаеш...

Пра сварку не ўспаміналі ні адна, ні другая.

Гаворачы, Гэлька налівала старой у збанок малака, падавала, як нічога і не было. Анэта брала збаночак, яшчэ стаяла ў парозе, потым садзілася на заслончык. І ўжо гаварылі мірна, пра ўсіх знаёмых-суседзяў, дружна, згодна хвалілі або ганілі.

Каб хто папытаў у Анэты, чаму яна так лёгка адпусцілася на Гэльку, то Анэта б сказала, што шкода ёй Гэльку. Ззамаладу ж была і рослая, і здаровая, і з твару харошая. От выйшла гэтак, што да вайны не пайшла замуж, а пасля вайны і мужчын не засталося. Любіла работу рабіць, за работаю свету не бачыла. Можа, каб больш дзе па гулях шастала, то і знайшла б якога мужчыну ці хоць дзіця б прыдбала.

А цяпер вырабіла сілу, грошы тыя, што зарабляе, бесталку распускае.

З Анэцінае б гаворкі выйшла, што каб не яе спагада з Гэлькі і не яе парады, то прапала б даўно Гэлька, нічога б не мела.

Анэта ведала гэта дакладна. І нават сама Гэлька на людзях, хвалячы Анэту, сама гаварыла, што каб не Анэта, то ёй, Гэльцы, немаведама як жыць было б...

Гэлька спяшала з рашкаю ў руцэ ад хлява, прыпынілася, выцерла руку аб хвартух.

— От добра, што вы, цётухна, прыйшлі! А ў мяне ж усё ўсярэдзіне аж трымціць. А тут у печы яшчэ не выгарала, а мне бегчы трэба. Ой цётухна!

— Куды ж гэта табе так трэба бегчы?

— Аляксандара ж нашага хлопец перавярнуўся ночы сёння на трактары. Ото ў войска ісці. Трэба ж мне бегчы туды.

— Гэта самы меншы Дзягелеў?

— Меншы. Большы ж яшчэ сядзіць у турме, паўгода асталося.

— Ну, пайсці табе трэба, вядома ж, радня некая. Толькі няма чаго надта трымцець. Рук жа пад яго цяпер не падложыш. Ты пра самую троха думай. Аляксандар за цябе гэтак калаціцца не будзе, як што якое. Работу памагчы рабіць не надта спяшаў ці спяшае, чужыя людзі робяць...

— Яно-то мо і праўда, але ж я нек падумала...

— Лішняга не трэба думаць і лішняга няма чаго да душы браць. Пайсці трэба. От бач, кажуць няма бога. А бог жа ёсць. Як гэты Аляксандар светам круціў, што вытвараў? І краў, і ў людзей браў. А не спажыве дабра. Старшы хлопец, бач, скруціўся, у турме. Меншы таксама падсунуў голаў. От на чужых слязах шчасця свайго не зробіш!..

— Тут жа не пра гэта, цётухна. Хлопец жа не вінаваты.

— Яно ж, ведама, гэтак. Але і ты не надта дапускайся да жалю. Век зжыла, а пра сябе думаць не ўмееш. І сябе трохі глядзі. Што тут табе рабіць асталося?

— От печы толькі паглядзець, каб дагарэла.

— Пагляджу я, дапалю.

Анэта зайшла следам за Гэлькаю ў хату, узялася за качаргу, падгарнула ў печы. І, стоячы пры печы, папыталася:

— Які ж дзень сёння? Пятніца? Радзіва мае толькі пэпча..

— Субота ўжэ сёння.

— А ты грошай лішне не бяры. Прывыкла разносіць! — прыкрыкнула Анэта на Гэльку, бачачы, што тая нешта шаполіцца ў шафе.

— Не, гэта я хустку шукаю...

— От, як я цябе не ведаю! Хлопца-то я не помню. А Анцю Дзягелеву шкода мне. Гэтакая харошая і дзеўка некалі была, і жанчына гэтакая ўдалая. А шчасця не бачыла. Круціў ён век светам, гнюсіў і з жанкамі, і з людзьмі...

— Ай, цётухна, што цяпер гаварыць... Пайшла я...

IV

Федзя прывык уставаць у сем гадзін. Уставаў, ці будні дзень, ці нядзеля. Устаўшы ў сем, ён паспяваў сабрацца і прыйсці на завод. І за многа год уставаць у адзін час увайшло ў прывычку. Ці, можа, яму толькі здаецца, што ўсё жыццё ўставаў так рана, бо ў маладосці ж любіў паспаць? Старэе. Дажыў да такіх год, што не спіцца. Хаця ніколі не думае чалавек, што стары ён, ёсць заўсёды ў яго спадзяванне, што яшчэ маладзён.

Федзя ўстаў ціха, каб не пабудзіць жонку, адзеўся ў трэніровачнае трыко — не любіў і ніколі не насіў піжам. Нагадвалі яны нешта бальнічнае, паласатае, а бальніц ён баяўся, можа, таму, што ніколі не хварэў, і толькі, праходзячы паўз прасторныя карпусы гарадской бальніцы, дзівіўся, якая яна вялікая і як многа там людзей, і не мог уявіць сябе там многа дзён. І калі нават высветлілася, што ў яго гастрыт, сам штодня піў адвар светаянніку не гэтулькі з-за веры ў поправку, а з-за таго, што баяўся трапіць у бальніцу.

Ён зайшоў у залу, прачыніў дзверы на балкон і аж адступіўся ў бок ад халоднага, марознага густога струменю, які, нібыта вада, пацёк у пакой. І было нешта ў гэтым холадзе такое моцнае, здаровае, што Федзя колькі часу стаяў нерухома і адчуваў, нібыта гэтае здароўе перадаецца і яму.

Потым выйшаў на калідор, прычыніў дзверы ў дзіцячы пакой, а сам зайшоў на кухню, сеў на белую з тоненькімі ножкамі табурэтку, закурыў «беламорыну» — не мог ніяк адвыкнуць курыць нашча. Некалі, як толькі прыйшоў з вёскі ў горад, пачаў зарабляць сам, і апранацца хацелася лепш, і закурыць дзеля форсу перад дзяўчатамі — тады не хапала грошай ні на адзежу, ні на папяросы. Цяпер хапае і на адзенне, і на папяросы, хоць і не цягне заглядацца на дзяўчат. Трэба было б пакідаць курыць. На ўсё ў жыцці свая пара, і трэба ўмець зразумець гэта і не працівіцца, бо ўсё ў чалавечым жыцці ідзе па сваіх бясконцых кругах. Нібы даганяеш нешта новае, лепшае

і шкадуеш і ўспамінаеш старое, пакуль раптоўна не спыніцца гэтая і доўгая і кароткая імклівая пагоня, а разам з ёю кончыцца і чалавечае жыццё.

Многа прайшло з таго часу, калі Федзя з палатнянаю торбачкаю пайшоў у горад. Цяпер ён ужо заслужаны і вопытны рабочы, майстра, як гавораць пра такіх. А вось некалі знікне, як пылінка, і застанецца ад яго памяці, можа, толькі на адно пакаленне, бо памяць пра бацькоў жыве яшчэ адзін век разам з іхнімі дзецьмі...

Часам недарэчныя думкі лезуць у галаву чалавеку, калі волас на сівае, а самога на дзяцінае вядзе...

— Ты ўжо не спіш, бацька?

Ён не чуў, калі падышла Лена, стала побач, пагладзіла рукою па галаве.

— Сівы ты стаў, Федзя.

Ён не адказаў, узяў яе маленькую і худую руку да свае жорсткае, непаголенае шчакі, другою рукою абняў і прытуліў жонку да сябе, адчуў яе цяпло:

— Хай бы спала яшчэ, Лена.

Яна заўсёды ўставала, як падымаўся ён. Кожнага дня праводзіла да дзвярэй, і потым ён бачыў, як праз акно глядзела яму ўслед. А сёння не было чаго рабіць у кватэры зранку, можна адпачываць, пакуль спяць дзеці.

Жонка нічога не адказала, пагладзіла далонню па шчацэ і не адышла. Яму было добра ад гэтае мацярынскае ласкі, ад яе дабраты, якую ён пачаў заўважаць і зразумеў толькі ў апошнія гады і якая, памятаў ён, была ў яе ад першых дзён іхняга жыцця разам. Цяпер не раз хацелася сказаць добрае, удзячнае ёй, і ён не адважваўся. Нечаму было сорамна, як і сорамна прызнацца на словах, што яму прыемна яе ласкавасць, і што ён чакае яе, і ад гэтага шчаслівы чалавек... З гадамі скупее чалавек і на шчырасць, быццам усё пакідае толькі самаму сабе.

— Старая я стала, худая і брыдкая,— уздыхнула Лена, і ён нічога не сказаў, толькі пацалаваў яе руку і мацней прытуліў да сябе.

Лена і ў сорак шэсць засталася худзенькаю, дробненькаю і вяснушчатаю з твару, на якім абазначыліся маршчынкі. Валасы не густыя і не пышныя, а цёмныя і коратка астрыжаныя. Але ў шэрых, нечакана глыбокіх вачах было многа дабраты, якая і робіць чалавека прыгожым тою прыгажосцю, вышэй за якую не бывае на свеце. Трэба ўмець адчуць гэту прыгажосць. І шчаслівы той, каму ў жыцці выпала сустрэць яе. Федзю цяпер страшна было падумаць, што ён мог пражыць жыццё і не ведаў бы пра гэта.

— Божа, дзеці скора ўстануць, а я лашчуся да цябе, як маладзёна,— ціха засмяялася Лена, села на табурэтку, па-дзявочы стуліўшы калені. У лёгенькай летняй сукенцы, акуратна расчэсаная, яна і заўсёды, колькі ён памятаў яе, была гэтакая ж акуратная і па-летняму прыгожая.

— Чым цябе сёння карміць? Што з табою робіцца?

— У цябе другі раз улюбіўся!

— Божа, Федзя! Хоць бы ў якую маладую...— Яна ціха і шчасліва засмяялася, нахіліла на адзін бок галаву, сур'ёзна раптам паглядзела на яго, адмоўна паківала галавою.— Божа, Федзя, не, не!

І твар яе стаў на нейкае імгненне няшчасны і спалоханы, нібыта спалохалася яна сваіх думак, ці толькі што сказанага. У вачах у яе была такая безабароннасць, што ён памкнуўся ўстаць, нешта сказаць, але яна сама вінавата ўсміхнулася.

— Я пастаўлю табе каву, Федзя.

— Да маці трэба ехаць. Холадна ў яе там, мабыць. Мы ж збіраліся выбраць табе паліто...

— Успеем. Едзь, пакуль снегу няма. Мне і так страшна, як ты куды едзеш.

— Пройдзем па магазінах, паглядзім табе паліто. А пасля паедзем разам.

— Не позна будзе?

— Успеем.

— А да Клавы маці так і не захацела ісці?

— І тая не надта яе хоча. А маці ж мяркуе, каб мне хата асталася, грошы каб мне былі.— Фе-

дзя ўсміхнуўся.— К Клаве яна не пойдзе і з-за гэтага.

— Я думала прыбраць сёння ў кватэры.

— Заўтра. Я памагу.

— Добра. Паснедай толькі.

Федзя ходка крочыў тратуарам, сухім і настылым. Сустрэчны ветрык прыпякаў у твар холадам. Федзя наставіў каўнер паліто, ссутуліўся. Любіў ён такія часіны ў горадзе, бязлюднасць ранішніх вуліц, белыя ватнія дымкі з выхлапных труб у легкавічкоў, гулкі пошчак абцасаў, дворнічых, чамусьці тоўстых, цёпла ўвадзетых цётак у чорных картовых халатах і гэтакіх жа чырвоных з твару, як і ранішнія агні светафораў. І тое, як яны па-мужчынску, быццам косячы, шахалі ў два бакі мяцёлкамі на вожагах...

Ён памятаў запалыя мацерыны вочы і непрывычную падпухласць ад голаду на твары. І адчуванне, быццам гэта ён вінаваты, што яна ўсё жыццё толькі рабіла работу, каб пракарміць іх, дзяцей, на старасць год мерзнуць адной у хаце, якую будавала не толькі сабе...

Той холад быццам цяпер астудзіў усяго і працяў аж да касцей. Колькі мінула гадоў, а адчуванне тое не праходзіць, не мінаецца, быццам было гэта не дзесяткі гадоў назад, а толькі ўчора.

Ішлі дажджы, доўгія, шэрыя і халодныя. Холад дабіраў і ў хаце, можа, таму, што ў печы многа не палілі, і цёпла было толькі на чарэні. Пахла сухою цёплаю глінаю і нагрэтымі анучамі. І гэтакім малюсенькім астраўком сярод холаду і вільгаці здавалася хата з заплаканымі шыбамі вокан, і так добра сядзець у цяпле на печы, і не хацелася злазіць босымі нагамі на халодны, выбіты глінаю дол.

Думалася не пра тое, што нельга выйсці на двор, пайсці ў школу. Нават страшна ўявіць, як па такім дажджы прайсці пяць кіламетраў да школы і потым мокраму сядзець у старым халодным памяшканні, якое на скорую руку скідалі з

ацалелых пасля ваеннага пажару гумнаў. Не пакідала трывога за маці, якая нерухома ляжала на печы і цяжка дыхала. Нават у прыцемку восеньскага дня твар яе быў смяротна-белы.

Федзю рабілася страшна ад таго, што маці не варушыцца, доўга ляжыць нерухома і пачынае ўсё слабей і слабей дыхаць. Тады ён станавіўся на прымурак і прыслухоўваўся. Маці адчувала яго позірк, расплюшчвала вочы, глядзела быццам скрозь туман, бездапаможна і адзінока.

Пасля маці заходзілася доўгім кашлем, ад якога аж падкідала ўсю яе. Здавалася, ад гэтага кашлю разарвуцца грудзі. Валя, якая не злазіла з печы, у даўгаватай, пашытай «на падрост» сукеначцы перастаўляла грызці сухія і цвёрдыя, як каменьчыкі, сушаныя грушы-дзічкі. Сад іхні вымерз перад вайною, а тую, старую грушу, што засталася, маці ссекла на дровы, каб не плаціць падатак. Маці гаварыла, што без груш яны пражывуць, лепш грошы яна за Федзю ў школу заплоціць. Дзічкі збіралі і сушылі з грушы, якая расла ў суседа, пры мяжы. Каб назбіраць іх, маці ўставала раненька, пакуль Лаўрынчык не прачнуўся і не пазбіраў грушы.

Тады Федзю не было як хадзіць у школу, ён сам парыў свінні бульбу, карміў курэй. Чатыры куры і свіння-мацёра, ад якое меліся выгадаваць парасят і ўтаргаваць за іх грошай,— уся іхняя гаспадарка.

Федзя дагледаў маці, варыў на абед расольнік з агуркоў альбо бульбяны суп, затоўкаючы яго здорам, скрутачак якога яшчэ застаўся ў кубле. Гэтага здору павінна было хапіць, пакуль вырастуць тыя парасяткі, якіх яшчэ не было. З дзічак варыў узвар. Узвар быў кіславаты, ад яго перасыхала ў роце.

Федзя хадзіў на мяжу, дзе засталіся кусты малінніку, якія яны кожны год карчавалі з маці і якія ўсё роўна браліся расці. Ён ламаў маліннік заварваць чай, які даваў піць маці, каб прайшла прастуда...

Таго дня маці не ўзяла ў рот ні лыжкі, толькі пакрысе піла астылы чай і цяжка і рэдка дыха-

ла, паднімала на сына вочы, якія глядзелі аднекуль ужо здалёку...

Як пачало вечарэць, незаўважна і глуха прыпадаў, акружаў хату ранні восеньскі глухі прыцемак, у душы зарадзіўся жах, яшчэ маленькі, але неадольны. Федзя адчуваў сябе самым адзінокім на свеце і самым няшчасным. І гэтае адчуванне адзіноты, непатрэбнасці і няважнасці ён запомніў на ўсё жыццё.

Невядома, ці чаго спалохалася ў цемры на печы, ці таксама ад страху за маці, нечакана галасна заплакала Валя.

Федзя не ведаў, што рабіць, адчуваў, што сам таксама вось-вось загалосіць, і тады ўсё прападзе, усё скончыцца.

— Ціха, чаго ты разраўлася! — прыкрыкнуў ён на сястру, і тая прымоўкла. І ў Федзю раптам ажыла знясіленая ўпартасць — нешта зрабіць!..

Чаму ён вырашыў, што маці патрэбна малако, паранае малако, невядома. Проста трэба было нешта рабіць, ратаваць маці і ратавацца. Ён абуў свае вялікія салдацкія чаравікі, у якіх ужо прапапалася падэшва і праз маленькую дзірачку нацякала вады, ускінуў старую мацерыну світку, якая была яму за адзежыну, і пайшоў на двор.

Коса, роўна і бязлітасна хвастаў у твар дажджом вецер.

Пакуль дайшоў да хаты Кульбіцкіх, картовыя штаны спераду прамоклі, і яго пачало калаціць ад холаду.

Хата Кульбіцкага стаяла на ўзгорку, маленькая, з акенцамі, да якіх была засыпана кастрыцаю прызба. Усё здавалася такім маленькім і нетрывалым, што і жыць там можа толькі адзін чалавек. Але ў гэтай хатцы мясцілася трое дзяцей і сам Кульбіцкі з жонкаю Мартаю, высокаю, худою і пляскатаю, як дошка, жанчынаю з вялікімі мужчынскімі рукамі, густым глухаватым голасам. Вярнуўся з фронту яе Ванечка з пакалечанымі нагамі — не разгіналіся яны пасля ранення — хадзіў цяжка прысеўшы, пакрысе перасоўваючы ногі. А больш сядзеў на шырокай лаве,

падкурчыўшы ногі па-турэцку, вялікагаловы, з густою чупрынаю, пабітаю сівізною, з цяжкімі сялянскімі рукамі.

У хаце было душна, моцна пахла самасадам, і пад столлю вісела сінь тытунёвага дыму. Цэлыя дні Кульбіцкі то шыў калгасныя хамуты, то правіў каму-небудзь абутак, а калі не было гэтае работы, плёў з лазовых дубцоў кашы ці ладзіў граблі — і гэтак кожны дзень, бо трэба было зарабляць на сям'ю, а сям'я была адзін пад аднаго, кулялася і пішчала на гліняным доле. І калі ўжо залішне было ў хаце віску, Кульбіцкі пагрозліва падымаў дубец:

— Ядры вашу, ціха! А то як сербану!

І дзеці на ўсякі выпадак падаваліся далей ад бацькі, прыціхалі, але ненадоўга. Сам Кульбіцкі, часінаю, глядзеў, як яны коўзаюцца па халодным доле, басаногія, раздзетыя, і вочы яго рабіліся нечакана цёмнымі і глыбокімі. Тады ён глуха стагнаў, неяк бяссільна і адчайна — стараўся і не мог штосьці пракаўтнуць, што дайка засела ў горле... Потым пільна азіраўся навокал, ці ніхто не глядзіць на яго. Калі былі староннія ў хаце, усміхаўся, чорныя глыбокія вочы ўспыхвалі жывым і вясёлым агеньчыкам.

— Заходзь, заходзь, Федзя! Што стаў на парозе! Ядры яго макатрону, прамок ты як! Ідзі сюды, садзіся.

Федзя стаяў у парозе, усё яшчэ холадна ўздрыгваючы, глядзеў на нахіленага над ботам Кульбіцкага, які гаварыў і не пераставаў шыць, спрытна хадзілі ў руках дратва і шыла.

— Мо падшыць трэба што?

Федзя не ведаў, што адказаць, глядзеў на малых, якія папіскваллі, як мышаняты, не звярталі на яго ўвагі і дружна спрабавалі паваліць на зямлю большага брацiка, а той стаў на чацвярэнькі, упёрся і задаволена пасмейваўся з таго, што яго не могуць падолець. Маленькія, дробныя, недагледжаныя дзеці. Пры слабым святле лямпы твары ў іх былі гэтакія ж бледныя, як і ў хворае Федзевае маці на печы. І ён раптам зразумеў, што дарэмна ішоў сюды і што ў гэтай беднай хаце

наўрад ці можна прасіць малака, ды ці засталося яно, калі павячэралі ўжо...

— Мама хворая... Есці нічога не бяруць...— Федзя не дагаварыў: адчуў, што заплача жаласліва, бездапаможна, як самае маленькае дзіця.

— Бо як жа, гэтака халепа на двары! А яна ж дзярэ картофлі за плугам. І ў дождж з радка не саступіць,— сказала Марта, быццам гэта мела цяпер хоць якое значэнне.

Кульбіцкі перастаў шыць. Чорныя вочы яго з-пад пасівелае чупрыны ўважліва паглядзелі на Федзю. Яны, мабыць, убачылі, які спалоханы ў яго твар, які ён увесь мокры: там, дзе стаіць, нацякло вады на гліну, яна пацямнела, аслізла.

— Улі яму, Марта, малака... Хай занясе Анэце. Мы і з расолам павячэраем, не паны.

— Але ж,— згодна ўздыхнула Марта, зірнула на дзяцей, якія быццам таксама нешта адчулі, прыціхлі і лупалі вочкамі то на Федзю, то на бацьку.

Марта падышла да прыбітае да сцяны паліцы, зняла стары, з вышчарбленым беражком збанок, паставіла на стол другі, напалавіну меншы, і акуратна, не спяшаючыся, наліла малака, зірнула на Федзю, які ўсё стаяў ля парога і нібы скрозь туман бачыў, як бела цякло са збанка ў збанок малако, бясшумна і мякка. Марта наліла малака ў кубак і падала яму:

— Вазьмі і сам чуць выпі. Дарма,— быццам перад самой сабою апраўдвалася яна, і яшчэ раз паглядзела на дзяцей.

Федзя не мог сказаць ні слова, толькі адмоўна пакруціў галавою.

Гаспадар засяроджана ўвіхаўся з дратваю і шылам, нават нешта ціхенька сам сабе пасвістваў, быццам нічога асаблівага не здарылася, але з-пад ілба паглядаў і бачыў, і разумеў усё. У яго, як і заўсёды, калі пачынаў хваляваца, трымцелі рукі, і ён не мог ніяк укалоць шылам у патрэбнае месца.

Федзя адчуў, што солена зрабілася на губах, цярнуў рукою па шчоках і зразумеў, што плача, нізка, быццам пакланіўся, нагнуў голаў і асця-

рожна, каб не спатыкнуцца, хуценька выйшаў у сенцы. Паволі, мацаючы нагамі дарогу, як ішоў па залітым вадою льду, ступаў па гразі, не адчуваў, што прамок да ніткі, усё яшчэ са слязамі, ад якіх было солена ў роце і якіх не трэба было стрымліваць.

Дома, нават не пераапрануўшыся, паставіў на прыпечак газоўку і расклаў за чалеснікамі невялікі агонь. Адліў у алюмініевы салдацкі кубак прынесенага малака, гатаваў яго, і потым, узлезшы на печ, памог маці прыўзняцца, сесці, прытуліўшыся плячыма да сцяны, са сваіх рук паіў маці малаком. Яна піла маленькімі глыткамі, толькі цяжка ўздыхала, і з воч у яе цяклі слёзы...

Маці дасюль пераканана, што ад смерці яе ўратавала тое малако.

Цераз тыдзень яна ўстала. І надвор'е тады зрабілася цёплым. Ні воблачка, ні ветрыку, за тры дні абсохла зямля. Дні гэтыя дастойвалі сваю кароткую пару сцішана і пяшчотна, у лёгкай зажуранай смузе, і ад гэтае сцішанасці і журботнасці не магло не зашчымець сэрца.

Маці, як пайшла на папраўку, трохі пачула сілы, сама пачала ўставаць паліць у печы, хоць яшчэ пабольвала і галава, і не пакідаў, мучыў кашаль, ад якога аж пякло ў грудзях.

Выпаліўшы ў печы, маці пачала збірацца ісці на пляц, і калі Федзя паспрабаваў сказаць, што няхай бы яна яшчэ пасцераглася, маці накрычала на яго, гэтак, як і крычала заўсёды, многа і бесталкова: у другіх людзей сем'і, яны гуртам мігам павыбіраюць пляцы, а потым і свінней выпусцяць самапасам, і каровы пярэйдуцца чарадою. Яна не вінавата, што за калгаснаю работаю свае не бачыць, хоць жыць і зімаваць зіму трэба з таго, што дома наробіш, бо на той працадзень не хопіць і курэй пракарміць... Яна не заўважала сама, як пачынала сварыцца, нібыта ўсе толькі і хацелі, што пакрыўдзіць ці абмануць яе. Федзя не пярэчыў і нават парадаваўся: калі яна зноў загаварыла гэтак, то паправіцца.

Маці сама паспрабавала капаць, выкапала некалькі карчоў бульбы, спынілася, выцерла спаце-

лы лоб, аддыхалася і прыкрыкнула на Федзю, быццам ён быў вінаваты:

— Чаго стаіш, не на гулі выйшлі? Бяры рыдлёўку!

Ён капаў акуратна, стараўся выстаўляць карчы наверх, каб найменш бульбы заставалася ў зямлі, каб лягчэй было збіраць яе. Блізка бачыў перад сабою, як нязграбна варушылася на каленцах Валя, яе маленькія, па-дзіцячы пухленькія рукі былі чырвоныя.

Ён стараўся не глядзець на гэтыя чырвоныя, як гусіныя лапкі, рукі.

Бульба расла малая, з курынае яйка. Дзе ёй расці большай на няўробленай, каторы год нearaнай зямлі, якая толькі і ведала рыдлёўку. Ён быў таксама яшчэ малы, худы і слабы на такую работу, і каб маці ўздужала, то яна б сама капала і, калі накопвала многа ў запас, станавілася і памагала збіраць бульбу. Але цяпер яна нязвыкла марудна і павольна збірала выкапанае, і Федзя нават паспяваў завозіць навыбіраную бульбу на старой калясцы, якую некалі рабілі вазіць яго малога.

Работа ішла роўна, і да вечара яны, можа, і скончылі б выбіраць.

Федзя толькі высыпаў прывезеную бульбу ў пограб і выходзіў з двара, як убачыў, што да маці на сівым маленькім коніку пад'язджае Дзягель.

Федзя пачуў, як Дзягель моцна і пагрозліва спытаўся:

— Дык гэта ты такая хворая? Калякцыйнае хай прападае, а свае грабеш?

Сівы старшынёўскі конік патаптаўся на накапанай бульбе і пацягнуўся мордаю да кошыка з бульбаю.

Маці нешта гаварыла, не ўстаючы з зямлі, але брыгадзір ссунуўся жыватом з коніка — таўставаты, у рыжай выгаралай бравэрцы, падпяразаны папругаю, у зашчытнай фуражцы і чорным галіфэ з жоўтымі некалі, а цяпер бруднымі скуранымі леямі.

— Не дапушчу сабаціравання, урадзіцельства! Марш на работу ў поле, сімулянтка!

Ён з размаху грабянуў ботам кош, і той пакаціўся да разоры.

— Аляксандарка, што ж ты робіш? — Маці паспрабавала ўстаць, але Дзягель папхнуў яе ў плячук, і яна зноў села на раллю. Моцна заплакала Валя, кінулася да Дзягеля, затармасіла яго за калашыну, але ён бы і не адчуў гэтага, з-за пляча ўдарыў рыдлёўкаю па зямлі — і тронак пераламаўся.

— Параспускаліся, свалата! Я вам пакажу ўрадзіцельства!..

Федзя і да гэтага чуў, што Дзягель ломіць рыдлёўкі, але ад таго, што ўбачыў, затрымцела і ўпала сэрца. Ён бягом кінуўся на двор, ухапіў з-пад сцяны нейкую патырчаку і, колькі ставала сілы, пабег на пляц. Не бачыў ужо ні маці, ні Валю, толькі Дзягеля, які тупцеў на месцы, нібы шукаў, што б яшчэ яму зламаць. Яго сівы конік пад сядлом не паднімаў галаву, збіраў бульбу. Федзя бачыў, як Дзягель заўважыў яго, нейкі момант утрапёна стаяў, пакручваў у руках адламаны тронак рыдлёўкі, потым неяк хуценька кінуў тронак на зямлю, ускінуўся жыватом на коніка, які аж пахіснуўся пад ім, лупянуў кулаком па баку і яшчэ пагразіў:

— Пры іспалненні!.. Пад суд падвяду!..— і яшчэ раз на ўсякі выпадак лупянуў абцасамі коніка пад бокі.

Федзю пасля доўга калаціла.

Дзягель тады не толькі аштрафаваў маці на дзесяць працадзён, але і заявіў участковаму. Той дапытваў Федзю, але так нічога і не зрабіў.

А летам, пасля сямігодкі, маці паклала ў палатняную торбачку яму два скавароднікі, дала грошай, якіх утаргавала за прададзеных парасят, і Федзя басаногі, са старымі чаравікамі на плячах, якія падрамантаваў Кульбіцкі, пайшоў пяшком да Грэзка, а адтуль на Шышчыцы, да шашы, каб пяшком дабрацца ў горад, да новага жыцця...

Маці не праводзіла яго, толькі выйшла следам з двара на вуліцу, заплакала і заспяшалася на работу...

V

Анэта дапаліла ў печы, замяла хату, патупала туды-сюды. Не давала спакою ёй нейкая турбота, не сядзелася на месцы. Апранулася, выйшла на двор, на вуліцу.

Холад гуляў па вуліцы. Зямля змерзлася, аж пабялела, укамянела. І вецер хадзіў па вуліцы пругкі і халодны, як веснавая снегавая вада. Роўна, густа шумелі дрэвы. Голле іх не варушылася, не гайдалася, а выцягнулася ў адзін бок,— па ветры,— бытта трава ў рачной плыні. І шэра, тонка ішлі над зямлёю воблакі, з-за якіх не магло прабіцца сонечнае святло, хай і халоднае, але ад якога весялей, а таму, здаецца, і цяплей. Не, надоўга не хопіць сілы ні холаду, ні ветру. Лопнуць павінна гэтая ветраная халадэча, знясіліцца і апасці на зямлю снегам ці дажджом.

Анэта заглядзелася на дрэвы і аж сцепанулася, калі слабенька пікнула машына на яе. Шэранькі легкавічок, гэтакі ж самы, як у яе Федзі. Ад яго цеплавата запахла ў паветры бензінавым смуродам.

«Гэта ж, Гэлька казала, субота сёння!» — спахапілася Анэта.

Здагадка, чаму гэтак рупелася, снілася, асвяціла Анэту. І як гэта яна забылася: заўсёды ж ёй а не спіцца, а не ўспамінаецца, калі прадчувае, што прыедзе хто да яе. А ўжэ як Федзя хоча прыехаць, то Анэціна душа ніколі не памыліцца. Варта ёй сасніць ці якую прымету прыкмеціць на тое, што сын прыедзе, і амаль заўсёды спраўдзіцца чаканне.

Федзем яна ганарылася. Няхай і ў навуку не пайшоў, рабочы, але чалавекам стаў. От Дзягелевы хлопцы... Прапалі за сабак. Старшы паехаў у горад, разбасячаў на бацькавых грошах, хуліганам стаў, у турме сядзіць, а меншы, бач, на трактар узбіўся, каб скалечыцца. А ці ж раўня, як раслі дзеці, догляд які быў ім? Яна, удава, з голаду пухла, у хаце не было чым выпаліць. Але ж ведала, што трэба дзяцей выгадаваць і вывучыць, у людзі выправіць. Хай яна сама дурная і сварлі-

вая баба, хай не жыла, свету не бачыла за работаю, але дзяцей выгадавала. Чорта яна самая дурная была! Удава, бедная — таму і за дурную папіхалі, а як сталі калгасы, як пасля вайны падняліся яны крыху, ва ўдарніцах хадзіла, у раён вазілі. Каб жа дурная была... І цяпер во, на старасці год, мае і пенсію, і дамоўку сваю, і сама сабе гаспадыня, ні ў кога ўжо не пойдзе прасіць на кавалак хлеба.

Яшчэ ў яе папросяць...

А Федзю яна любіла... Можа, што некалі ў іхняй сям'і не было хлопцаў, адны сёстры, і маці Анэціна кляла долю, што дае бог ёй адных дзяўчат, а можа, і таму, што Федзя быў першы ў Анэты і нарадзіўся ўжо сіратою — бацька нават не ўгледзеў яго.

Як не хацелася некалі ёй ісці ў другую вёску, у чужыя людзі. Бытта душа чула горкую долю... Але ж дзе не пойдзеш, калі ў бацькі дзяўчат поўная хата. Добра, што яшчэ бралі, не цяперашнім жа гэта светам...

Што пра сваё жыццё думаць ці ўспамінаць. Прашумела яно, сплыло. Цяпер пра дзяцей трэба думаць.

Анэта сама вырашыла, што паедзе гэту зіму зімаваць да Федзі. Гаворка вялася не першы год. Спачатку Анэта слухала і толькі пасміхалася: здароўя ставала, дзяржала яшчэ і карову, кармлячкоў, і, вядома, ні пра якія там пераезды-пераходы не думалася. Ды і не такая яна дурная, каб збыць сваю дамоўку, ехаць у чужыя куткі — хай і да дзяцей сваіх — а потым шукаць, дзе голаў на старасці год прыхіліць. Хоць кожная маці верыць сваім дзецям, але ж і дзеці ўжо не такія, што трапкача дасі, каб слухалі. Ці ж паверыла б яна, што Валя з Міцем адмовяцца пляц сеяць? Анэта ж і не падумала б пакідаць яго. Раней Федзя прыязджаў пасеяць, а тае вясны прыхварэў, лячыцца пасылалі. Анэта да дачкі, да зяця — а тыя і сабе сотак не сеюць. Куды ж на мацерын пляц ісці. Ды яшчэ і насварыліся на яе — паберажы здароўе, нашто табе тая зямля. Так і запуставаў пляц.

Анэта тады наплакалася, нагаварыла, што не гляне да дачкі, каб і паміраць давялося... Памірыцца-то памірылася, але цяпер, калі і сама адчула, што зіму перазімаваць адной страшна, сказала, што паедзе да Федзі, бо ніколі не была ў гасцях і хоча паглядзець перад смерцю на горад і як жыве сын.

Спяшаючыся па вуліцы да свае хаты, Анэта ўшчувала самую сябе, што не здагадалася пра Федзеў прыезд, бо і ён жа баіцца за яе ў гэты холад. Ды пакуль мароз і няма снегу, сама ж дарога сухая на яго машыну, сама ж прыехаць.

Анэта зайшла на двор, агледзелася, бытта шукаючы вокам сынаву машыну, і нечаму з палёгкаю ўздыхнула, агледзелася. Нічога не было на дварэ, нават і кастра дроў пад страхою ля хлява. Дровы Федзя склаў у хлеў яшчэ ўлетку. Анэта адчыніла хлеў, пастаяла, паглядзела, як усё роўна не ведала, што няма ж нічога жывога ў хляве, мо хіба толькі мышы, зачыніла хлеў, падышла да дзвярэй у клець, але не адчыніла дзвярэй.

У хаце Анэта прайшлася туды-сюды, не распраналася, прысела. Хіба адзежыну якую толькі ўзяць, але ж і гэта можна зрабіць за часіну якую, няма ж як загадзя звязваць вандзэлкі ды сядзець на іх...

Анэта распранулася, толькі глянуўшы на стол, успомніла, што забылася, не забрала ў Гэлькі збаночак з малаком. «От спяшаю, як баба замуж за салдата!» — усміхнулася з самое сябе, але трывожна і неспакойна было на душы.

А можа, і дарэмна сабралася яна ехаць. От тут сядзела б ціха, слава богу, яшчэ ніякая хвароба да яе не чэпіцца... А то ехаць... Той ад'езд на зіму ў горад, пакуль гаварылася пра яго і пакуль няскорым ён быў, простым здаваўся. А цяпер нешта затрапяталася ў душы, як матылёк. Век пражыла тут, нікуды са свае зямлі не выязджала, а пад старасць, на смерць, збірацца трэба. Нешта крыху ненармальнае, непрывычнае, ненатуральнае адчувалася ў гэтым. Дачка тут жыве, паездзіла па свеце, але вярнулася. А яна, старая, едзе...

І ад людзей як?.. Усё роўна, як Валя не захацела прыняць яе, што мусіць ехаць да Федзі. Валя ж сама гаварыла не раз, каб пераходзіла да іх, назусім, не толькі на зіму. Кватэра ж у іх у два паверхі, месца хопіць. Дзіва што. Валя і дастатней жыве за Федзю, што і сказаць: сама фельчарыца, а Міця інжынерам у калгасе, зарабляюць добра... Але ж застанься жыць у іх, то не будзе як дамоўку на Федзю апісваць.

І сама б яна пра каго другога сказала, што нешта не тое, не зусім правільна, каб хто другі гэтак паехаў. Хіба толькі прычына, што ў Федзі дзеці ў школу ходзяць, адны дома, як бацькі на заводзе. Але ж чаму не ехала да сына, калі дзеці меншыя былі? На чужыя языкі яно гэтак і выходзіць, што едзе Анэта, бытта месца ёй тут не стала. Людзям жа раты не пазакрываеш.

От хіба пайсці, сказаць, каб, як прыедзе Федзя, падышлі да яе Валя з Міцем, ды хай бы і чарку выпілі і за сталом пасядзелі. А то ўсё неяк выходзіць, як прыедзе Федзя з Ленаю, да Валі ў госці ідуць, там кампанія збіраецца, а ў яе ў хаце сабрацца ўсё часу неставала. Хай на ад'езд збяруцца дзеці ў сваёй хаце і пагавораць. Тут жа нарадзіліся, тут выраслі, тут яна, маці, мучылася з імі, гадавала, адсюль у людзі выпраўляла.

Ад таго, што цяпер зноў ведала што рабіць, Анэта пажвавела, весялей затупала па хаце, глянула на столь, узяла з качаргешніка вілкі, накруціла на іх намочаную анучу і пачала выціраць столь, пасля перацерла падлогу. Намочаная падлога заблішчала, і ў хаце, здалося, пасвятлела.

Пакуль рабіла гэту звычайную жаночую работу, стамілася, адчула, што ўпацела, млява гудуць ногі, сэрца трапечацца, як злоўлены верабей у руках.

Анэта паглядзела на старэнькія ходзікі з мядзведзікамі, якія валяюць дрэвы. Ходзікі станавіліся ўжо не адзін раз, на гіры падвешана палавіна ад старых ножніц, якімі стрыглі некалі авечак.

Часу яшчэ было. Валя з Міцем на абед дадому толькі прыедуць.

Анэта ўзлезла на печ, падкінула пад галаў ку-

файку, легла на голым чаране. Старому чалавеку чарэнь — самая лепшая пярына. Ці гэта толькі прывычка ў людзей яе веку?

Анэта не заўважыла, як задрамала.

...Прывялая канюшына пахла густа і чуць душнавата. Спаднізу яшчэ не адступіла вільгаць, і пад граблямі неспадзявана буйна і чыста блішчалі расінкі. Ад расы прыемна-халаднавата было ў нозі і не так калолася пакоша. У цяні, пры бярэзніку, яшчэ больш ляжала расы на траве. Яна роўна шарэлася, як прыпацелае на дождж акно. Усё мацней прыгравала сонца, і з гаю павявала на поле душнаватым водарам бярозавага лісця. Ад яго і ад п'янаватага паху волкае канюшыны аж кружылася галава.

Анэта адчувала, што Міхаіл глядзіць на яе, і не даганяе, каб ісці ўпоравень, а знарок крыху прыадстаў. Гэты позірк і радаваў, і нечаму сорамна было, пачынала звінець у жылах кроў. Не чулася ў руках адпаліраванае да бляску арэхавае грабільна. Яна гатова была ляцець па пракосе, толькі зрэдку незаўважна азіраючыся цераз плячо на Міхаіла, прыжмурваючыся ад сонца. Ягоная высокая хударлявая постаць не наблiжалася да яе. Толькі на нейкае імгненне ён прыпыняўся, махаў галавою — адкідаў з воч валасы.

Міхаіл дагнаў Анэту ля самага бярэзніку, калі яна прыпынілася на хвілінку, абапёршыся на грабільна, усміхалася з таго, як крыху нязграбна ходзяць граблі ў вялікіх яго руках. Падумала, што можна было і не ісці яму на поле, сама б яна разбіла пакошанае. Міхаіл не дайшоў да канца, спыніўся, бытта спатыкнуўся аб яе позірк, уваткнуў грабільна ў зямлю, пайшоў да яе, заўсміхаўся. У яе зноў зазвінела кроў, нават зашумела ў галаве.

— Утамілася? Не спяшай, успеем яшчэ. Раса добра не апала,— гаварыў ён, асцярожна і моцна абнімаючы яе. Яна сама падалася да яго, прашаптала толькі: «Божа, здурнелі саўсім... Людзі яшчэ ўбачаць!» — але не памкнулася аслабаніц-

ца, захадзілася сэрца ад салодкага, невядомага ніколі дасюль болю...

Яна стомлена, здзіўлена і радасна глядзела на Міхаіла. На яго чуць з гарбінкаю нос, цёмныя і плаўныя, як дзявочыя, бровы, светлыя сінія вочы і густыя, русыя, мяккія валасы. Дзіўна было, што, пражыўшы амаль два гады разам, яна не прыкмячала, што гэтакія ласкавыя ў яго бровы, а вочы крышку журботныя і добрыя. Яна саромелася яго і баялася — і старэйшы ён быў за яе гадоў на шэсць, і нейкі непрывычны, гэты чалавек, якога ёй наказвалі і слухаць і любіць. Яна і любіла, і даглядала яго, вяла спраўна работу ўсю, бо ўмела рабіць з дзяцінства. Але ўсё роўна заставаўся Міхаіл тым незнаёмым чужым чалавекам, які прыехаў да іх і пры якім яна не хацела зайсці ў хату, якога баялася і саромелася і які сасватаў яе...

Міхаіл бы адчуў, што яна глядзіць на яго, не павярнуў галавы, усміхнуўся, працягнуў руку, прытуліў яе галаву да свайго пляча, пагладзіў рукою па валасах. Рука была шурпатая, і валасы лёгенька чапляліся за ягоную далонь.

— Ты не думай, я не хворая ніякая... Я нараджу дзіця. Я і сама хачу,— вырвалася ў Анэты. Яна адчула, як замерла Міхаілава рука, і Анэта здагадалася, што Міхаіл думаў пра гэтае ж самае, і яго спалохала, што і яна сказала пра дзіця ўслых.

— Я не думаю. Мы ж маладыя яшчэ, здаровыя. Зямлі з нас хопіць, наробім і дабра, і дзяцей нагадуем, дзіва што! Каб адно з аднаго спагадваць навучыліся... А работа, век будзе работа, і да смерці мы яе не пераробім...

— Дык я ж каб лепш усе стараюся, каб людзі не сказалі, што ўзяў ты гультая, а не жонку.

Анэта крышку адсунулася ад Міхаіла. Кожнага дня, з ранку да вечара, яна, як і вучыла маці, старалася рабіць, як тая пчолка, чакала, каб пахвалілі яе, і было за што пахваліць. А выходзіць, што не пахвалу зарабіла...

— Бачу я, чаму ж, не сляпы. Але я не пра гэта гавару. Бацькі мае век адно аднаго за работу елі. Нагледзеўся я. Чалавек жа не конь у баразне. От я пра што... І ты ж у мяне такая маладзенькая,

а от першы раз мы з табою гэтак,— Міхаіл не дагаварыў.

І яна адчула, што пра нешта здагадваецца, нешта і праўда бытта ў ягонай гаворцы, але так зразумець і не магла. Памкнулася была пагладзіць гаспадара па валасах, і ён, як і хацеў гэтага ці адчуў, усміхнуўся, заплюшчыў вочы, ледзь варухнуліся губы.

Але яна не пагладзіла, глянула ў неба, зжахнулася, што высока ўжо сонца, што добра сушыць з ветрыкам, а яны, як пустадомкі якія, у цянёк схаваліся.

Анэта падхвацілася на ногі і нечакана для самое сябе прыкрыкнула на гаспадара:

— Уставай! Сонца вунь дзе! — і спахапілася: нашто гэтак моцна сказана ў бярозавай цішыні?

Міхаіл сцепануўся, прыкрыў рукою вочы, бытта спалохаўся, што ўдарыць яго па твары, потым моўчкі падняўся, паволі пайшоў да сваіх грабляў. Ёй трэба было нешта сказаць да яго. Дзіўна, але яна ўжо не саромелася і не баялася яго, яна бытта ведала ўжо наскрозь яго і мела нават нейкае права на яго. Анэта не ведала, што сказаць і як сказаць. Пра работу яна ўжо сказала. А тут трэба было нешта другое, чаго яна не ўмела гаварыць.

Яна бачыла, як паволі кончыў Міхаіл разбіваць свой пракос, пастаяў, паглядзеў на яе, а потым пайшоў на другі канец поля, распрог каня.

Анэта зразумела, што і праўда няма чаго ім тут рабіць удваіх, што невядома навошта прыехаў сюды Міхаіл.

Ён садзіўся ўжо на каня, махнуў ёй рукою, паехаў, толькі чамусьці не аддаляўся, а ўсё бліжэй пад'язджаў. І конь пад ім быў буланы, танканогі, з ружовымі далікатнымі ноздрамі, якія трывожна і вільготна ўздрыгвалі, цягваючы паветра. Гэтакі буланы быў пад камандзірам партызанскіх разведчыкаў, якія першы раз заехалі да іхняе вёскі, надвячоркам. Яны не сышлі з коней, якія стаялі пры плоце. Разведчыкі чакалі свайго таварыша. І самы маладзенькі з іх, у вайсковым, з нагаечкаю ў руцэ, абаперся рукамі перад сабою на сядло, стомлена і задумёна нахіліў набок галаву,

а потым і заспяваў пра тую ракіту ў чыстым полі, дзе «ляжыць у сыру зямлю зарыты малады чырвоны партызан». І на склоне сонца здавалася, што сам пра сябе спявае разведчык...

Цяпер Анэта стаяла ўжо на сваім двары, пры плоце. А на буланым ехаў вуліцаю партызан Барысаў. І аблічча яго, і штаны з карычневымі леямі, і вялікі наган у драўлянай кабуры, што паляпваў каню па рэбрах. На ім чорны палітончык, на галаве фуражка з зорачкаю. Анэта жахнулася: чаго ён уздумаў адзін сярод белага дня ехаць па вуліцы. Толькі ўчора паліцыя была! А ён яшчэ і буланага падкіроўвае на гэты бок, да яе двара. Рабі, што хочаш! Хоць не пускай яго на двор. Але не ідуць ногі — на кані ў адзежы Барысава сядзіць яе Міхаіл, той, маладзенькі, усміхаецца. Як угледзеў, што зжахнулася яна, пальцам перад губамі паківаў — маўчы. Каня прыцішыў, шапнуў не нагінаючыся: «Нічога, не пужайся. Я ж табе некалі маладзенькай гаварыў... Ніхто мяне не пазнае, акрамя цябе. Чалавек, як пажыве, то многае перадумае і да многага дадумаецца. А пазнім шчасцем ні гэтак нацешышся, як намучышся...»

І паехаў. Толькі крануў павадамі каня, і той пайшоў, а пад ногі яму бытта туман па зямлі паслаўся. Усё глыбей у туман уваходзіў конь, а пасля і зусім сышоў туды, уніз, пад туман...

Анэта спрасонку падхапілася на печы. Яе павяло набок, ледзьве ўспела ўхапіцца за брус, каб не ўпасці долу. Як адзержалася, сядзела, азіралася наўкруга. Трапятала ўсё ўсярэдзіне ад перажытага — напалавіну сну, напалавіну ўспаміну. Гэта ж трэба, каб на старасць, перад смерцю, снілася ці ўспаміналася тое ўсё маладое! «От баба, хоць і цяпер за салдаціка замуж ідзі»...— пакпіла з самое сябе, злезла долу, падышла да акна потым паглядзела на гадзіннік — крыху толькі і задрамала. Але ж трэба, каб такое сасніць-успомніць цяпер. Паўвека амаль прайшло, як няма гаспадара, многа чаго перабылося. Ён доўга яшчэ ваяваў, заспеў грамадзянскую, вярнуўся дадому зра-

нены, хворы на туберкулёз. За ім даглядаць трэба было. Сын ад яго нарадзіўся. Гадаваць дзіця адной трэба было, у калгас хадзіць, дома глядзець — не будзеш жа цахлець, каб людзі после з дзіцяці смяяліся, каб за мацеру брыдка яму было. Гэта ўжо ў вайну пачалі заязджаць да яе партызаны, а часцей адзін, Барысаў.

Дарма, што папікалі ёй Барысавым. Папікаць усе ўмеюць. Яна ж і сама не дурная, бачыла: многа дурных жанок было, бытта не ведалі, што тых партызан недзе і сем'і чакаюць, што, як кончыцца вайна, кожнага дадому павядзе. Гэтак вайна людзей па свеце перамітусіла... Ведала, чаму не. Але ў яе з Барысавым не гэтак, як у другіх было. От мо і пабыло шчасця ў яе бабіным веку тыя два гады, пакуль не падышоў фронт. Няхай і нячаста мог прыехаць ён. Але ж як яна чакала яго! Здэцца, каб сказаў, забрала б Федзю і следам за ім пайшла, як тыя жанкі ў партызанах, разам са сваімі мужчынамі, пабраўшы вінтоўкі... Вярнуўся б Барысаў, каб не прапаў на фронце. Яна ведае, што вярнуўся б, бо знаў, што дзіця павінна нарадзіцца, хацеў яго. Анэта ні разу не раскаялася, што нарадзіла дзіця ад Барысава: калі і прапаў чалавек, то хоць дзіця ад яго засталося. А людзі... Пагаварылі — і перагаварылі. Цяпер, можа, хто і пазайздросціць, што адважылася яна.

Людзей слухаць трэба, але і голаў сваю мець.

Анэта адчыніла куфар, дастала чыстую адзежу, вялікую карычневую хустку з махрамі, перакладзены, каб не ўбілася моль, зеллем з мяжы, кажушок.

Здзівілася, як цёпла і свежа жаўцеліся з сярэдзіны куфра сасновыя дошкі, бы і зрабілі гэты куфар нядаўна, а не тады, калі ёй, дзяўчыне, збірала маці пасаг. Анэта асцярожна дакранулася да сухога гладзенькага дрэва, нібы хацела адчуць яго даўнюю цеплыню, узяла з прыскрынка звязаныя суравою ніткаю два крыжычкі, Федзеў і Валін, і прывязаны да іх яе пярсцёнак, такі тоненькі, маленькі і далікатны ў тоўстых яе пальцах. Крыжыкі трэба было аддаць дзецям. Але ж як аддасі, не возьмуць...

Вечка куфра Анэта апусціла асцярожна, як баючыся патрывожыць нешта жывое, апранулася, узяла грошы, выйшла на двор, і толькі, калі ўставіла ў прасвідраваную ў вушаку дзірку ключ, каб замкнуць на замыкла хату, успомніла, што забылася ў качаргешніку кіёк, мусіла вярнуцца ў хату, незадаволеная тым, што вяртаецца — не на добрае прыкмета.

Па вуліцы спяшалаісці сцежкаю паўз плот. На вуліцы не было ні душы, як і звычайна ў зазімак, калі на халодную шэрань не хочацца нават глядзець і праз акно з цёплае хаты. Пра рукавіцы Анэта забылася. А востры ад марозу вецер не толькі прыпякаў холадам у шчокі і выбіваў [redacted] воч слязу, але апякаў і рукі, што аж не чулася іх. Некалі ж зімою, у самыя маразы, без рукавіц магла рабіць работу.

За вёскаю, нагінаючы голаў, каб не гэтак даймаў сіберны вецер, Анэта цвёрда і роўна, упэўнена пакіравала па высокай, добра ўезджанай сыпанцы да цэнтральнае сядзібы — новага калгаснага пасёлка з роўнымі шэрымі шыфернымі дахамі аднапавярховых домікаў і, быццам галоўным сярод іх, адным двухпавярховым побач з воданапорнаю вежаю, над якою лятуча трапятаў на ветры чырвоны сцяг.

VI

За вокнамі стаяла цёмная шэрань. Холадна і моцна прыпадаў да сцен вецер, нібыта сцены заміналі яму, і ён вяртаўся і вяртаўся, мацаваў за каменную перашкоду, і зноў адступаўся.

Міця асцярожна ўстаў [redacted] ложка, надзеў сіні трыкатажны касцюм, сышоў з другога на першы паверх, у залу. Папрысядаў, памахаў рукамі, потым пайшоў у ванну, з задавальненнем фыркаў пад душам.

Міця ўставаў рана і цяпер, хоць на гэта і не было пільнае патрэбы — не ўборка ці пасяўная, тэхніка на рамонт становіцца. Але Міця ведаў, што людзі дзівіліся і з пашанаю гаварылі: у якую

рань ні прыйдзі на цэнтральную — інжынераў матацыкл ужо там.

Абавязкова рабіць фіззарадку Міця пачаў пасля таго, як заўважыў, што пачаў таўсцець. Ён быў перакананы: само тое, што кіраўнік тлусты, крыху непрыязна настройвае падначаленых — падляноўваешся, сядзіш залішне, калі гоніць цябе ўшыркі. Праўда, гімнастыку рабіў так сабе — памахваў рукамі, патупваў, каб разварушыцца. Невядома, ці страйнейшая рабілася постаць, але пасля гімнастыкі і душа раніцою апетыт будзь здароў.

Міця вярнуўся ў спальню, узяў электрабрытву, уключыў. Брытва цёпла і мякенька завурчала ў руцэ.

Жонка спала, адвярнуўшыся тварам да сцяны, роўна, спакойна дыхала. Яна прывыкла ўжо, што ўстае Міця рана, і не прачыналася. Міця глядзеў на поўнае, круглае жончына плячо, на тое, як глуха спіць яна, і адчуваў, што крыху злуе яго, ці што, гэтая яе спакойнасць. Тую худзенькую, прабіўную і шуструю дзяўчыну, з якою ён пазнаёміўся ў Карэліі, куды паехаў з войска, цяжкавата было пазнаць у гэтай жанчыне і ленаватаю ўпэўненасцю ў кожным руху, як у чалавека, які дасягнуў усяго, чаго хацелася ў жыцці, і цяпер яму засталося толькі спажываць асалоду. І Валя любіла пахваліцца, што сваё жыццё яна зрабіла сама: не паслухала маці, пакінула вёску, не пабаяўшыся паехаць за свет, не паленавалася, вывучылася на фельчарыцу, прымусіла і Міцю завочна скончыць на механіка. Яна настояла пакінуць і Карэлію, і горад, каб паехаць у вёску — тут і кватэра адразу, грошы, і ўсё, што хочаш. І яна за чалавека, і Міця інжынерам. Урэшце, і кватэра, і грошы, на якія куплена ўся мэбля і ўсе Валіны строі, Міцевы, і каб не ён, інжынер у калгасе, то на такую пані, як фельчарыца, не вельмі б хто зважаў... Ды, калі казаць шчыра, такі рай, як пасада калгаснага інжынера, не надта суцяшаў Міцю. Таму ён падаўся завочна ў інстытут, дабіўся, што прызналі яго адным з лепшых калгасных інжынераў у раёне, і быў упэўнены,

што па плячу яму і большыя маштабы, асабліва цяпер, калі так шырока пайшла ў сельскае жыццё механізацыя, якая прывядзе да індустрыялізацыі вёскі... Валя скептычна пасмейвалася з Міцевых планаў, не пярэчыла, хутчэй таму, што была задаволена дасягнутым і верыла — ад дабра дабра не шукаюць.

За гэты год, асабліва за ўборку, за пасеў азімых Міця выслужыўся: тэхніка працавала без паломак, без прастояў. Сакратар райкома збіраў інжынераў з усяго раёна і на базе іхняга калгаса паказваў, як павінна быць арганізавана і падрыхтоўка тэхнікі, і яе абслугоўванне, і тэхналогія правядзення работ. І Міця меў поўнае права спадзявацца на хуткія перамены ў жыцці і быў гатовы да іх.

Калі Міця сышоў, ужо адзеты, уніз, на кухню, на пліце стаяў чайнік з вадою, на скаварадзе смажылася мяса, на дошчачцы ляжала накрышаная цыбуля.

Міцева маці ў шырокай стракатай сукенцы, у кабаце, у хустцы, завязанай на лоб, пынілася на кухні. Калі б Міця ні ўставаў, маці гатавала яму снеданне, нібыта знарок пільнавала яго. Цяпер Міця прывык да гэтага, а першы час было не па сабе: увесь час, як яны жылі ўдваіх з Валяю, як і вучылася яна, як і з малым на руках была, як і на работу хадзіла, заўсёды ўставала, у халоднай верандзе на керагазе снедаць гатавала... А цяпер усе клопаты пра мужа перадала маці, быццам толькі і чакала гэтага.

— Добрае раніцы,— павітаўся Міця.

— Добрай раніцы. Пашто так рана падняўся? Чай, не ўборка-то...

— Зямля, мама, тых не любіць, хто позна спіць. А без машын цяпер зямля запустуе. Ні малака, ні мяса не будзе.

Маці кожнага разу пыталася, чаму ён так рана ўстае, і кожнага разу Міця адказваў нібыта і ўсур'ёз, нібыта і ў жарт, але так, каб адказ спадабаўся маці.

— Яно-то верна... Раз ты начальнік над машынамі...

Маці ўжо пяць год жыла ў Міці. Спала яна ў адным пакоі з Генкам — пільнавала, каб не раскрыўся ночы ўнук, не прастудзіўся. Міцю здавалася, што маці баіцца адна спаць, таму і адмовілася спаць у зале, дзе няма ночы ніводнае жывое душы. Зусім нядаўна Міця чагосьці прачнуўся ноччу. Яму здалося, што нехта не спіць у сынавым пакойчыку. Ён асцярожна прыадчыніў дзверы. Маці не спала. Сядзела на крэсле пры акне ў адной кашулі. Цішыня была, поўня на ўсё неба разлілася. А на зямлі пуста, бясконца, як абмерла палявая прастора. І такою белаю сумотаю глядзіць зямля ў акно, такою журбою, што хоць ты збірайся і ідзі, ідзі куды вочы глядзяць — і нічога не ўгледзіш новага, толькі гэтая белая журба над пустою зямлёю, якая не адпускае сэрца, будзе ісці ўслед, весці цябе...

Міцю спалохаў і амярцвелы ад месяцавае белі мацерын твар, і слёзы, і гэтакая скруха на твары, якая бывае хіба толькі ў вязня, калі глядзіць ён за акно на волю.

Міця не адважыўся зачапіць маці...

Пісьмы з радзімы, ад брата Івана, Міця атрымліваў гады ў рады. Бо гэта ад яго, прыехаўшы пасля Карэліі ў госці на радзіму, на Шар'ю, Міця і забраў маці да сябе. Спачатку Міця не пазнаў маці: з яшчэ маладжавае моцнае жанчыны стала яна сутулаю бабуляю, якую брацец Іван, што навучыўся папіваць гарэлку, біў і выганяў з хаты. Выганяў не толькі маці, але і жонку з дзецьмі.

Міця прывёз маці да сябе быццам у госці, а потым сказаў, што нікуды не пусціць, напісаў Івану пісьмо.

Маці спачатку была заплакала, запрасілася, забедавала, што цяжка там будзе нявестцы з дзецьмі з «тым ірадам». Але пакрысе прывыкла да новага жыцця, да Генкі, які пакуль не хадзіў у школу, быў дома.

Пісьмы маці часцей пісала нявестка, перадавала ўсім прывітанні ад Іванушкі, які быццам і менш піць стаў, зусім паправіўся, але шыбка крыўдуе на Міцюху...

Маці моўчкі слухала пісьмы, дадому не прасілася, а ноччу, мабыць, плакала.

Цяпер маці сядзела на табурэтцы, глядзела, як еў сын. І твар яе быў добры, як і ў кожнае маці, калі глядзіць яна на сваё дзіця, здаровае і шчаслівае.

Міця падзякаваў за снеданне, выйшаў у прыхожую, надзеў скураны матацыклісцкі касцюм, на голаў зімовы танкісцкі шлемафон.

Тэлефонны званок заспеў Міцю ўжо на парозе, нечакана моцны і металічны ў ранішняй цішыні. Міця хуценька схапіў трубку, каб спыніць гэты звон:

— Слухае Гарбачоў.

— Добрае раніцы, Змітро Васільевіч. Ты хіба пад тэлефонам у прыхожай начаваў сёння? — пажартаваў старшыня.

— Добрае раніцы, Антон Антонавіч. Я паважаю начальства і духам чую, калі яно пазвоніць, а таму загадзя пры тэлефоне дзяжуру. Што здарылася?

— Страшнага нічога, але і вясёлага мала. Прыязджай, браце, у кантору.

Голас у старшыні глухаваты і спакойны, але Міця ведаў за гады работы з Антонам Антонавічам, што без дай прычыны зранку ці ноччу старшыня нікому званіць не будзе. Толькі тады, калі нельга абысціся без чалавека.

Міця адказаў коратка, па-вайсковаму:

— Выязджаю,— і паклаў трубку.

Выкаціў з дашчанага гаража «кашку», адчыніў кран, прыкрыў паветраныя заслонкі. Матацыкл, нават і ўстылы, завёўся з першага качка. Трымаць матацыкл спраўным і дагледжаным таксама было ў Міці прынцыпам. Дрэнны той шавец, у якога чаравікі з дзіркамі, не тэхнар той, у каго свая машына не дагледжана. Некалькі хвілін Міця даў матору папрацаваць на малых абаротах, каб нагрэўся.

З месца крута завярнуўся, што аж адарвалася ад зямлі кола каляскі. Марозны густы вецер апёк твар, бытта паветра было з нябачных вострымі ільдзінак. Але прыемна стала ад гэтага

пякучага холаду, ад тугога, цёплага, мускулістага клёкату матора ў густым настылым паветры.

Не даязджаючы да канторы, Міця выключыў запальванне, па інерцыі падкаціў да варотцаў, затармазіў, саскочыў з матацыкла, на хаду расшпіліў куртку, зняў шлефамон, пяцярнёю расчасаў валасы, раз кораценька стукнуў пальцам у старшынёўскія дзверы і без дазволу ўвайшоў у кабінет.

Старшыня сядзеў за сталом, адкінуўшыся плячыма да спінкі крэсла. Пінжак быў расшпілены. Шыракаваты, па апошняй модзе, гальштук ляжаў на жываце, які прыкметна выступаў пад блакітнаю нейлонаваю рубашкаю. Рэдкія сівыя валасы гладка прычэсаны, быццам прылізаны, вочы пад кашлатымі светлымі брывамі прыплюшчаны. Такім старшыня быў, калі хварэў альбо калі штосьці не ладзілася з работаю.

Гарбачоў заўважыў гэта. Ён увайшоў у кабінет цвёрда, па-вайсковаму ставячы ногі, падцягнуты і спрытны, як лётчык, у сваім скураным касцюме, падаў руку цераз стол. Старшыня кіўнуў галавою, але не ўстаў, як заўсёды, седзячы паціснуў руку.

Участковы міліцыянер з несур'ёзным прозвішчам Вушкін скоранька ўстаў, казырнуў і падаў Міцю руку. Старшы лейтэнант не распрануўся, сядзеў у вынашаным чорным кажушку з новымі пагонамі. Хударлявы, востранькі яго твар быў зямліста шэры, з пачырванелымі ад ветру павекамі. Тоненькая палявая сумка ляжала на стале, і ён перабіраў па ёй пальцамі.

Старшыня кіўнуў Міцю на крэсла — сядай. Ён знарок выклікаў Міцю, каб пайсці, не быць пры ўчастковым. Мабыць, пачаў старэць, нервы здаюць. Усё не мог спакойна думаць пра нядаўна бачанае: у святле аўтамабільных фар перавернутае ўгору калёсамі шасі, чорнае ў святле масла з матора, чорная кроў і нечакана белы хлапечы твар, тоненькая, як дзіцячая, скура на руцэ, што нежыццёва ляжала на зямлі. Адразу падумалася пра свайго сына. І цяпер вось адчуванне віны, якое бывае, мабыць, у кожнага старога чалавека,

што бачыць няшчасце, якое здарылася з маладым. Паколвала сэрца, не хацелася, каб хто бачыў яго слабым ці хворым.

Старшыня злавіў сябе на думцы, што як і ўгледзеў хлопца там, на месцы аварыі, адразу ўспомніў, што спадзяваўся — пасля войска вернецца ён дадому, сядзе на трактар. Гэта лета прарабіў памочнікам камбайнёра...

— Што скажаце, Антон Антонавіч? — запытаўся Міця.

Старшыня адчыніў шуфляду стала, нешта пашукаў сярод папер, так нічога і не знайшоў у шуфлядзе, зірнуў на інжынера:

— Дзягелева Вецікa памятаеш? Сёння ноччу перавярнуўся на шасі Дубіцкага. У бальніцы. Не апрытомнеў яшчэ. Сюды зараз Дубіцкага прывязуць. Трэба будзе даць тлумачэнні ўчастковаму. А мне праводзіць нарад...

Старшыня зачыніў шуфляду. Ён заўважыў, як падцяў губы інжынер, кінуў вокам на ўчастковага і стрымаўся, нічога не сказаў:

— Усё як было даложыш. Я і сам бы даложыў...

— Так, Гарбачоў, вам у першую чаргу трэба даваць тлумачэнне. Вы адказваеце за тэхніку, а яна ў вас, як таксі, на ноч на вуліцы стаіць...

Міця нават і не зірнуў на ўчастковага. Ён злаваўся на сябе: так і трэба, калі не можаш настояць на сваім. Трэба было тады на праўленне не толькі дакладную падаць, але і дабіцца, каб забаранілі Дубіцкаму ганяць шасі дадому. Дубіцкі рабіў пры ферме. Дакладную Міця напісаў, але так і не давёў справу да канца. Хаця, гэта ўжо клопат старшыні і праўлення. Старшыня памятаў пра тую дакладную... Хаця, якая тут віна і трактарыста, і калгаснага кіраўніцтва? Хто прасіў таго хлопца лезці ноччу на чужую машыну? Вось каб няшчасце здарылася летам, калі ён рабіў на камбайне, не маючы на гэта правоў. Вось тады і з Міці, і са старшыні трэба было спускаць шкуру... І спусцілі б.

— Так што вы падумайце, таварыш Гарбачоў,— напомніў участковы.

— Падумаю. Цераз паўгадзіны заеду, а цяпер мне ў гараж трэба.

Міця завярнуўся і выйшаў са старшынёўскага кабінета. Злаваў на старшыню. Ліберал стары: колькі разоў яму гаварыў, настойваў на тым, што трэба строга караць тых, хто парушае правілы абыходжання з тэхнікаю. Пара наладжваць гэтакую ж дысцыпліну, як і ў прамысловасці. А цяпер прывет Гарбачову ў шапку — вось табе і лепшы інжынер. Вось так — адзін дурань усё і замазаў, з белага чорнае зрабіў. І бач ты, які анёл — на́ ты, Гарбачоў, дакладвай, што прыняў правільна ўсе меры, а старшыня, моў, вінаваты. Ён сябе не шкадуе. Але тое, што старшыня не спіхаў усё на Гарбачова, а браў віну на сябе, сунімала злосць, збівала з панталыку Гарбачова. Не ўлазіў старшыня ў тыя рамкі ўстарэлага кіраўніка, якія спрабаваў прымераць да яго Гарбачоў. Бытта і падыходзіла ўсё — але ж не, нешта да канца ніяк не магло супасці.

Міця злосна ціскануў на заводную ручку, ірвануў з месца так, што аж буксанула задняе кола, і паляцеў да гаража.

У гаражы ўзяўся сам правяраць, як запаўняюцца пуцявыя лісты, учыніў агляд машынам, якія выходзілі ў рэйс. Шафёры не пярэчылі, ціхенька і скора снавалі, як мурашкі, стараліся, каб хутчэй выехаць і не трапіцца інжынеру на зуб. Што здарылася ноччу — усе ведалі.

Работа крыху супакоіла Міцю. Урэшце, чалавек застаўся жыць, мабыць, і выпіўшы быў. Няшчасны выпадак. Гэта нічога не гаворыць пра арганізацыю работы механізатараў у калгасе.

— Дзмітры Васільевіч, звоняць вам,— высунуўся з пакойчыка, які служыў за дыспетчарскую, загадчык гаража.

— Слухаю.

— Міця, мне толькі што званіла Іра...

— Якая Іра?

Міця не чакаў, што званіць можа ў такую пору жонка.

— Ты ж ведаеш, са Слуцка... Ёсць пярсцёнкі. Памятаеш?

— Ну і што?

— Паедзь, Міцька, забяры. На матацыкле туды-сюды.

— Я сёння не магу.

— Як гэта не можаш? Не жніво, не пасяўная. Не можа ён! А што ты тады можаш?

— Нічога не магу! Трэба — садзіся на аўтобус, пратрасі...— Міця не дагаварыў, зірнуў на загадчыка гаража і паклаў трубку.

Зноў пазваніў тэлефон, Міця зняў трубку. Ён ведаў Валіну настырнасць, а таму адразу ж запытаўся:

— Ну што яшчэ табе?

— Таварыш Гарбачоў? Гэта Вушкін...

— Прашу прабачэння...

— Чакаю вас, Дзмітрый Васільевіч.

— Еду.

Участковы ўжо распрануўся. Кароткія чорныя валасы акуратна тырчалі ўгору, як вожык, бялелася рэдкая сівізна. Без кажушка міліцыянер быў шчупленькі, з доўгаю шыяй, і кіцель вісеў на ім прасторна. Перад участковым ляжаў тоненькі стосік стандартных бланкаў, спісаных акуратным, як дзявочым усё роўна, почыркам.

— Сядайце, таварыш Гарбачоў.

Міця не спяшаў садзіцца. Павесіў на вешалку побач з кажушком шлемафон, збоку зірнуў на міліцыянера. Крыху велікаватыя, адтапыраныя вушы напаміналі пра нястрашнае, жартаўлівае прозвішча ўчастковага — Вушкін.

Першы год, як толькі прыйшоў на работу, Вушкін павёў кампанію супроць хлапчукоў, якія насіліся на матацыклах. Хлапчукі не надта спыняліся на патрабаванне ўчастковага, а нумароў на матацыклах не было. Раззлаваны ўчастковы пазваніў у аддзел, каб прыслалі на дапамогу групу з аўтамабільнай інспекцыі. Аўтаінспектары прыехалі, але налавілі больш, чым матацыклістаў, калгасных трактарыстаў, якія то падвозілі людзей на прычэпах, то яшчэ якія парушэнні мелі, паадбіралі правы, сарвалі дзень пасяўное ў калгасе. Дакументы трактарыстам давялося вярнуць пры дапамозе раённага начальства. Мабыць,

перапала начальніку райаддзела, бо і Вушкіну, ініцыятару, нагарэла. Пасля гэтага Вушкін разабраўся [redacted] матацыклістамі без брыгад і без чыейнебудзь дапамогі — у дэпутатаў сабраў спісы, хто мае матацыкл, і выклікаў да сябе, у сельсавет...

За той сарваны дзень Міця і зрэзаўся быў з Вушкіным. Цяпер ён усміхнуўся, успомніўшы тое здарэнне. Вушкін таксама, мабыць, здагадаўся, што весяліла інжынера, і сам усміхнуўся.

— Пачытайце, таварыш Гарбачоў. Паказанні Дубіцкага, мае вывады...

Міця прачытаў. Усё правільна. Нейкая частка віны ёсць і іх, калгаснага кіраўніцтва, адмаўляць не будзеш.

— Ну што? — з парога запытаўся старшыня.

Міця ўстаў са старшынёўскага месца, моўчкі падаў паперы.

Старшыня чытаў стоячы.

Вушкін тым часам апранаўся.

— Ты ўважліва прачытаў? — запытаўся старшыня.

— Уважліва. Усё правільна,— цвёрда сказаў Міця.

— Але...

— Усё правільна.

— А што, ёсць яшчэ якія факты? — насцеражыўся Вушкін і перастаў зашпільваць кажушок.

— Не, што вы! — адказаў Міця.— Усё правільна, аб'ектыўна.

— Ну што ж, да пабачэння,— казырнуў і падаў руку на развітанне Вушкін.

Старшыня і Міця маўчалі, пакуль не заціх матор міліцыянеравага матацыкла.

— Чаму ты, Дзмітрый Васільевіч, не ўпамянуў пра сваю дакладную?

— А таму што мне трэба было да канца з вас не злазіць. Мне нечага спіхаць на вас усё. За сваё я адкажу сам. Самае галоўнае — гэта яшчэ адзін доказ таго, што я вам каторы год дзяўбу: кончылася пара ранейшага лібералізму. Цяпер тэхніка...

— Ну і што? Яшчэ больш машын наробім, дарогі асфальтам засцелем... Дзе ж тады пастуха

над кожным набяромся, як сам чалавек сябе пасвіць не будзе?

— Вось-вось! Трэба, каб у крыві ў чалавека было выхаванне...

— А поп сваё, а чорт сваё! Я не толькі пра тэхніку, я наогул... Усю гаспадарку рэарганізуем па-новаму, сілы, грошы трацім. А чалавека па-новаму арганізаваць? Як жа новая гаспадарка арганізуецца са старым чалавекам? Не толькі эканамічны фактар, як гаворыцца...

— Ну, яшчэ наша тэхніка не скора перарасце чалавека. А там і кібернетыка, глядзіш, прыйдзе.

— Да, відаць, пара мяне мяняць якім робатам! — Старшыня мучана ўсміхнуўся, махнуў рукою.— Як думаеш, два гады да пенсіі ўспею дабыць?

— Успееце.— Міця таксама ўсміхнуўся.

— І то дзякуй. А ты па блату робата цераз які год не дастанеш?

— Не, не буду, калі звозіце мяне сёння ў раён.

— А сам?

— Мне трэба там перагаварыць з тым-сім з з аўтаінспекцыі, каб не надта трубілі пра гэту аварыю. Вам хочацца, каб на нарадах дзе трэба, а дзе і не трэба, толькі дзеля прыкладу ўспаміналі вас?

— Не.

— Мне тым больш.

Думка з'ездзіць у раён прыйшла пасля Валінага званка. Заадно забярэ і той яе пярсцёнак, каб не хадзіла надзьмутаю цэлы тыдзень.

— А Дубіцкага зняць з трактара, на год. Сям'я вялікая — пастухом пойдзе, не менш заробіць!

— Поп сваё, чорт сваё! — Старшыня махнуў рукою, і Міця не здагадаўся, ці сур'ёзна было гэта сказана, ці жартам.

— Калі вас чакаць?

— У абед недзе.

Старшыня падышоў да акна, глядзеў на інжынера, які ўпэўнена выйшаў да матацыкла. Успом-

ніў, чаго збіраецца ў горад інжынер, і ўсміхнуўся: далёка пойдзе хлопец...

Старшыня дастаў з шуфляды папяросу, прыкурыў.

Міця, сеўшы на матацыкл, азірнуўся на акно старшынёўскага кабінета, убачыў, як прыкурваў старшыня, падумаў, што каб не выдумляў ён розных «душэўных» праблем, каб на гэту гаспадарку кіраўніка іншае натуры, сучаснага, то калгас рос бы, як на дражджах.

Але яму, Міцю, няма чаго і на гэтага старшыню грашыць. Другі б не цярпеў гэтак. Ды каб і на самога Міцю, то ён не вельмі б пацярпеў падначаленага, які ўсё нечага лезе ў вочы са сваім правам.

VII

За домам стала зацішней ад ветру, а таму крыху цяплей. Ці, можа, Анэта крыху сагрэлася ідучы. Яна прыпынілася, каб аддыхацца, агледзела двухпавярховую будыніну з двума пад'ездамі. Ля будыніны нідзе ніякай агароджы. На градках, дзе летам раслі кветкі, суха бялелі паламаныя сцяблiны, паміж якіх нечакана свежа праглядвала зяляніна лісціка, што невядома як ацалеў і, прамёрзлы і мёртвы, свяціўся жывою, маладою зялянінаю. Дзіўная сядзіба: ні кала ні двара. А будынак, можа, яшчэ і таму здаваўся гэтакім адзінокім, што стаяў на самым узгорку, дрэўцы, пасаджаныя вакол яго, хоць і ўзяліся расці, але яшчэ тоненькія, галля мала.

Двухпавярховы дом пабудавалі першым сярод поля. Валя з Міцем тады яшчэ жылі ў Анэты, чакалі, пакуль здадуць яго. Анэта пасварылася з Валяю — чаго перціся ў чыстае поле, калі тут, у сваёй хаце, жыць можна. І пляц не раўня таму, што на гурбане, на пяску. А яна ў чыстае поле, каб людзі смяяліся, як не з вёскі, як пустадомак які! Ды і не верылася, што будзе толк з тае калгаснае забудовы.

Цяпер Анэта здзіўлена глядзела на роўныя, акуратныя домікі, накрытыя шыферам, абапал

прасторнае вуліцы з тратуарам. Раскошна стаялі домікі. І ўжо другую вуліцу, упоперак першай, пачалі забудоўваць. Сады маладыя стаяць пры хатах, год за год — і першыя яблыкі будуць, і прысады ад вуліцы густыя ўстануць.

Анэта паглядзела далей, дзе азначалася яе вёска, відная высокімі старымі дрэвамі, якія раслі на вуліцы, няроўнымі дахамі хат, няроўнымі будынінамі — здалёку можна пазнаваць, дзе чыя сядзіба. Вочы закрыеш — і не толькі хату ўспамінаеш, але і пляц, і агароды. Які гаспадар — такая хата, такі пляц і ўся сядзіба.

А гэты новы, белы пасёлак, дзе прасторна дамам, дзе шырокая вуліца здавалася незнаёмай, дамы не адрозніваліся адзін ад аднаго, як прыгожыя маладыя людзі, якіх ты не ведаеш — усе аднолькава прыгожыя, незвычайныя і чужыя, бо ў кожным з іх тое новае жыццё, якога ніколі ўжо не спазнаць старому чалавеку.

І нібы пераклікаючыся з пасёлкам, здалёку віднелася новая цэнтральная сядзіба калгаса. Таксама пад белымі шыфернымі дахамі, таксама на прасторным шырокім месцы. Ад цэнтральнае сядзібы сюды, да пасёлка, ляжала шырокая, роўная, высока падсыпаная дарога.

Госпадзі! На тым месцы, дзе цяпер цэнтральная сядзіба, дзе вялікія будыніны кароўнікаў, свінарнікаў, дзе гаражы, майстэрні — цэлы гарадок, у якім яна і заблудзіцца,— яшчэ ў першую нямецкую вайну гай бярозавы стаяў. І той бярозавы гай секлі і вазілі рабіць траншэі — гатавалі абарону. А пры тым бярозавым гаі і было іхняе з Міхаілам поле, і на тым полі разбівалі яны канюшыну...

Цьфу, каб ты спрахла! Убілася ж у голаў на старасць гадоў тая канюшына. Над ёю ўжо цэлае жыццё быллю парасло!

Анэта азірнулася па баках, як бытта хто мог убачыць тое, пра што ўспомнілася. Нідзе нікога. Халодны, шэры восеньскі дзень, і вёскі ўдалечыні з голымі садамі таксама шэрыя, як прыпаўшыя да поля, каб не так студзіў іх вецер. І мо таму і

новы пасёлак, і новая цэнтральная сядзіба выдаюць гэтак уладарна над наваколлем.

Даўно Анэта нідзе ўжо і не была, і памятала тыя старыя палеткі, дзе яшчэ рабілі ўручную, на конях, дзе жалі сярпамі. Госпадзі! То ж яе жыццё! Чаму толькі, гледзячы на поле, на гэтыя далёкія зялёныя палеткі руні, здаецца, што не з ёю ўсё, што помніцца, было, а даўным-даўно з нейкім другім чалавекам, у другім свеце. І чаму гэтакаю блізасцю і лёгкім болем абвяваюць душу тыя ўспаміны?

Анэта сцепанула плячыма — брала халадком за плечы.

Яна адчыніла дзверы і зайшла ў пад'езд, па прыступках узышла на першую пляцоўку. Прыпынілася ў прыхожай, зазірнула на кухню — там нікога не было, толькі над каструляю на газавай пліце лёгенька вілася пара.

Сваццця сядзела ў зале, на канапе, абапёршыся локцямі на калені і падпёршы галаву рукамі. Засяроджана глядзела ў тэлевізар. Там худзенькая жанчына ў акулярах нешта гаварыла то сама сабе, то паварочваючыся да тых, хто глядзіць, і пісала на дошцы крэйдаю бясконцы ланцужок нейкіх кручочкаў, лічбаў. Сваццця не адрывала воч ад дошкі, нібыта баялася прапусціць хоць слова.

Анэта пастаяла, паглядзела то ў тэлевізар, то на сваху. От не магла ніяк прывыкнуць, што тая насіла шырозную стракатую спадніцу і завязаную на лоб хустку. Анэта заварушылася, кашлянула. Сваццця здзіўлена паглядзела на яе, як не пазнала, борздзенька падхапілася, усміхнулася на ўвесь рот, у якім спераду не засталося ніводнага зуба.

— Сва-ахна! Чаго ж стаіш у парозе? Заходзь!

Яна падышла, падала руку, і яны тройчы пацалаваліся.

Анэта падышла да канапы, нязграбнымі рукамі расслабіла вузел хусткі, скінула яе, засталася ў тоненькай белай хустачцы, расшпіліла кажушок, прысела.

— Раздзявайся, свахна. Цяпло ў хаце. Цяпло-то.

— Распрануся. Хай яно спрахне. Адсапуся троха з дарогі. На дварэ холад з ветрам, здэцца, а ўпацела...

— Даўно свацця-то ў гасцях не была, даўно.

— Далёка, Домна. Пакуль дойдзеш — душы ў целе не чутно.

Анэта таксама прыглядалася да тэлевізара, старалася зразумець і нічога не разумела з гаворкі жанчыны ў акулярах.

— Хіба ж гэта яна не па-нашаму гаворыць? — запыталася ў гаспадыні.

— А і я не знаю-то. Гляджу і слухаю, а не знаю,— адказала Домна.

Яна не ведала, пра што гаварыць з Анэтаю — не так часта сустракаліся яны. Пра тое, што Анэта павінна паехаць у горад да сына, Домна ведала. Ведала, што сын Федзя робіць рабочым, што ў яго двое дзяўчат, што купіў машыну, а таму, бясспрэчна, жыць яму цяжэй, чым Валі. І няхай ён, як згодзіцца маці, забірае яе хату, усю дамоўку — не такія малыя грошы будуць за яе...

Домна ведала пра ўсё гэта. Але вось папытаць у Анэты, калі паедзе да сына, не адважвалася. Нешта не давала папытаць, хаця і правільна ўсё было, здаецца, і без крыўды ўсім. Можа, з-за таго, што самую яе прывезлі з-за свету, ад радні і ад свае зямлі, і яна на сабе спазнала, што гэта значыць старому чалавеку паехаць за свет!.. Не дай бог нікому спазнаць у далёкай старане доўгія халодныя і дажджлівыя дні, хоць ты і ў цяпле, і ў доглядзе, і не чуваць тваіх крокаў у мяккіх пантофлях, а праз запацелае ад кухоннае пары акно глядзіць на цябе незнаёмая, чужая сэрцу палявая далечыня. Тады ні з таго ні з сяго абарвецца, упадзе сэрца ад гэтакае смяротнай тугі!..

— Штой-та мы, свахна, глядзець тут будзем. Пайшлі, паабедаем.

— А хіба маладыя дома не палуднуюць?

— Штой-та?

— Кажу, Валя з Міцем хіба не дома будуць сёння на абедзе?

— Дома. Міцяй Валю на матацыкле прывозіць.

— Пачакайма хіба іх. А ўнучак дзе?

— У школе.

— А як жа ён вучыцца?

— Сказваюць і Міцяй і Валя, што добра.

— Каб добра вучыўся, трэба. Некалі ж я і Федзю, і Валю вучыцца застаўляла. За работаю свету мне не відно было. І іх застаўляла рабіць. А як жа. Увосень колькі таго дня. А вечарам і ў хаце холад, і газы тае не заўсёды было, каб на прыпечку хоць газоўку паставіць. Хоць ты лучыну палі. А яны ж сядзяць на халоднай печы, галодныя, халодныя. Федзя чытае, а Валя аж у рот яму глядзіць. Ад яго і чытаць навучылася. Дарма кажуць, што дурная я была. Хто бедны, той і дурны. А каб работу не рабіла, каб дзяцей не прынушала, не застаўляла выйсці іх у людзі, то і не выйшлі. Валя і цяпер на мяне кажа бывае... А от дарма ж, вывела я дзяцей у людзі. Сама хай не жыла, дзеці пажывуць... Федзя некалі ў школу сабраўся. Дала я яму вузялок, каб развязаў. Развязвай, кажу. Як развяжаш, то і ўсю навуку развязваць будзеш...

— Трудна-то вучыцца. Міцяй наш збіраецца вучыцца яшчэ. Работа здаравей. Нашто яму тая навука-то? Я-то нічога не гавару.

Анэта ўсунула руку ў кішэню, каб узяць хусцінку і выцерці твар. Намацала вузельчык з грашыма, успомніла, нашто брала іх. І быццам Домна магла ўбачыць гэтыя яе грошы, растлумачыла:

— Гэта ж, ведаеце, чаго я прыйшла? Сон мне прысніўся сёння, бытта маленькая... Сон гэты на тое, што прыедзе Федзя да мяне. Я і думаю...

Анэта не дагаварыла, прымоўкла, заўважыла, што Домна не слухае яе, глядзіць за акно, думае пра нешта сваё, потым нібыта спахапілася, запытала ў Анэты:

— Чай, пайшлі, на стол накрыем разам?

— А як жа.

Анэта ўстала, скінула кажушок, ступіла да дзвярэй у кухню, азірнулася. Вялікае акно ў пакоі завешана тоненькаю, як туман, празрыстаю сетачкаю, доўгаю, аж да самае падлогі. Амаль на

ўсю падлогу засланы чырвоны дыван. Паўз адну сцяну, на ўсю яе даўжыню, стаяць бліскучыя чорныя зашклёныя паліцы з кнігамі, з вазачкамі. Два мяккія крэслы на дыване пры століку засланы, як і канапа, на якой сядзела Анэта, купленымі посцілкамі ў маленькія чырвоныя шашачкі, як некалі ткалі самі ў вёсках. У гэтых посцілках, у бліскучых паліцах, у белых, як вэлюм, занавесках на вокнах, у глыбе сіняга шкла, у якое быў уманціраван гадзіннік з залатымі стрэлкамі, што стаяў на тэлевізары, адчуваўся спакой і дастатак.

Анэта толькі цяпер заўважыла, што яе кажушок на канапе, які ляжаў, як скурчаны калматы сабака прыгрэўшыся, не на месцы тут. Ды і сама яна прышлёпалася на дыван у валёнках і ў галошах, так, як прывыкла ў сваёй хаце.

«От каб ты спрахла, старасць. Прывыкаеш не глядзець за сабою. Добра, што хоць больш нікога не было дома!» — сама сябе дакараючы, Анэта забрала кажушок і хустку, вынесла ў прыхожую, не дастала павесіць на вешалку і акуратна паклала ў куточку кажушок, на яго хустку.

Падумала, што няма як зняць з ног валёнкі, бо яны надзеты на босую нагу.

— Свахна! Свахна-то? — паклікала Домна.

— Ага, іду, іду! — як запыненая знянацку абазвалася Анэта і заспяшала на кухню неяк скора і пакорліва. Не засталося і следу ад ранейшае свае ўпэўненасці і спакойнасці. Цяпер, як і ў чужых людзях, яна азіралася, перш чым ступіць ці сказаць слова...

VIII

Анэта пастаяла на парозе кухні, кінула вокам на белыя шафкі, што віселі на сцяне, на пліту, якую запальвала Домна, і не ведала, што будзе тут рабіць і чым дапамагаць. І каб схаваць сваю збянтэжанасць, знарок спакойна сказала:

— А я ж баюся гэтага газу. Свет не гэтакі страшны — пстрыкні толькі ўключальнікам.

— Пашто баяцца-то? Скора ўсёварыцца.
— Ну, дык што ж мне памагчы вам?
— Пасядзеце, свахна.
— То давайце хоць хлеба нарэжу ці сала.

Домна адчыніла халадзільнік, паклала на стол кавалак сала, маладога, нятоўстага, з праслоечкаю. Цяпер людзі перасталі падоўгу кармлякоў карміць, лепш на год двое закалоць. А яшчэ ж нядаўна, здаецца, адзін перад адным мужчыны хваліліся, хто большага кармляка выкарміў, каб сала на спіне таўшчэй, чым на далоню, было.

— Хазяйствуй, свацця, а я пайду памідорчыкаў прынясу.

Анэта зняла з цвічка над плітою блакітную, не драўляную дошчачку, парэзала сала на тоўстыя, вялікія шкваркі, потым спахапілася, што цяпер гэтак не рэжуць, Федзя і той бярэ нож і яшчэ сам на меншыя рэжа.

Рэжучы, прыглядалася да кухні, да белага буфета, у якім за шклом стаяла гэтулькі і шкляное, і ўсякае пасуды, што хапіла б на цэлую бяседу.

І на кухні, гэтак, як і ў зале, адчуваўся дастатак.

Анэта скончыла рэзаць сала, агледзелася, каб узяць хлеб і нарэзаць, прыадчыніла буфет, але хлеба нідзе не відно было. У нерашучасці спынілася, потым нават прыадчыніла халадзільнік — можа, там.

— Мама? Як гэта вы к нам надумаліся? От добра!

Анэта хуценька зачыніла халадзільнік. Дачка ступіла ад парога да пліты, выключыла яе.

— А дзе ж гэта хлеб у вас? Не найду.
— А на халадзільніку. У кантэйнеры.

Валя прыпадняла накрыўку на другой каструлі, пад якою слаба гарэў маленькі агонь, узяла з буфета папяровы мяшочак з цукрам, насыпала ў каструлю, і толькі тады павярнулася да Анэты. Тая так і не пачынала рэзаць хлеб, стаяла з нажом у руках, глядзела на дачку, на чырвоную бліскучую куртку з капюшонам на ёй, на гэткія

самыя бліскучыя боты, што былі аб назе, як панчохі, на заячую шапку. Твар ружовы з марозу, насіненыя павекі.

— Здравствуй, дачухна!

Анэта сама ступіла да дачкі, цярнула руку аб спадніцу, але Валя не падала свае, узяла за плечы, пацалавала.

— Я зараз прыйду,— кіўнула дачка. І было чуваць, як яна спяшалася на другі паверх.

— От ужэ і нашы прыехалі.— Домна паставіла на стол талерку з агуркамі і чырвонымі, тугімі, бытта толькі памытымі, памідорамі.

— Садзецеся, садзецеся, сваця! Я ото сама пастаўлю ўсё на стол.

Анэта прысела на табурэтку, глядзела, як Домна спрытна паставіла на стол талерачкі, відэльцы, лыжкі, паналівала ў невялікія гліняныя місачкі чырвоных вараных буракоў з капустаю, у вялікую міску наклала смажонікаў.

— А, маці! Добры дзень!

Міця ўвайшоў на кухню без курткі, без ботаў, у шкураных штанах з сінімі шлейкамі цераз плечы, падаў Анэце руку.

— Вы, можа, саўсім да нас? Каб маёй старой весялей было.

— Тут жа Генка ў яе.

Анэта не знайшлася, што іншае адказаць, раптам падумала — што б рабіла, каб гэта ёй трэба было пыніцца тут, на кухні, ставіць талерачкі і відэльцы? Кожнага дня, больш нічога не ведаць. І не магла гэтага ўявіць.

— Міця! Ідзі перадзявайся! А то чалавек прыедзе і чакаць будзе! — паклікала Міцю зверху Валя.— Я касцюм табе выняла і рубашку паклала.

Валя зайшла ў кухню ў тоненькім чорным світэры, які шчыльна аблягаў яе моцнае, крыху таўставатае цела. Валасы коратка астрыжаны, саламянага колеру.

— Я не ўспею, ты ўспееш,— жартаўліва агрызнуўся жонцы Міця.

— Успею. Каб табе не трэба было ехаць, то і сама з'ездзіла б.

— Ладна. Знаем мы.

Міця пайшоў наверх.

— А вы, мама, перасядзьце сюды, у куток. Тут вам прастарней і спакайней будзе. Гэта вы гэтак сала напілавалі? — дабрадушна ўсміхнулася дачка, узяла нож, парэзала Анэціны скварачкі яшчэ напал, на тоненькія, невялічкія, што аж свіцяцца.

— Чорцяга, я думала, што сала цяпер уволю хапае.

— Сала не шкода. Ніхто яго есці не хоча. Цяпер паснейшага давай, мяса, гавядзінкі.

— Распанелі. А на добры лад, можна і вам соткі пасеяць, парасючка пагледзець. Ад стала ж аб'едкі куды дзеяце?

— Суседзі забіраюць.

— Я ж і кажу...

— Хопіць вам пра гэта! — Валя паставіла перад маці талерачку са смажонікамі.— Чаго вам яшчэ даць? Малака налью...

— Што малако! Маці ў госці прыйшла, трэба было ў зале на стол накрываць. А то і віна на стале няма.

— Мо ж і тут добра, мама? А то туды насіцца толькі,— запытала Валя, накладаючы смажонікі ў талеркі.

— Добра, добра, от дзіва што!

— А дзе віно? — запытаўся Міця.

— Нашто тое віно? Табе ўжо віно. З людзьмі ж гаварыць паедзеш! — прыкрыкнула Валя на Міцю.

— Я сам ведаю, куды паеду і што мне там рабіць трэба,— коратка адказаў Міця, і Валя пакорліва дастала з буфета бутэльку жоўценькага віна. Горлачка бутэлькі было закручана срабрыстаю белаю паперою.

— Нашто гэтакую харошую бутэльку пачынаць? Мо б на якую патрэбу было.

— На патрэбу хопіць,— засмяяўся Міця.

Анэта глядзела, як ён наліў поўны бакал ёй, сваццi, сабе і Валі. Узяў свой бакал:

— За вас, маці. Каб часцей да нас прыходзілі,— падняў бакал, усміхнуўся, выпіў сам і адра-

зу ж узяўся есці, як ядуць здаровыя мужчыны, што прагаладаліся. Выпіла і свацця, і Валя. Анэта сядзела, паднёсшы бакал да губ, аглядала ўсіх, зноў паглядзела на Міцю. Піць ёй не хацелася, і яна паставіла бакал, толькі чуць узяла віна ў губы. Яно было кіславата-салодкае, нясмачнае.

Міця адарваўся ад талеркі, запытаўся ў Анэты:

— Мо падаць чаго? Чаму вы не ясце?

— Не, нічога не трэба.

— Пашто не п'еш-то, свацця?

— Не, што вы, у мяне яшчэ сёння...— Анэта зноў не дагаварыла, здавалася, што не ў пару яшчэ гаварыць, не зручна, пакуль людзі палуднуюць.

— А ты чаму сам не едзеш у Слуцак? — запыталася Валя ў Міці.— На матацыкле скарэй бы і туды і сюды.

— Так яно і будзе туды-сюды. Чула ж пра сённяшнюю аварыю?

— А табе што? Параспускалі маладых. Малако на губах не абсохла, а ўжэ чарніла жлукцяць. Ты ж яго не садзіў на трактар і ў дарогу не выпраўляў?

— А машына чыя? А гаспадары ў калгасе ёсць?

— Ну, ты яшчэ не гаспадар. І няма чаго плужыцца некуды. Маеш работу, усё маеш — і сядзі, пакуль цябе ніхто не чапае!

— Мне ўжэ толькі і асталося, што вакол цябе хадзіць і твой азадак пагладжваць!

Маладыя смачна жавалі, хоць скоса пазіралі адно на аднаго.

Міця адарваўся ад стравы, зноў наліў у бакалы.

— Пі, свацця, пі! Яно ж салодкае,— запрасіла Домна.

— Мне ж дадому трэба, у мяне ж...

— Міцяй-то падвязе. Міцяй?

— Ён жа не сам едзе, старшыня яго павязе. Унё ад канторы і яго «Волга», мабыць, курыць. А ты яшчэ не сабраўся,— зноў зачапіла Валя

Міцю. Падхапілася, прынесла крэсла, паставіла на стол чысты сподак, паклала лыжку, відэлец.

Анэта паглядзела на віно, на сваццю, якая зачырванелася ад выпітага, на Міцю, які спяшаўся есці, на дачку, што стаяла пры акне і сачыла за старшынёўскаю машынаю.

Старшыня хутка зайшоў у кватэру.

— Добры дзень, цётка Анэта! Што ж вы сядзіце, як сірата казанская, і нічога не ясце? — павітаўся ён і запытаўся ў Анэты.

— Не хочацца, Анцік. Бачыш, колькі год твае мацеры няма ўжэ. Равеснікі ж мы былі. Колькі можна і жыць, і есці, і работу рабіць? Паміраць, мабыць, даўно мне пара, Анцік.

— Што вы, цётка! Туды заўсёды возьмуць, а вось назад — не. Як мая маці некалі гаварыла, з ляску прыйдзеш, а з пяску — не.

— Сядайце, Антонавіч, сядайце,— запрасіла Валя.

— Я ж толькі з дому, з-за стала.

— Сядайце, Антонавіч, а то я спяшаць буду, яшчэ ўдаўлюся,— таксама запрасіў Міця.

Анэта глядзела на старшыню, на тое, як завіхаецца ля яго дачка, успамінала ягоную маці, поле, каляску, у якой ляжала маленькае дзіця з суслаю з пажаванага хлеба. Цяпер здаецца, што гэты начальніцкага выгляду чалавек не мог ніякага дачынення мець да таго маленькага і крыклівага дзіцяці ў калясцы на палетку. Анэта цяпер памятала нават і тую каляску з даўгаватым выгнутым дышлем і драўлянымі коламі. З аднаго кола скідалася шынка і была прывязана аборачкаю да абадка.

— Дык як ваша здароўе, цётка,— запытаўся старшыня, сядаючы да стала.

— Бачыш жа, яшчэ і віна вот выпіла.

— Ну, то і малайцом.

— Паеду да Федзі на зіму. У дачкі, бач, і печы няма, каб удзвюх са свахнаю ля яе сварыцца. Ды і хату як прадам, то капейка Федзю не лішняя будзе. У горадзе ж не так раскошна рабочаму жывецца. Вы тут хоць і робіце больш, і не гэтак

чыста, але ж цяпер як паны жывяце, усё маеце. Мае, бач, і пляцу рабіць не захацелі.

Ці то ад выпітага, ці то пры пастароннім чалавеку, Анэта раптам адчула нейкую горкую лёгкасць гаварыць, нібы пасміхоўвацца з сябе самое, але і хітрасць сваю маючы.

Старшыня слухаў Анэту, згодна ківаў галавою, усміхаўся.

— Дык я і гавару. Ты ж, Анцік, разам з Міцем робіце. Дай ты ім кватэру ў такім во малым доміку, каб і агарод быў, і садок. Хлеў у мяне не стары, хай забіраюць, сабе паставяць. Свінчо якое ці курыцу дзяржаць будуць...

— Перастаньце, мама! Аж брыдка слухаць. Чалавек у хату зайшоў, а вы пасядзець не дасце! — перапыніла Анэту Валя.

— Правільна, правільна цётка гаворыць! — абазваўся старшыня.— На добры лад і карову дзяржаць можна.

— Я ж ім даўно пра гэта, Анцік, гаварыла. Дык ці ж яна паслухае мяне? — паскардзілася Анэта на дачку, не заўважаючы, як пераглядаюцца і пасміхаюцца Міця са старшынёй.

— От некая скула, не маці! І вы ж, Антонавіч, памятаеце. Век нікому не змоўчыць, усё правуецца з людзьмі, дзярэ гэтую зямлю ад самае вясны, матычыць поле, жыта тое сярпом пілуе ад цямна да цямна і нас, дзяцей, за сабою валачэ! Колькі нас было, галодныя, зялёныя, ад ветру хісталіся... А яна аж сама падае, і на нас сварыцца, б'е — рабі, каб табе кроўная доля. Але ж што цяпер гаварыць...

— Бач, як ты ўспамінаеш! А што я магла, удава? Як умела, але ж пагадавала і павыпраўляла вас у людзі! За гэта дзякуй скажэце.

— Усякае было, усякае... Вы, цётка, паспрабуйце памідора. Бачыце, як з грады,— старшыня паклаў Анэце на сподак памідор, запытаўся ў Валі: — Як, Валя, новы кацёл, не холадна зімою будзе? А то памерзнуць твае хворыя.

— Добра грэе, дзякуй вам, Антонавіч. Вы ж нічога не ясце. Можа, хоць кавы завару вам?

— Кавы давай.

Валя насыпала зярнят у млынок, уключыла яго. Анэта ўважліва прыглядалася да дачкі, але Валя не адчувала яе позірку, завіхалася ля пліты. Цяпер і праўда не верылася, што гэтая гладкая, спраўная жанчына была некалі худзенькаю і тоненькаю.

Валя нарадзілася ў вайну, ад Барысава, і па бацьку Анэта запісала пасля вайны дачку па першаму свайму, па Міхаілу.

І яшчэ Анэта ўспомніла пра тое, што гаварыла дачка...

...Норма жыта была на самым вялікім і далёкім Вужанскім палетку. Ад вёскі першае поле, за соткамі, засеяна бульбаю, а на ўзгорку за ім за вузкаю палявою дарогаю, парослаю чырванаватым бліскучым быльнікам, цыкорыяй і рамонкам ды валошкаю паўз самае жыта, пачынаўся жытнёвы прастор. Анэта любіла гэты палетак, чакала таго году, калі будзе на ім пасеяна жыта. Колькі ні памятала яна, на Вужанскім заўсёды радзіла жыта, густое, тоўстае, як чарот, з поўным коласам. Жаць яго цяжка было, вельмі ж у лагу, дзе шмат расло травы і дзе на жыта густа вілася бярозка. Не выдраць з зелля і травы зжатую жменю. А таму мужчыны, як брадзілі, рабілі ёй норму шырэй у лагу, ды і саму норму вымяркоўвалі там, дзе гушчэйшае жыта. У гэтым Анэту не перапрэчыш: яна ўдава, заступіцца няма каму, а таму і робяць, што захочуць.

Першага дня Анэта ніколі не станавілася ў пастаць. Яна ішла да брыгадзіра сварыцца. Брыгадзіры, хоць і мяняліся часта, ведалі пра гэта, а таму стараліся не папасціся на вочы. Тады над усім палеткам, аж за небакрай неслася «... а каб твае вочы свету не бачылі! А каб з цябе вантробы павырывала!..» Праклёнам не было канца. Пачуўшы гэты голас, брыгадзір наравіў да свайго коніка, які пасвіўся пры мяжы,— ад граху далей. Анэта і не спадзявалася, што згледзіць брыгадзіра, але ж была ўпэўнена, што ўсё роўна той пачуе. Трываць жа да таго часу, пакуль трапіцца на во-

чы брыгадзір, Анэта не магла. А калі здаралася, што брыгадзір трапляўся пад гарачую руку, то паглядзець усім было цікава, як Анэта заступала дарогу коніку, пабліскваючы сярпом у руцэ, і як шморгала брыгадзіра за нагу, каб той злез з каня. А брыгадзір злазіць з каня не хацеў, наравіў, каб вылузацца...

Назаўтра, ахрыплая, злосная, Анэта ўставала яшчэ цёмначы. І пакуль канчаўся дзень, у яе было ўжо больш зжатага, чым у каго.

Калі падрасла Валя і пайшла жаць, то спрабавала унімаць маці, але тая не зважала. Мужчыны ў вёсцы перасмейваліся, слухаючы праклёны,— Анэта зажынкі спраўляе.

У жніво ўставала яна чуць свет, калі толькі аднекуль здалёку з вышыні ледзь прасвятляецца неба, і пакрысе, непрыкметна негустая летняя цемната робіцца прыцемкам, рэдзенькім, светлым. А потым і зусім відно, і толькі, як пашыты з тоненькага палатна анучкі, вісіць высока ў небе белы месяц ды на ўзыходзе асвечваецца светлаю чырванню неба.

У такі час толькі цішыня над зямлёю. На аселіцы роўным шэрым абрусам ляжыць раса, і ніводнае цёмнае плямінкі ад чалавечага або каровінага следу. І адзінока за вёскаю, нават крыху не па сабе ад гэтае велічнае палявое бясконцасці і маўклівасці. Здаецца, што ты толькі адна і ўвесь свет глядзіць на цябе, а ты маленькая такая пад гэтаю сіняватаю вышынёю з прышытым белым лапікам месяца. Таму скаланешся, калі неспадзявана пырхне з каляіны, з мяккага пульхнага пылу ў неба жаўранак, бо разам са жнівом канчаецца і ягоная песня, бытта высах за летнюю спякоту і не цурчыць больш на зямлю нябачны тоненькі струменьчык. А можа, кароткі век ягонай песні напрарочыла ў пару зялёнага лісту зязюля, і сама даўно зажурылася без песні, быццам паклялася пакінуць назаўсёды сваю варажбу, і будзе маўчаць доўга, пакуль наўкруга не звернецца сонца і не вернуцца дні маладога лісця і неба.

Пасля роснае травы і халаднаватае начное зямлі пяшчотна цёпла ў ступакі ад дарожнага пылу,

і толькі рэжа ўваччу, і не хоча варушыцца соннае цела, але дачка не адстае далёка ад маці, ідзе следам за белаю торбаю з ежаю, якую нясе маці. У торбе збанок, хлеб, цыбуля, некалькі малых яшчэ першых агуркоў і кавалак сала,— Анэта ўпэўнена, што, каб ставала сілы жаць, не трэба ніякага малака, а толькі сала, і таму на грошы прадавала нават каўбасы, але сала пакідала на лета, каб хапіла да пакроваў...

Валя бярэ ў другую руку закручаныя ў анучку сярпы, подбегам даганяе маці. Анэта не азіраецца, глядзіць наперад, нібы хоча ўбачыць, ці няма ўжо каго там, на палетку. І яна будзе гэтак ісці подбегам, аж пакуль не ўзыдзе на ўзгорак, адкуль відно ўстаўленае мэндлікамі поле і зажатыя постаці.

Ніводнага чалавека на полі. Бо ні разу не было такога, каб хто раней за Анэту прыходзіў да постаці, хіба толькі калі маладыя дзяўчаты, каб падражніць яе, знарок згаворацца і прыйдуць гуртам яшчэ цёмначы. Тады Анэта, угледзеўшы іх, аж бягом курыць...

На жніво Анэта ходзіць басанож, а каб не калолася іржышча, абкручвае лыткі анучкамі.

Ужо ля постаці, раскруціўшы сярпы, яна агледзелася, што тры мэндлікі паваленыя. Яна ведае загадзя, хто гэта зрабіў — Ельніцкага бэнсі, якія ўчора круціліся ля маці, і тая мо назнарок навучыла іх, каб павалілі, быццам Анэта не ўмее ставіць так, каб не валяліся.

Самой ісці ставіць мэдлікі не хочацца, добра і лёгка жаць, пакуль раніца, не пячэ сонца, і Анэта выпраўляе Валю. Бубніць яшчэ нешта сама сабе пад нос, бярэ першую жменю і болей нічога ўжо не чуе і не бачыць. Толькі росны цёплы пах збажыны, шорсткае шорханне сярпа. І на перавясло кладзецца першы сноп, які яна звязвае туга, прыціскаючы каленам. Дарма, што яны ў яе вялікія, як кулі, але яна вяжа іх моцна, каб не рассыпаліся, як возьмеш на сахор. Толькі калі прыпыняецца і выпростваецца, каб, прыціснуўшы пад пахаю адзін канец, скруціць перавясла, бачыць, як паволі, не надта спяшаючыся ставіць Валя

мэндлікі — бы прыйшла рабіць на чужое, варушыцца, як у ваду апушчаная.

А ўжо выглянула сонца і ўпала промнямі на калоссе на далёкім узгорку, дзе канчаецца постаць...

Анэта нажала з паўкапы снапоў, калі агледзелася, што Валі няма і што адзін мэндлік так і не пастаўлены, паклала серп, з перавяслом у руцэ заспяшалася туды...

Валя сядзела, прытуліўшыся плячыма да снапа. Ад яго, здавалася, было цёпла ў плечы, і, можа, таму так агортвала супакоенасць, а сонечныя промні, як пяшчотныя пальцы, дакраналіся да твару, мякка закрывалі павекі. І гэтая сонечная ласка нібыта чалавечая, мацярынская, і нічога няма на свеце саладзей за яе...

— А каб ты апухла, як ты не выспалася! Каб ты як калода легла! Людзі ідуць, глядзяць! — І Анэта азірнулася ў поле, дзе ўжо відны былі жанцы, як трымала, навотлю хвасянула дачку перавяслом па твары раз, другі. Тая спрасонку нават не падхапілася з месца, толькі адхіснулася, спалохана, шырока расплюшчыўшы вочы, і закрычала працяжна, дзіка:

— А мама-а-чка!.. А за што-о-о!..

І ў вачах у дачкі ўстаў такі жах, што Анэта спалохана адхіснулася, сумелася, крыху адступіла, але ўбачыла, што Валя апамяталася, ачнулася ад сну, зноў хвасянула па плячах і пагнала перад сабою да постаці, прыказваючы:

— Я душуся дзень і ноч, а яна мне бач як прыяе! Каб ты заснула і не прачнулася!

Дачка зацята маўчала, толькі сцялася ўся, утуліла голаў у плечы і не ўцякала, не бегла, бы і не чула, што яе білі.

Цераз год сказала, што паедзе паступаць пасля сямігодкі, з'ехала з дому і не вярнулася, пайшла на будаўніцтва, а потым завербавалася ў Карэлію...

...— Мы з табою, Змітра Васільевіч, як п'яны поп з дзякам: адзін за здравія, а другі за ўпакой.

Я табе пра людзей, а ты мне пра трактары.— Старшыня ўстаў з-за стала, даючы зразумець, што хопіць спрачацца. Падняўся і Міця, і Валя.

— Сваццы-то, сваццы, пашто не ясі? І віна не выпіла. Я табе за кампанію памагу.

Домна наліла сабе ў чарку віна і не чакала, пакуль вып'е Анэта, кульнула ў рот.

— Закусвай-то, сваццы, закусвай! — запрасіла Домна, і Анэта згодна кіўнула галавою, узяла на відэлец астылае бульбы. Есці не хацелася нічога, і нават памідора, які можна было ўжо ўзяць і рукою, бо ніхто не зважаў на яе.

— Сваццы, пашто маўчыш? Чай, зараз паедзе Міцяй,— напомніла Домна.

Анэта ўстала з-за стала, выцерла руку аб спадніцу, памкнулася да кажушка, дзе ляжалі грошы, але адумалася, што нічога не сказала пра Федзю, ды і не да гэтага сёння Міцю і Валі.

— Дык вы мо што хацелі, мама? — запыталася ў яе Валя і толькі цяпер агледзелася, што маці нічога не ела.— І не елі нічога.

— Не хочацца мне. Дзякуй.— Анэта спяшала выбрацца з-за стала і адчувала, што трэба нешта сказаць, бо не паверыць, што ні з таго ні з сяго прыходзіла яна.— Пра хлеў, я думала, скажу. Ну, а як не... Ага, яшчэ папрасіць хацела: прывязі, Міця, дошак вокны забіць... А то дзеці шкло яшчэ снежкамі за зіму павыбіваюць.

— Ярунда гэта, мама, зраблю,— махнуў рукою Міця і зноў завярнуўся да старшыні.

Анэта з палёгкаю ўздыхнула. Але нечаму пякуча, горка сціснула сэрца, і Анэта цяпер хацела толькі, каб хутчэй пайсці, развітацца, быццам потым стане лягчэй.

— Сваццы, то мо пагосціш у мяне. Чаго табе спяшаць? Чай, ніхто не чакае?

— Ды не, свахначка, пайду я. Выпіла, а яно мне лішняе.

Вострае адчуванне свае бездапаможнасці, непатрэбнасці апякло і крыўдаю і жалем да сябе. І разуменне, што нічога нельга перайначыць, толькі засталося скарыцца і не падаваць выгляду, стрымлівала Анэту.

— То чаму ж вы зразу не сказалі? Давайце я памагу вам адзецца. Падвязуць вас мужчыны,— заспяшала Валя.

Яна памагла маці апрануцца, завязала хустку, супакоіла:

— А Міця дошак прывязе заўтра.

Анэта толькі кіўнула галавою. Цяпер гэта ўжо не так і важна.

Домна выйшла следам з кухні:

— То давайце, свахна, пасашок на дарожку...

Сваццця зачырванелася, парухавела. Віно ішло ёй на карысць.

— От перастаньце вы! А то галава балець будзе. Прыйдзе хлопец са школы, то не пакорміце! — прыкрыкнула на свякроў Валя.

— Чагой-та балець? Чай, не гарэлка,— няўпэўнена запярэчыла Домна і ўсё ж вярнулася на кухню.

Валя памагла маці апрануцца, завязала хустку, прыадчыніла дзверы на двор.

Дзверцы машыны грукнулі, і яна хутка ўзяла з месца. Валя памкнулася была следам, гукнула, каб спыніліся, але, мабыць, яе не заўважылі. Ні Міця, ні старшыня не азірнуліся, а пачуць за зачыненым шклом у кабіне не маглі.

— Трэба было ж вам раней сказаць.

— Нічога, дачухна. Я прайдуся троха, то, можа, і здаравей мне будзе, а то яшчэ растрэсла б у гэтай машыне.

— А можа, пагуляйце яшчэ...

— Да не. Мо Федзя прыедзе сёння, а я з дому сышла...— нарэшце сказала Анэта пра тое, што найбольш хвалявала яе, з-за чаго прыйшла да дачкі.— Думала, каб, як ён прыедзе, сабраліся ў мяне за сталом, пасядзелі па-людску ў бацькавай хаце.

— Ой, у вас жа там не прыгатаваць нічога... Як прыедзе, то да нас прыязджайце, вечарам Міця вернецца, пераначуеце.

— Я гэта ведаю, але ж мне б хацелася...— Анэта не дагаварыла.— А хлеў і праўда забірайце. Калі не хочаце, то я ўсё роўна на вас яго адпішу...

— Перастаньце вы з гэтым адпісваннем! Аж слухаць брыдка. Каб не было ў нас за што жыць...

Валя сцепанула плячыма ад холаду, і Анэта спахапілася:

— Дык ты ж не стой на холадзе. Ідзі ў хату, а то яшчэ прастудзішся. Ідзі!

Падступала горнасць. Анэта памкнулася абняць і пацалаваць дачку. Тая сама здагадалася нахіліцца, пацалавала маці, астудзіўшы яе шчаку холадам сваёй.

Анэта пайшла. Грукнулі, зачыніліся дзверы пад'езда.

IX

Удзень крыху пасвятлела, паднялася вышэй каламутная шэрань, але вецер пёк холадам усё гэтак жа калюча. І бязлюдна было. Нібы гэтае бязлюддзе надоўга, да вясны, пакуль ажывуць, зачарнеюць свежаю раллёю палеткі, якія зараз аднолькава роўна, шэра, спустошана прасціраліся ўдалечыню і ад якіх павявала холадам і асуджанасцю. Але як прасвет, як радасць на смутную душу, перад самым небакраем шчодра, густа зелянелася рунь.

Анэта прыпынілася. Як ішла сюды, да дачкі, уваччу быў толькі новы светлы пасёлак ды разбудаваная цэнтральная калгасная сядзіба. Яны забіралі вока і прыгажосцю, і навізною сваёю. І нічога больш не заўважалася. Цяпер жа, калі перад Анэтаю ляжала тая ж самая белая сыпанка да свае хаты, здалося, што адплыла, стала далей яе вёска з голымі садамі і векавымі прысадамі на вуліцы, хай рэдкімі, але магутнымі, высокімі дрэвамі.

Ды і сама вёска бытта рассыпалася па полі: рэдка, прасторна стаялі хата ад хаты. Новыя, высокія, крытыя бляхаю і гонтаю, шыферам. З узгорка добра бачылася ўся вёска. Анэта прыглядалася на сваю хату. І пакуль не знайшла Вольчыну, а потым і сваю, не паверыла, што гэтакая малая яе хаціна, як шчарбіна між усіх сядзіб, дзе ля кожнае парослі вялікія, дужыя ўжо пасліва-

енныя сады. І яшчэ некалькі гэтакіх жа самых сядзіб-шчарбін угледзела Анэта. Тых, каго ўжо або не стала на свеце, або хто, гэтак жа, як і яна, паехалі дажываць апошнія гады да дзяцей, у гарады. Хаты так і стаялі. Не надта цяпер на іх знаходзіліся купцы.

У дальнім канцы вёскі, на ўзгорку відны могілкі. На іх узяўся расці малады густы бярэзнік, над якім тырчалі толькі дзве старыя бярозы-мацёры з доўгім ніцым веццем. Яны ацалелі ў вайну, калі на могілках ішоў бой.

Анэта прыпынілася, азірнулася назад, на той дом, дзе яна толькі што была, на іншыя дамы, на цэнтральную — ад новых, белых будынкаў усё роўна як святла больш, прастору. А дзе вёска, там бліжэй да небакраю, і святла там заставалася меней... І ад гэтага яшчэ радней і бліжэй здалася вёска, яшчэ мацней і пяшчотней зашчымела душа, як у мацеры па самаму любімаму дзіцяці. І гэтак пранізліва адчула сябе і тут, у полі, Анэта аднятаю ад усяго таго, што ўвайшло ў сэрца назаўсёды, аднятаю ад таго свету, без якога і жыцця ў яе не можа быць!..

Анэта спынілася, перавяла дыханне, паволі азірнулася навокал, супакойваючы самую сябе,— чаго гэтак захвалявалася, спалохалася, счахла духам? Там жа, у хаце, не падала выгляду, пайшла незалежнаю, сама сабе гаспадыняю. А чаго гэта тут так затрымцела? Яе то ж не выганяюць ні з хаты, ні адну не пакідаюць у халоднай хаце, як, бывае, дажываюцца старыя.

А яна гаспадыня, і хата за ёю. І сама сабою валодаць можа. Яшчэ захоча — і нікуды не паедзе.

Анэта пачула, што нехта даганяе яе, спалохалася: можа, Валя ў акно ўгледзела, што маці пройдзе ды спыніцца, і здаганяе,— азірнулася.

Па дарозе ішоў стары. У хромавых ботах, у галіфэ, прасторных, суконных, у чорным прыталеным кажушку, у рыжай шапцы, з чорнаю сумкаю ў руках. Чалавек яшчэ не бачыў Анэту. Ён не глядзеў ні ў свет, ні наперад — толькі сабе пад

ногі, якія быццам забываў падымаць ад зямлі, і яны шоргалі па дарозе.

Чалавек найшоў на Анэту, і толькі тады схамянуўся, утрапёна глядзеў, нібыта не ведаў, хто яна, ці не мог зразумець, дзе гэта ён сам.

Цяпер толькі Анэта пазнала яго і не паверыла — як знеўдалеў, сагнуўся ў крук Аляксандар Дзягель.

— Го, ты? — замест прывітання гокнуў ён.— Чаго ты тут?

— Чаго і ты. Абое на дарозе.

— Яно ж і праўда...

— А ты адкуль? — не ўтрывала Анэта і тут жа спахапілася, успомніла, што гаварыла ёй Волька.

— Са Слуцка еду. Ты ж мо чула? Нагу аднялі хлопцу...

— А госпадзі!.. Чула...

— З бальніцы еду...

Дзягель не дагаварыў, зняў рукавіцу і нязграбнымі пальцамі зняў кроплю, якая павісла пад носам,— старэчая кропля з холаду.

— Ты дадому? То пайшлі разам,— сказаў Дзягель і павальней зашоргаў ботамі, як цягнучы іх за сабою.

— Пойдзем, дзе дзенемся.

Анэта адчувала цяпер нейкую адолю над Дзягелем, які, колькі яна памятала, кіраваў ёю, усё жыццё амаль, пакуль не выправілі яго на пенсію.

— Я вот гляджу на хату сваю, а дадому ісці не хочацца. Паглядзі, якая хата! З усяго наваколля відна. Як цэркаў, га?

— Блішчыць, але па цяперашнім часе на каплічку больш выдае.

Анэта ўсміхнулася: хоць і блішчаў той дах, але не надта вылучаўся між новых хат, тых, што і не пад цынкавым жалезам,— забудаваўся Дзягель на старой сядзібе, усё жыццё паднаўляў, перарабляў бацькаву хату... Дзе ж ты зраўняеш тую старую будыніну ■ новымі, па-цяперашняму стаўленымі хатамі!

Дзягель быстра зірнуў на Анэту, мабыць, толькі цяпер адчуў і насмешлівасць у яе голасе, і

незалежнасць, нават перавагу над ім. I пачаў гаварыць спаважна, як гэта рабіў некалі на сходах:

— Ведама, з тым, як цяперашнія будуюцца, не зраўняеш... Але ж хіба цяпер такое дзерава, як некалі, без падсочкі, смаловае, што і веку яму няма? Ды і як зарабляюць цяпер! Гэта ж не мы, што за капейку калгасы паднімалі, сабе хлеба не маючы... Як ты рабіла.

Дзягель ведаў, што не падтрымаць яго Анэта не можа, і ён прыцішыў хаду, завярнуў да яе голаў.

— Чаму гэта забылі? Пенсію от далі. Хіба мала? Ты ж здаровы яшчэ, на сваёй гаспадарцы во як вернеш! Не скажаш жа, што бедна табе жывецца... Заплакаў. Ты ж з голаду не пух, дзеці твае без хлеба не сядзелі, у вайну цябе ні па лясах, ні на фронце не ганялі! Ці ты за плугам папастаяў, ці за касою пуп нарваў? Як усё не ішло, як не мянялася, як не мітусілася, а ты, як тое г...но, усё наверх выплываў ды і намі камандаваў... Як толькі дзе каму пакамандаваць трэба было, так ты тут як тут пад рукамі паўставаў. А цяпер зажаліўся... Хоць бы перад кім, а не перада мною. Я ж твае нутро наскрозь ведаю! Ух як я цябе, труцень, наскрозь бачу! I дабра табе ніколі не думала і не думаю, ведай пра гэта, Аляксандарка!

Анэта заўважыла, як прыпыніўся на нейкае імгненне Дзягель, выпрастаў плечы, аж пабольшаў, зласнаватая чырвань ажывіла твар, востра глянулі вочы, падцяліся губы, і на нейкае імгненне Анэту праняў страх, справядлівей, не страх, а цень таго пастаяннага страху, які яна памятала і які зыходзіў ад Дзягеля. Але яна тут жа ўспомніла, чыя яна маці і хто цяпер Дзягель.

Мабыць, пра гэта самае ўспомніў і Дзягель, бо толькі нахіліў, як звычыўся, галаву і цвярдзей затупаў па дарозе.

— Думаеш, мая работа лёгкая была? Гэта хто не прабаваў начальніцкага хлеба, той гэтак думае. Што, і душа ў мяне не балела, на ўсё гледзячы? Час такі быў, некаму трэба было рабіць ра-

боту, хоць і не пó душы яна... Ну, не я, дык другі б нехта над табою стаяў. Мо і гэтакае, як я, палёгкі не даў бы. Мо б гэтак на добрае і не выйшла, як цяпер зрабілася...

— Да не, Аляксандарка, ты да мяне не раўняйся! Твая і мая жызня — дзве дарожачкі! Я век дабро нарабляла, а ты яго ўсюды распіхаў за тое, што ўварваць сабе можна было. Мая дарога ў жызні во гэтакая,— Анэта паказала рукою наперад, па дарозе, а потым убок, на сцяжынку на пераворaным полі, якая блудзіла па ўмерзлай раллі,— а твая такая. Яна бытта і выгадная, і нацяньні, але ж ненадоўга. Перааруць яе — і следу не стане. Ёсць бог на свеце, як ты не круці ў жыцці. Ад арміі ты выкруціўся, ад парцізан...

— А ты мне парцізанка, га! Байстручку з Барысавым прыжыла. Я на звязі з парцізанамі стаяў! Мяне з сям'ёю немец у любы час мог у пыл і прах!.. Даведка ў мяне ёсць.

— Ёсць жа, мабыць. А то трасцу ты ўседзеў бы! Людзі б з цябе душу вытраслі! Як і ты трос з іх. А ні мне, ні Барысаву ты не суддзя. Выгадавала я дачку, во, на віду ў людзей, і ніхто мяне не асудзіў і не асудзіць!

Чым больш гаварыла Анэта з Дзягелем, тым больш адчувала сваю сілу, сваю праваду і сваю ўпэўненасць, тую, якую страціла была ў дачкі. Упэўненасці дадавала і тое, што яна ведала ўсё жыццё цвёрда: Дзягелю нельга са сваёю няпраўдаю раўняцца да яе. Калі раней гэта вера была ў яе несвядомая, то цяпер, як пражылося жыццё і само паставіла ўсё на свае месцы, Анэта магла і даказваць яму, і не толькі даказваць, а павінна была не даць Дзягелю раўняцца з ёю, паказаць яму яго сапраўднае месца. І тут, у полі, на дарозе, пры якой трымцеў рэдзенькі ўсохлы быльнічок, было якраз і самае месца сказаць гэтаму чалавеку з дачасна старэчаю кропляю пад носам усё, чаго ён ад яе заслужыў.

І Дзягель ці не адчуў гэту яе агрэсіўнасць, на якую не меў спадзеўкі, калі пачаў гаворку. Чалавек толькі памятае, як дабро яму хто зробіць, і забывае пра той боль, які сам чыніць людзям. Ён

прамаўчаў у надзеі, што не дасць Анэце новае зачэпкі, і тая таксама змушана будзе маўчаць.

Але Анэце ў палёгку было гаварыць, адчуваць сваю моц і праваху.

— Не, Аляксандарка! Ты мо думаеш, што цябе тым скрыўдзілі, што пасадзілі макам без славы і пашаны? Ты дзякуй, што цябе некалі ўпору не страсянулі за тваю работу... Дабралася і да цябе ўлада, раскусіла, сядзіш цяпер, хвост падціснуўшы, як сабака за плотам, чакаеш... Можа, і несправядлівы бог, што цябе праз дзяцей тваіх карае... Дзеці ж не вінаваты. Вось табе і дабро твае нажытае! Сам горш за мяне сагнуўся... Са-ба-ку пад хвост тваё дабро! Вот!

— Ты што, ё...! Растапырылася, рот разявіла! — Шарkануўшы ботамі, Дзягель так круцянуўся да Анэты, што не адзержалася кропля пад носам.— Ты маіх дзяцей не чапай, курыца няшчасная! Век зямлю драла, нічога, акрамя зямлі, не ведаеш і не бачыла! Зямля ты сама хадзячая! Марцэля! Каб троха разумнейшая была і язык каротшы быў, то і менш рабіла б, і больш мела б, і з голаду не пухла б! А табе ўсё мала было, усё зямлю драла. А там, дзе ты гэту зямлю, праведніца, драла, і месца табе на старасць не асталося. Другую пасадзілі, а самую за свет звязуць здыхаць. А адтуль у Грэзкую багадзельню вернешся, яе знарок к твайму прыезду ў жоўценькае пабялілі... О, там твайму языку воля будзе, го!

Дзягель яшчэ больш расчырванеўся, выпраставўся, і цяпер Анэта бачыла, што і праўда, здароўя ў ім яшчэ многа. Але крык не спалохаў і сказанае не дапякло.

— Да не, Аляксандарка, сама я еду. Як ты кажаш, як шахіня тая, у машыну сяду, каб везлі. Дзеці ў мяне ў людзі выйшлі...

— Го, го! Дзеці ў людзі, а ты ў свет.

— Дарма. Я, можа, і ў зямлю ўжэ. Але я чалавекам туды пайду, а ты крутасветам. І ты на маю жызню не раўняйся! Не табе яе судзіць. Я тваю судзіць магу! І жызня яе рассудзіла. Мне месца і тут ёсць, і ў горадзе будзе. А ты, як ні гроб пад сябе, нідзе свайму дабру месца не знoй-

дзеш! Ні сам не спажывеш, ні дзеці! Разам з гэтаю капліцаю сваёю і дакананеш тут!

— От лэхтай, лэхтай языком! Гэта ты ўмела рабіць. Лэхтай, дадому далёка яшчэ! — Дзягель пасміхнуўся, знарок спакойна, упэўнена, і скіраваў на тую сцежку, на якую паказвала Анэта. Пайшоў шпарка, нават пагрукваючы ботамі па ўмерзлай зямлі.

Анэта ледзьве стрымалася, каб не нагаварыць яму ўслед па спрадвечнай бабскай прывычцы. Прыпынілася, перавяла дух. Злосна на Дзягеля было, шкода, што шмаргануў ад яе, не даў выгаварыцца.

Потым азірнулася на пройдзеную дарогу, кінула вокам на вёску і засяпшала да яе. І чым бліжэй падыходзіла, астывала пасля гаворкі з Дзягелем, тым больш адчувала, што зачапілі за жывое яе Дзягелевы словы. Нешта такое прыходзіла і самой у галаў, але гэтак смутна і неразборліва, гэтакімі слабымі намёкамі, што і абдумаць нельга было, не тое, што зразумець каму староннюму. Але вось сказалася нават Дзягелем! Дык не аднаму і яму гэта прыйшло ў галаў!

І яна зноў пачала клясці Дзягеля, якога нанесла, як крумкача, у самую непрыдатную пару, калі ўсё быццам і ясна стала, сама ва ўсім разабралася, сама сабою распарадзілася і вырашыла. Каркнуў, як крумкач, над душою, і пайшоў. Каб табе на тым свеце каркалася!

Анэта пайшла павальней, як да чужое, уважліва прыглядаючыся да вёскі. Па-новаму стаялі многія хаты. Прасторна. Цяпер маладыя мо і не памятаюць, што там была Ясюткава сядзіба, а там Завадскага... Даўно перамяніліся межы тых сядзіб.

У самым канцы занава раскапалі старую сажалку. Яшчэ не зраўняўся колерам з зямлёю сівы глей і не ўзяліся расці з калоў вербы, толькі пасынкі-аднолеткі адскочылі.

Платы ля новых хат фарбаваныя, на цымянтовых ці металёвых шулках, роўныя. Толькі раптам яны перапыняліся старым пазелянелым плотам з колатых калоў, над якімі дзіка забуяў бэз на ўвесь

гародчык. За платамі ўтравянелыя двары, хаты з забітымі вокнамі, у якія ўжо не вернецца жыццё, не сатрэ рукою пыл ля клямкі на дзвярах, не пакіне следу на парозе.

І яе хата, са слабенькаю сцяжынкаю на мураўцы, нічым амаль не адрознівалася ад пакінутых хат. Анэта аж прыпынілася ад гэтага падабенства. Каб дзеці пры ёй былі, то і яна выбудавала б новую хату, гадавала б унукаў... Анэта ўздыхнула. Падумалася, што і поле, мабыць, забылася пра тыя людскія рукі, якія варушылі яго, пакуль не саслабелі, бо ў поля няма жывое душы і памяці. Куды зраўняць тое ворыва з цяперашнім, машынным!

Анэта дакранулася ў одуме рукою да шурпатае кары вяза. З сярэдзіны ў ім даўно высыпалася гнілеча, але дрэва моцна трымалася на абалоні. На добры лад, яго трэба было ссекчы, каб не паваліласяў буру і не нарабіла бяды. Але як ссякаць яго, калі яно век звекавала, пры самай хаце...

Над галавою ў Анэты нізка пырхнула птушка, села пасярод вуліцы, невялічкая, з рожкамі на галаве. Яна бытта здзівілася Анэце, нахіліла галоўку, паглядзела на старую, потым асмялела, пабегла цераз вуліцу да Анэцінага двара. Бегла гэтаксама, як і наш жаваранак на палявой дарозе. «Румок прыляцеў!» — успомніла Анэта, як гаварыла некалі маці на гэтую рэдкую ў нашых краях птушку, таго палярнага жаваранка, што шукае часам у нас цяпла. «На вялікі холад гэта. У фіяндскую, як сады павымярзалі, рана румкі прыляцелі. Снег трэба на рунь!» — падумала Анэта, гледзячы на птушку, якая вяла яе позірк да варот...

X

Анэта аж не паверыла вачам: вароты былі адчынены. На двары стаяў шэранькі легкавічок, нібыта ён нячутна апусціўся зверху, пакуль яна аглядала вяз, дамоўку. Але невядома чаму пры-

стылі да зямлі ногі, затрымцела душа — і нельга стала і кроку ступіць, быццам наперадзе пустэча. Усё рабілася, як і павінна было быць, проста. Зараз пасадзяць яе ў машыну і павязуць!..

— Дзе гэта вы былі, мама? Я не ведаў, у каго і шукаць. У Волькі хата замкнёна.

Федзя ходка ішоў цераз вуліцу ў расшпіленым паліто, без шапкі.

Анэта ўсё яшчэ як не вярнулася аднекуль, як здалёку глядзела на сына. Ці таму што на холадзе, у расшпіленым паліто, полы якога шырока матляліся на ветры, здаваўся ён невысокага росту, худым, бледным з твару і немаладым, як здаюцца да часу старэйшыя людзі, што робяць цяжкую работу.

Федзя не падаў руку, абняў маці, прытуліў да сябе.

— Як жа гэта ты сёння надумаўся прыехаць? Я думала, што заўтра...

Анэта ўсё яшчэ не адважвалася ступіць з месца — ісці, збірацца.

— А як жа там твае хоць?

— Здаровыя. Лена са мною прыехала.

— От як! А дзе ж яна?

Анэта глыбока ўздыхнула.

— У хаце. Я баяўся, каб вы тут не змерзлі. Добра што палілі, не шкадавалі.

— А чаго шкадаваць?

— Пайшлі ў хату, а то халадзіна,— Федзя чуць крануў маці за локаць і павёў да парога.— Дзе гэта вы хадзілі?

— К Валі хадзіла. От быў час, схадзіла,— каб папярэдзіць Федзю і не гаварыць, чаго хадзіла да дачкі, заспяшалася сказаць Анэта.— Яны ж як у горадзе жывуць, усяго маюць. Ты вот і ў горадзе, а лядашчы некі, як нездаровы. А каб тут мо дзе рабіў, то цяпер і грошы большыя былі б, і здаравейшы быў.

— Цяпер позна мяняць,— адказаў Федзя.

Анэта нечакана доўга намацвала клямку на дзвярах з сянец у хату, Федзя сам адчыніў маці дзверы.

Лена сядзела на лаве ля стала ў паліто, склаўшы рукі. Яна хуценька ўстала, падышла, пацалавала Анэту.

— Чаго ж вы не распранаецеся? Ото на стол чаго пагляджу...

Анэта ведала, што цяпер трэба нешта рабіць, варушыцца, каб забавіць сябе якою работаю. Яна заспяшалася расшпільваць кажушок. Нешта прыдумаць трэба было... Яшчэ ж і не такі холад і не такая слабая яна, яшчэ ўздужае за сабою дагледзець, гэтую зіму перакідаецца!

— Не распранайцеся, мама. Халаднавата ў хаце. Не трэба нічога. У нас жа там дзеці адны на цэлы дзень асталіся. Трэба, пакуль не сцямнела, назад вярнуцца. Паглядзеце, што хочаце [illegible] сабою ўзяць... А як што трэба яшчэ будзе, то я пад'еду, прывязу...

Анэта адступілася і села на лаву.

Федзя і Лена глядзелі на яе, не ведалі, і што сказаць і што рабіць. Анэта адчула, што плача, ад раптоўнае слабасці і бездапаможнасці, што нестае сілы падняцца і ступіць крок.

— Чаго вы, мама? Што зрабілася? — устрывожана спытаўся Федзя.

Анэта толькі пакруціла галавою — нічога, нічога не зрабілася... І ўспомніла, што яшчэ не зроблена, з-за чаго яна не можа ехаць.

— Як жа гэта... зараз? І вокны незабітыя, і замка няма ні на дзверы, нікуды... Гэта ж трэба ў парадку ўсё пакінуць, гэта ж хата, а не гумно якое!

— Замкі я прывёз. А вокны... Прыдумаем нешта, зробім. Вы тут [illegible] Ленаю паглядзіце, што з сабою забраць хочаце. Давайце, давайце, а то колькі таго дня.

Больш Анэта нічога не магла прыдумаць. Цяжка, стомлена ўстала, як у тумане, падышла да куфра, адчыніла вечка, дастала дзве свае чыстыя рубашкі, спадніцу, падараваную яшчэ маці саматканую посцілку і звязанае ў старой хустачцы шлюбнае адзенне, якое яна берагла ўсе гады.

Лена моўчкі глядзела на свякроў і не адважвалася нічога сказаць. Анэта стаяла перад куф-

рам, дакранулася рукою да свежае сасновае чысціні дошак, узяла на далоню крыжыкі і абручальны пярсцёнак і не ведала, куды пакласці.

— Давайце, я ў сваю сумку пакладу, у кашалёк, каб не згубілася.

Анэта паслухмяна падала нявестцы крыжыкі і пярсцёнак, зачыніла куфар.

— Вы ўжэ гатовыя? — здзіўлена запыталася Лена. Анэта толькі развяла рукамі.

Нешта незвычайнае рабілася з ёю: і чула яна быццам усё здалёку, слаба, як з-пад зямлі, а сама яна, маленькая, бездапаможная, усё адплывала, адплывала некуды ўдалечыню, і ўсё туманілася, туманілася ўваччу.

Лена дастала з сумкі поліэтыленавы мяшочак, спыталася:

— Федзя казаў, што там у вас засталося...

— Ага, ага, пайшлі. Вазьмі запалак пасвяціць.

Пакуль Лена свяціла запалкамі, Анэта дастала з кубла кавалак сала, потым успомніла, што ў шафе ляжыць яшчэ лычка свае кілбасы, якую яна пакідала ўнукам.

— Ты нясі ўсё гэта ў хату, нясі,— адправіла нявестку Анэта.— А я хлеб забяру. Чаго ж ён тут будзе цвілець.

І голас свой яна чула здалёку. Забрала дзве булкі хлеба і не ведала, куды дзець яго. Успомніла, што і з чыгунка ў печы трэба выкінуць бульбу, выліць ваду з вядра, каб не размарозілася за зіму вядро. І не верылася, што будзе тут у хаце гэтакі мароз.

Лена на стале аскрэбла ад солі сала, загарнула ў газету і запыталася:

— А куды хлеб, мама? Бульбу і абрэзкі можна выкінуць?

— Ага. І хлеб туды пакладзі. Прыйдзе які сабака, з'ядуць, не прападзе. Я сама давай вынесу, сама...

Лена ўзяла сумку, выкладзенае Анэтай з куфра адзенне, выйшла з хаты, не зачыняючы за сабою ніводных дзвярэй. Анэта спачатку наважылася зачыніць іх, але ўспомніла, што цяпла трымаць

цяпер ужо ўсё роўна не трэба, і сама пайшла следам, чула, як Лена стукала дзверцамі машыны.

Вядро Анэта паставіла ля плота, зазірнула ў адчыненыя дзверцы клеці.

Федзя маленькаю бліскучаю сякеркаю секануў па арэшнікавым абручы, і вялікая, у чалавечы рост, дзежка на пашню, у якую некалі малым быў улез Федзя і не мог выбрацца, лёгка распырхнулася, суха застукаўшы клёпкамі.

— Нашто ты?.. Моцная яшчэ дзежка была!

— Каму яна цяпер трэба? Хваціць вокны ад вуліцы забіць.

Федзя за два разы вынес клёпкі на двор, дастаў з кішэні новы, з бліскучаю дужкаю замочак і замкнуў клець. Толькі цяпер Анэта ўгледзела, што гэтакі ж самы новы замочак вісеў і на дзвярах у хлеў.

Лена стаяла ля машыны, холадна сцяўшыся, глядзела на Федзю, і ён запытаўся ў яе:

— З хаты ўсё забралі? Я хутка.

Анэта здалёку бачыла, што Федзя спяшае і стараецца не глядзець ёй у вочы.

Анэта аж скаланулася ад першых удараў па цвіку: глухіх, быццам забівалі века труны. Яна, як у гіпнозе, глядзела, як мільгала ў паветры белая сякерка, і не адчула, як зямля паплыла з-пад ног, закрычала, не памятаючы сябе: «Госпадзі!» — ірванулася па той пустэчы, дзе некалі была зямля пад нагамі да парога, каб ухапіцца рукою за клямку, але адчула, што праваньваецца, падае...

Яна ўсё сілілася дастаць рукою да клямкі, але адчула, як вялікая сіла лёгка падняла і панесла яе.

Хоць і слаба, Анэта чула сынаў голас: «Вады, Лена. Дай скарэй вады! Трэба было раней прыязджаць... Так бы і зайшлася адна!»

Вада холадам апякла твар, пацякла па шыі, і пачалі блізіцца галасы: «Хай пасядзіць, не зачыняй дзверцы... У дарогу вазьмі з сабою вады...» — «Трэба ж так... У нас ёй добра будзе!»

Анэта расплюшчыла крыху вочы. Лена стаяла на пярэднім сядзенні, з кубкам вады ў руках. Федзя мачыў хусцінку і прыкладваў маці

да лба. Анэта аж скаланулася ад гэтага мокрага холаду.

— Вам лепш, мама? Што з вамі?

Яна не адказала, толькі паківала галавою.

— Вы, можа, хворыя? Што ў вас баліць?

— Нічога... гэта так... вобмарак... Нічога. Можа, што віна ў Валі кроплю выпіла.

Яна адчувала, што ў роце ў яе соляна, памацала рукою за шчаку. І здагадалася, што, мабыць, упала, разбіла губу.

— Ну то пасядзеце. Чуць аддыхнеце. Зараз і паедзем, зараз!

Федзя тым часам адчыніў багажнік, паклаў сякерку. З палёгкаю ўздыхнуў, зайшоў у хату паглядзець, ці ўсё там у парадку, выйшаў, дастаў з кішэні яшчэ адзін гэтакі ж бліскучы замок, як і на хляве і на клеці, замкнуў, памацаў яго.

Потым Федзя неяк подбегам адчыніў вароты, пастаяў ля машыны, недаверліва паглядзеў на маці, нібы хацеў уведаць, як яна маецца.

Анэта здагадалася, што ён перапалохаўся і баіцца, каб з ёю нічога не зрабілася ў дарозе.

— Вы мо, мама, перасядзеце наперад, разам са мною, каб не так абмарачыліся з непрывычкі.

Анэта павалі ўстала, перасела на пярэдняе сядзенне і старалася не глядзець на хату.

— От і добра, паедзем. А то там у нас дзеці адны... Трэба дадому паехаць, пакуль сцямнее, а то баяцца будуць яны адны... Яны ўжэ даўно чакаюць, калі баба прыедзе...— спяшаўся гаварыць, нібы апраўдваўся, Федзя. Калі машына выехала з двара, Анэта ўспела азірнуцца цераз плячо і ўбачыць зялёны гонтавы дах, забітыя клёпкамі вокны, якія глядзелі на вуліцу, як мёртвыя вочы.

Анэта прыглядалася па баках. Ёй быццам бы стала лягчэй, хацелася ўбачыць каго на вуліцы.

Машына выехала на дарогу. Федзя з палёгкай уздыхнуў, усміхнуўся, азірнуўшыся на Лену, якая ціха сядзела на заднім сядзенні, заклапочана паглядзеў на неба, якое ўсё цямнела і апускалася да зямлі.

У полі машына пабегла вольна, тоненька, як зазвінеў, засвістаў вецер.

Анэта сядзела, прытуліўшыся плячыма да спінкі сядзення, скрозь прыплюшчаныя павекі глядзела на дарогу. І не хацелася ёй нічога, нават глядзець, думаць.

Было пуста на душы і брыдка за тое, што зрабілася з ёю на двары...

Думкі ішлі млявыя, і быццам яна сама прападала, расплывалася, знікала...

Машына вырвалася на палявы прастор, цёмны, насуплены. І на лабавое шкло, на капот, як палёгка, як разгадка хмарнае панурасці, дробненька, быццам манная крупа, густа пасыпаўся снег, ад яго адразу ж бела і глуха затуманілася далечыня...

Ці то ад лёгкага пагойдвання і шэрай сцішанасці за акном закружылася ў Анэты ў галаве, ці яна стамілася за гэты дзень, задрамала, маленькая на мяккім сядзенні ў цяпле. І не пакідала яе адчуванне, што збыўся той даўні сон, які сніўся ёй некалькі разоў: і ў маладосці, і ў сталым веку, і на старасць...

Цёпла і высока свяціла сонца. Але не было спякоты, бо павяваў лёгкі, густы і напорысты ветрык, ды і пара ўжо была такая, што хоць яркае і высокае свяціла сонца, хапала гэтага святла над зямлёю, але дні пайшлі на скон, і мо таму ў сонечным святле не стала яркае пяшчоты, а была нейкая сумная задумёнасць...

І быццам здалёку яны бачылі і гэтае высокае светленькае неба, і сонца на ім, і самую зямлю, бо ехалі аднекуль здалёку і зверху. Ехалі да зямлі, і адначасна быццам і па ёй самой. Ад гэтага было дзіўна і страшна. Такое неабсяжнае поле, ўробленае чалавекам. Паўз самую дарогу, па якой яны ехалі, густа, зялёна, запылены прыдарожным пылам, стаяў самотны бульбоўнік з нібы абвялым лісцем, пахла сенам, і крыху дзёгцем, і конскаю збруяй, мулка было ў спіну ад аглабіны, прытуліўшыся да якой плячыма, сядзела яна. Дзіўна, што і не трэсла, і не відно каня. Але яны ехалі. Бацька спакойна і мудра, як рабіў нейкую ўра-

чыстую работу, трымаў у руках вяраўчаныя лейцы, спаважна глядзеў удалечыню.

Маці таксама сядзела на драбінах, прытуліўшыся плячыма да аглабіны, і твар у яе быў гэтакісама ўрачысты і засяроджаны, як і ў бацькі.

І было нешта такое жаданае і страшнае ў гэтай незвычайнай яздзе на незвычайнай падводзе. Страшна ад тае далечыні наперадзе — і хацелася, хацелася ехаць усё далей, далей, бытта там наперадзе чакае цябе рай...

Плыла насустрач дарога, усё гэтак жа высока стаяла сонца, высокае неба, чыстае і пустое, без адзінага воблачка, і не было канца і супынку ў яздзе...

Анэта нават не заўважыла, як сышоў з драбін бацька. Угледзела толькі, што ён ужо далекавата, ідзе не спяшаючыся,— прэч, у поле, якое ніяк нельга пераехаць, не тое што перайсці пешшу. Ёй стала страшна. Яна закрычала, паклікала бацьку. Ён на хаду азірнуўся. Твар у яго быў спакойны, толькі вочы дакорліва глянулі на дачку, і яна сціхла, спалохаўшыся невядома чаму гэтага дакору, і дзіўнага спакою, і пакорлівасці на бацькавым твары...

А сонца ўсё свяціла, і поле ляжала навокал, і не канчалася дзіўная і таямнічая язда. Потым гэтак жа, як і бацька, незаўважна адышла ўдалечыню маці. Яна сама прыпынілася, азірнулася, са спагадаю і шкадаваннем, на дачку, што пакідае яе адну...

Пакуль адышла ў поле маці, у Анэты аж зледзянела пад сэрцам.

А потым і сама яна раптам угледзела, што адна сярод поля. А падвода, такая прывычная, пахучая сенам, дзёгцем і цёплым, нагрэтым на сонцы дрэвам, ехала па дарозе. І на ёй нікога не было. Зрабілася роспачна страшна, што засталася адна ў сонечным ціхім бязмежжы. Анэта кінулася па дарозе наўздагон падводзе. Бегла, бегла, і пот, цяжкі, салёны, як ад работы ў полі, засцілаў вочы... І калі зняможана стала на дарозе, бо не было больш сілы бегчы, здзівілася, што стаіць на ўзлеску бярозавага гаю, нестарога, але і немала-

дога ўжо, дзе прасторна дрэвам, пад якімі расце доўгая, густая і бліскуча-тлустая трава. І цішыня, не цяжкая, а спакойная цішыня са спелым пошумам густога і агрубелага ўжо лісця. У духмянай прахалодзе гаю, настоенай на траве, на лісці, цякла халодная крынічная вада. Але Анэта не ведала лесу і баялася яго. Яе дарога была ў полі, і ёй трэба вяртацца ў поле. Яна ведала, што ў полі недзе яе бацькі, і потым доўга ўжо ішла полем. Цёплая, шэрая, як попел, зямля грэла ногі, сарваныя кветачкі бярозкі засядалі між пальцаў на нагах, балелі ступакі ад цвёрдых груд.

Анэта раптам агледзелася, што следам за ёю, невядома чаго, узяўшыся за рукі, ішлі Федзя з Валяю. На Федзю сівенькія картовыя штанікі, картовенькая рубашачка, якая выехала са штаноў. Валя, яшчэ зусім маленькая, у сукеначцы, пашытай навырост, і ад таго здаецца яшчэ меншаю... Яна глядзела на дарогу, па якой даганялі яе дзеці, адчувала страшную сваю стомленасць, ведала, што ісці яшчэ далёка, яшчэ ўперадзе цэлы дзень, цяжкі і спякотны.

Яна завярнула дзяцей назад, туды, дзе шумеў бярозавы гай, пагразіла дубцом. Дзеці завярнуліся, яна стаяла, глядзела ўслед, і толькі як убачыла, што дзеці не думаюць даганяць яе, пайшла далей, спакойная і радасная, не адчуваючы і стомы, і думала, як добра ім там, не гэтак, як ёй у полі...

Ужо змяркалася. Сонца апускалася, далёкае і чырвонае. І калі схавалася яно, светла яшчэ было над полем, доўгае стаяла змярканне, а там, дзе схавалася сонца, узялася аднекуль невялічкая, падсветленая знізу чырвоным святлом, аблачынка.

Анэта спалохана спынілася, бо наперадзе пачынаўся лес, той самы лес, які яна бачыла, але цёмны і пусты. Не пахла ад яго, не было чуваць лістоўнага пошуму. Анэта баялася заходзіць у яго, але не было як і вяртацца назад, бо так доўга, цэлы дзень ішла, што вярнуцца назад нестае ўжо сілы, і поле к ночы таксама чужое і незнаёмае...

Яна разгублена спынілася, не ведаючы, што ж рабіць далей.

І пакуль стаяла, з жахам заўважыла, што лес

сам ідзе да яе, роўна, нетаропка, але ідзе, і ад гэтае яго няўмольнасці яна хацела бегчы, завярнула назад — і нічога не ўбачыла перад сабою, толькі чужую цёмную далечыню... Зусім блізка, за самымі плячыма, варушыўся, падыходзіў лес, і яна чула, як ён варушыцца, ідучы. Яна загукала дзяцей!.. І не магла дагукацца...

Анэта спалохана зірнула на Федзю, потым на Лену: вельмі ж жахліва і страшна закрычала была яна. Але спакойна і пільна глядзеў на дарогу Федзя, сцішылася на заднім сядзенні Лена, быццам мужу было лягчэй ад таго, што яна гэтак глядзіць наперад.

Анэта прыглядалася да сына і да нявесткі — няўжо ж прытвараюцца яны, што не пачулі яе крыку? І так нічога і не разгадала.

За шклом машыны ўсё шарэўся прыцемак, і ўсё гэтак жа спорна і густа сыпаўся снег. Белыя плямкі яго ляжалі на дарозе і на раллі, а заранелае поле пабялела, як аўчына на мяцеліцы.

І дарогу, і машыну, і людзей ахінала палявое бязмежжа, толькі далёка, як недасяжны бераг, ледзь сінеўся нізенькі, няроўны паясок лесу. І нідзе ні чалавека, ні чалавечага прызнаку, ні руху, ні агеньчыка — толькі далечыня, непадуладная ні часу, ні чалавеку.

Анэце не хацелася варушыцца. Яна глядзела, бытта не нагледзелася за век на поле, якое на зіму нібы засцілалі самымі тоненькімі, самымі чыстымі і дарагімі абрусамі.

Калі машына імкліва наблізілася да лесу, што нядаўна яшчэ далёка цямнеўся, бы паясок, Анэта аж прыўстала з сядзення, усё роўна як хацела впазнаць, ці не гэты гай з паніклым бярозавым веццем, ці не гэтая палявая ў тры сцяжынкі дарога пры ім снілася ёй?

Машына з ходу праскочыла па невялічкім мастку, глуха стукнула па няроўнаму асфальту коламі і ўвайшла ў лес.

Анэта адкінулася да спінкі сядзення, заплюшчыла вочы: нібы цякла вада, шумелі напорыста

па асфальце колы. Яна стомлена і спустошана глядзела на лес, на густы малады бярэзнік і асіннік, пад якім было чорна і непрыветна, і таму так нечакана і ярка-бела ляжаў снег на абочынах і на галінах.

І не адчувала ўжо зямлі, бытта ляцела над ёю, плыла, і плысці было лёгка, як некалі малою ляцець на саначках з узгорка. І бытта глядзела на самую сябе здалёку, і проста, і ясна ўгледзела, што кончыўся, як і павінна было быць, яе круг. Усё. І толькі крыху здзівілася, што ісціна гэтакая простая і ясная. Усё... Белы снег ідзе. Непрыемна варухнулася ў душы прыкрасць: што гэтак трапяталася ў сённяшні дзень, праравалася, нават у вобмарак упала. Як жа гэта, стары чалавек, не адчула ўпору, што — усё... І хоць тут яшчэ яна, але над усім ужо, над усім са светлаю душою, як поўня над чыстым полем.

Анэта глыбока ўздыхнула, нібыта з палёгкаю.

Федзя непрыкметна касіў вокам на мацеру. І ўпершыню ўбачыў, якая яна маленькая і сухенькая. І каб не пабудзіць яе, ехаў асцярожней.

Анэта скрозь прыплюшчаныя павекі глядзела на дарогу, якая цякла насустрач чорнаю бясконцаю ракою ў снегавых берагах, з якіх, здавалася, нікуды не магла вырвацца машына.

Чым далей, тым усё больш ляжала снегу. І не снегавая крупа сыпалася з неба, а плавалі ў паветры густыя пыхкія сняжынкі. Ад іх больш сутонела, хоць лес кончыўся, пачалося зноў поле, за якім далёка ўгадвалася высокае зарыва — горад.

З палёгкаю Анэта падумала, што дачакалася — лёг снег, не вымерзне рунь. І гэтая шчодрая, вечная радасць жывою цёплаю хваляю скалыхнулася мо апошні раз у яе душы...

Паўстанак вяртання

Добра прыгравала сонца, якое свяціла ўжо не самым высокім, журботным святлом. І поле пад ім ляжала без канца прасторнае, крыху засмучаным здаваўся далёкі далягляд, а ў сэрцы глыбока, як далёкі ўспамін, пачынала варушыцца тая даўняя, з хлапчукоўства знаёмая туга, якая ахіляе чалавека ў пустым восеньскім полі, што знямажана і пуста ляжыць шызавата-попельным крылом восеньскага ворыва, пацямнелым ад дажджу і быццам выкачаным іржышчам...

Каляда прыпыніўся, паправіў на плячы паппругу стрэльбы, зняў берэтку, выцер спацелы лоб, прыжмурана паўглядаўся ў палявую далечыню.

Цішыня і спакой ляжалі на полі. У лагчыне пры дарозе вялі лісцем тры разложыстыя лазовыя кусты, з якіх упала долу першае яркае, поўнае соку лісце, нібыта нетутэйшая стракатa-яркая птушка згубіла сваё пер'е. Там жа ўзбоч дарогі маленькім рыжаватым лапікам куп'іста стаяла асака ў высахлым за лета лужку.

Не было адчування свае гаспадарскасці ў полі, якое ён памятаў з дзяцінства, недарэчным здаваўся ён тут у чаравіках-скараходах, у штармоўцы, якая вісела прасторна на яго хударлявых плячах. Ды і даўно ён не паляўнічы, і няма чаго рабіць у гэтым полі паляўнічаму...

Не, сабраўся, паехаў, як неставала клопату ў горадзе. Хоць бы выспаўся, пасядзеў дома як чалавек.

Каляда ведаў, што дома не спалася б і не сядзелася.

А каб сказаць каму, з-за чаго пагнала яго ў гэтае поле? Засмяялі б людзі. Можа, і праўду га-

ворацЬ, што волас на сівае, а галава на дзяцінае...

...Яна цалавала яго ў губы, шыю пяшчотнымі вуснамі, якія бываюць толькі ў маладосці. І ўсё цела яе было маладое, радаснае яму, і ў яго аж заходзілася сэрца ад любові да яе, ад таго, што яна гэтаксама без памяці любіць яго... І рукі, якія абвілі яго за шыю!..

Каляда адчуваў на сабе гэтыя рукі, калі прахапіўся ад сну, з жахам успомніў, што побач жа жонка.

Сеў.

Жонка спала, завярнуўшыся ад яго, спакойна і моцна, акуратна акрыўшыся коўдраю. Каляда з палёгкаю ўсміхнуўся са свайго спалоху: тая, што снілася, маладая, і была ягоная жонка, толькі даўняя, амаль дзяўчынка...

Каляда пакруціў галавою — чаго не ўваб'ецца чалавеку ў галаў! Кінуў вокам на жонку — быццам хацеў успомніць, ці ўмела яна гэтак любіць і мілаваць? І не ўспомніў.

Жонка не пачула, як ён устаў, адзеўся ў трэніровачны касцюм, асцярожна выйшаў на балкон.

Высокая месячная ноч стаяла над зямлёю, прыпарушаная лёгкаю наміткаю белае журбы і напоўненая ціхаю ўрачыстасцю. Ніводнае акно не свяцілася ў суседніх дамах. І не халаднаватасцю, а цяплом ахінала ўсё ноч...

Каляда памятаў, што гэтакая ноч ужо была ў яго. Гэтае ж самае пары, на стрэчанні лета з восенню, калі яшчэ многа на зямлі цяпла і ласкі, над якою заходзіць ужо крыло ранняе цяжкаватае вераснёўскае пазалоты і жаўцізны.

Ён прыкурыў цыгарэту, аж захлынуўся вострым водарам цыгарэтнага дыму: і ўраз успомніў і пах дыму, і атаўнага сена, складзенага ў копы, пах блізкае рэчкі — і гэтакую цішыню і святло месячнае ночы. І адчуў тыя, саснёныя пацалункі і тую маладую радасць дзявочых рук...

— Табе хіба нядобра стала? — жонка стаяла ў дзвярах на балкон.— Чаго-то ты ўспароўся

сярод ночы і курыш? На першую ж змену ўставаць.

Каляда нічога не адказаў, глядзеў на суседнія дамы, чуў, як адплывае пах прылеглага расою сена і гаркавы прывялага лазовага лісту.

— Во месяц вылупіўся. І праўда, хоць іголкі збірай,— жонка сцепанула плячыма.— Лажыся ідзі...

Ён ведаў, што нічога не скажа жонцы і нічога не зможа растлумачыць, бо і сам не ведае, скуль і чаго раптам выплыла ў памяці тое? Паўжыцця ягонага прайшло, усё змянілася і перамянілася. Тады маладосць была, цяпер амаль старасць. Дачку замуж аддаваць пара...

Ён дакурыў цыгарэту, паглядзеў, як падаў з балкона чырвоны агеньчык цыгарэты — і рассыпаўся на зямлі кароткімі маленькімі іскаркамі.

У спальні ён завесіў акно, але доўга не мог заснуць, прыслухоўваўся, углядаўся ў столь...

З узгорка Каляда ўбачыў трактар, які — здалёку гледзячы — лёгка і весела ішоў па полі, пакідаючы за сабою крыху цямнейшую, не гэтакую шэрую, як астатняе ворыва, палоску раллі. Ён нібы спяшаўся да цямна заараць нешырокую стужку ржышча, пакінуць у спакоі поле, падобнае на мора ў дробненькія хвалі, са светлымі астраўкамі саламяных сціртаў.

Толькі цяпер, як угледзеў трактар, Каляда ўспомніў, што чуў яго даўно, але не выдзяляў маторнага гулу з палявое цішыні — гэтак адразу паверылася, што поле ўжо адно, само па сабе да зімы і на ўсю зіму.

Няўтульна стала ад таго, што яго нехта можа сустрэць тут, са стрэльбаю ў чыстым полі, дзе няма ніякае дзічыны. Калі хочаш — і знаёмы хто.

І адчулася недарэчнасць таго, што ходзіць ён у гэтым полі, стомленасць. Каляда падаўся да бліжэйшае сцірты, зняў стрэльбу, утуліўся плячыма ў шорсткую салому, якая чуць запылела і запахла цёплым і казытлівым саламяным пылам.

Прыплюшчыўшы вочы, Каляда глядзеў у поле, на трактар, за якім плавала сухое воблачка пылу, слухаў, як гудуць ад стомленасці ногі, як моцна стукае сэрца і як утамілася ўсё ягонае цела. Жонка праўду гаварыла, што не патрэбна яму гэтая язда і паляванне. І толькі тут, пры сухім цяпле саломы Каляда нават не падумаў, а адчуў, што старонні і чужы ён у гэтым некалі сваім полі, па якім хлапчуком хадзіў за плугам... Бо і ён даўно не той хлапчук, а вопытны, стары ўжо токар, заслужаны рабочы чалавек. Рукам ягоным паслухмяна цяпер не зямля, а жалеза. Ды не толькі мяняюцца людзі, мяняецца і зямля...

Каляда цяпер цвяроза і разумна ведаў, што адпачне і пойдзе на паўстанак да цягніка.

Ён заплюшчыў вочы і прыслухоўваўся тварам да сонечнае цеплыні.

Даўней на гэтым месцы, мабыць, было возера, бо і назва лугу засталася незямная — Возера. Пачынаўся луг адразу ў канец вёскі шырока і роўна, толькі два ўзгорачкі высіліся на ім — палянкі. Атаву па лузе касілі не ў калгас, а сабе, на працадні.

Дні тады стаялі цёплыя, нават душнаватыя, і не толькі луг, а і ўся вёска пахла прывялаю атавою, а потым і сухім сенам, якое, каб схаваць у хлявы да дажджу, вазілі цэлы дзень і нават позна вечарам, калі стала цёмна і ўзышоў вялікі месяц.

Ад лёгкае расы памякчэла пад нагамі каротка тугая пакоша, зажурыўся белаватым начным смуткам нешырокі начны далягляд з рэдка пастаўленымі копамі і адзінокімі — бліжэй да рэчкі — кустамі.

Ён тады не паехаў разам з бацькам на возе. Пастаяў, паслухаў, як парыпваюць гужы і чыркае, прыціраючы па ручцы кованым вобадам, кола, удыхнуў востры пах тытунёвага дыму, які застаўся ў паветры ад бацькавае цыгаркі. Паволі пайшоў да ракі.

Якраз тут, на Возеры, была глыбокая завоіна, як гаварылі, Коньскае — шырокі плёс, дзе і конь мусіў плысці. Вакол завоіны раслі кусты, нізкі бераг выслізганы і вытаптаны мокрымі нагамі, як і ўсюды на купанцы.

Каляда пастаяў, дзівячыся спакойнаму густому водсвету восеньскае вады, потым асцярожна, мацаючы нагамі хрумсткае, з тугога мыльцу дно, Каляда ступіў у ваду, густую ўжо, восеньскую, сцепануўся ад холаду, але ішоў наперад, туды, дзе роўна, як шкло, ляжаў водсвет поўні. Нейкая слодыч была ў жаданні паплысці, парушыць гэтую спакойнасць. На імгненне мільганула цвярозая думка, што разагрэтае цела ў вадзе можа скруціць сутарга, і ніхто не ўбачыць і не дапаможа. Але думка гэтая бытта паддражніла. Вабіла белая месячная сцяжына на вадзе. І Каляда, як толькі пачуў, што лізнула нагу слізкая пасма водарасцяў, плашчаком упаў на ваду і паплыў шырокімі моцнымі сажонкамі, прыслухоўваючыся толькі да вады і да свайго здаровага кожным мускулам цела.

Калі вярнуўся назад, стаў на беразе, не адчуваў холаду, горача і молада звінела ў целе кроў, і радасна было глядзець, як хвалюецца і не можа супакоіцца і застыць вада.

І толькі, калі адзеўся, расчасаў валасы, адчуў, што над рэчкаю выплывае туман, сцепануў плячыма і пайшоў да вёскі.

Чым далей адыходзіў ад рэчкі, здавалася, што зноў уваходзіў у ваду, толькі цёплую і нячутна мяккую.

— Ой, хто гэта?

Каляда аж здрыгануўся, бо не чакаў пачуць чалавечага голасу: дасюль ён ведаў, што адзін застаўся ў гэтым лугавым прыволлі, як уладар яго. Голас быў стрывожаны, але не спалоханы, дзявочы. Ён убачыў пры капе невысокую постаць у белай з чорным гарошкам сукенцы. Пазнаў Юліну Жэню, хоць у месячным святле было нешта ў яе постаці незвычайнае, танчэйшае і лягчэйшае. І яна пазнала яго.

— Што ты тут робіш?

— Маці адправіла копы пільнаваць.

— Хто ж у іх ухваціць?

— А ты хіба не ведаеш нашае мамы?..— запыталася Жэня і асеклася, як засаромелася нядобра гаварыць пра маці. І не сыходзіла з месца, стаяла апусціўшы рукі і чуць нахіліўшы галаву, глядзела на яго.

Каляда міжволі неяк ішоў да яе. Ён і на вячорках часам лавіў на сабе яе позіркі і злаваўся, бо іх заўважалі і хлопцы таксама і пачыналі падсмейвацца.

— Усе ж ужэ раз'ехаліся, ніхто не бярэ...

Ён не пазнаваў свайго голасу, спыніўся перад дзяўчынаю разгублена, не ведаючы, што рабіць, і неяк міжвольна працягнуў рукі...

І пасля яму здавалася, што найшло тады месячнае зацьменне. Не было ні святла, нічога, былі толькі гарачыя, салёныя ад слёз пацалункі, і яе ласка, якое не магло стрываць, здавалася, ягонае сэрца. Адчуваў скрозь тоненькую сукеначку тугую завязь яе грудзей, чуў, як соладка замірала яна, і сам быццам апускаўся ў гарачы салодкі туман, чуў толькі ласку яе рук і пацалункі...

А можа, і сапраўды было тады месячнае зацьменне? Бо пасля ён прыглядзеўся да Жэні і ўбачыў яе дробненькі ў рабацінні твар і бедныя, растрапаныя бялявыя валасы, і чым больш цверазеў, не разумеў тае невядомае сілы, якая была ў гэтай няўдаленькай, недагледжанай дзяўчынцы. Яна бытта адчула гэты яго позірк, неяк вінавата сцялася і толькі пакорліва пазірала на яго.

Ад рэчкі халадком наплываў туман. Ён падняўся. Усхапілася і яна.

— Пайду, там бацька даўно прыехаў. Сена ўкідаць трэба.

— Ага... А я яшчэ троха пабуду, бо мама...

Яна не дагаварыла, падцяла губы і адвярнулася.

Ён ведаў, што сена і заўтра будзе ляжаць на двары і яна ўбачыць гэта.

Пакуль выйшаў да вёскі, аж угрэўся — спя-

шаўся як найхутчэй вырвацца з месячнага бязлітаснага святла. Баяўся, што яго ўгледзіць хто тут і пусціць па людзях, што быў ён з Юльчынаю Жэняю. І ў гэтым было нешта нявартае яго... Што менавіта ■ Юльчынаю Жэняю...

Цераз многа гадоў, калі яму яшчэ начамі ні з таго ні ■ сяго сніліся зямля яго дзяцінства, яе людзі, і жыло ў сэрцы незразумелае вострае адчуванне віны, тады, калі сны былі гэтакія яркія і свежыя, што пазнаваў ён нават каменьчык, які вытыркаўся на ўтоптанай босымі нагамі сцяжынцы на родным двары,— тады ведаў ужо, чаму саромеўся Жэні: з-за таго, што пасміхаліся ўсе ў вёсцы і з яе маці, і з іх, усіх Юліных дзяўчатак. І яны, мабыць, адчувалі гэта... Тады, як успамінаў, шкадаваў і самую Юлю, і галодную, і халодную, лапатлівую бесталковую бабу, хоць і рабацяшчую. Гаварылі, што да вайны, пры гаспадару, і яна была добраю гаспадыняю і ніхто не пасміхаўся з яе.

У вёсцы нават прымаўка была: «Пашыла, як Юля, нападрост». Бо сваім дробненькім дзяўчаткам шыла яна сукеначкі нападрост, а тыя дзяўчаткі і не надта раслі, так і зношваліся сукенкі, не дачакаўшыся падросту.

Тае восені Каляда паехаў у ФЗВу. Калі пасля і наязджаў да бацькі, стараўся не сустрэцца з Жэняю.

Дзе было яму тады, маладому гараджаніну, зразумець тую вясковую беднасць, з якое па-вясковай дурасці смяяліся, нават здзекаваліся. А хто выехаў у горад, лічылася, у людзі выбіліся, і яны лёгка выракаліся ўсяго вясковага...

Ачнуўся ад дрымоты і ад успаміну Каляда раптоўна, як прачынаецца ад сну стомлены чалавек, што на некалькі хвілін звёў вочы, і адчуў сябе саўсім здорава. Ён неяк здзіўлена азірнуўся навокал — бы хацеў уразумець, дзе гэта ён і з-за чаго тут, у гэтым чыстым полі, устаў і заспяшаўся да дарогі цвёрдаю і шырокаю ступою — каб успець да цягніка на паўстанак.

Але сесці ў цягнік і паехаць не ўдалося. У цесным пакойчыку чакання, дзе паўз сценкі стаялі лаўкі з гнуткае фанеры, падрапаныя і распісаныя імёнамі і прозвішчамі, нібы нехта знарок некалькі дзён рабіў гэту работу, акенца касы было прачынена, праз яго віднеўся чырвоны аколыш фуражкі дзяжурнага.

Каляда паглядзеў на расклад і ціха мацюкнуўся — цягнік на горад ішоў недзе апоўначы. На прыгарадны ён спазніўся на хвілін пяць.

Дзяжурная, мабыць, пачула крокі, выглянула з касавага акна, прыжмурана прыглядалася, нібыта намагалася пазнаць, і папярэдзіла:

— Поезд ноччу толькі будзе.

Каляда кіўнуў галавою, што ведае, але гаворкі не пачаў, глядзеў у акно, пакуль дзяжурная не пайшла. Яму таксама здалося нешта знаёмае ў абліччы дзяжурнае, але ўспомніць яе ён не мог...

Сядзець у гэтым цесным пакойчыку больш шасці гадзін не было як. Але і выходзіць з гэтых сцен не хацелася. Хацелася толькі аднаго: незаўважна знікнуць адсюль, без следу, без сустрэч і размоў. Усё роўна як увабраўся ў чужы сад, а ўцячы няма як.

Ён паволі выйшаў з будынка і рушыў да вёскі, міжволі прагна прыглядаючыся да яе. Шыракаватаю вулачкаю Каляда ўвайшоў у вёску, прайшоў па вуліцы, высока падсыпанай гравіем, з водаправоднымі калонкамі. У канцы павярнуў направа, да аўтобуснага прыпынка,— цаглянага паднавесніка, як пры асфальтавых міжгародніх дарогах.

Каляда з палёгкаю ўздыхнуў, прачытаўшы расклад — да райцэнтра будзе яшчэ аўтобус. Пастаяў, прыжмурана прыгледзеўся туды, дзе відна была ягоная вёска. Быццам паніжэлі пагоркі, на якіх стаяла яна, і сама карацейшаю стала, і маленькаю супроць новага пасёлка і цэнтральнае калгаснае вёскі. Толькі векавая ліпа з буслянкаю ўсё гэтак жа, як і раней, здалёку значылася над вёскаю, і цяпер здавалася нібыта яшчэ вышэйшаю. Ці гэта так аддаляла і прыглушала зрок

туманлівая восеньская зажуранасць, як захіляла лёгкім дымам...

І чамусьці зноў варухнулася ў душы забытае, пахаванае гадамі, адчуванне нейкае свае вінаватасці, якое было вастрэй, калі прыязджаў некалі ў госці да вяскоўцаў... А цяпер, з гадамі, усё быццам супакоілася: адным горад, другім вёска... Такое жыццё. Недарэчна вінаваціць сябе, што не застаўся тут.

Каляда кінуў рукзак пад галаў, з асалодаю выпрастаўся на лаўцы і, заплюшчыўшы вочы, апускаўся ў цеплаватую вечаровую цішыню, здавалася, нават некуды плыў у гэтай цішыні, лёгенька пакалыхваючыся...

— А хто гэта ўжэ тут улёгся?

Каляда падхапіўся.

Ля самае лаўкі стаяў матацыкл, і на ім сядзела жанчына ў камбінезоне, з туга завязанаю на патыліцу хустачкаю, у хромавых ботах з кароткімі халяўкамі.

— Ой, я думала, гэта хто з нашых ужэ намурзаўся, што дадому не дайшоў...

Жанчына намацвала нагою завадны рычаг.

Нешта знаёмае падалося Калядзе ў жанчыне. Ды і яна раптам прыгледзелася да яго:

— Няўжо гэта ты? Дальбог! Гэтулькі гадоў прайшло!

Каляда нічога не гаварыў. Ён ужо ведаў, што гэта Жэня. І самае дзіўнае было, што яна не змянілася. Гэтакі ж у рабацінні дробны твар, рэдзенькая пасмачка бялявых валасоў выбілася з-пад хусткі.

І гэтакая ж невысокая, спраўная.

Як дзяўчына ўсё роўна моцная.

— Гэта ж ты, мабыць, і хадзіў па полі сёння, як адзінокі журавель? А я гадала і ўгадаць не магла! Аўтобуса чакаеш? Вой, садзіся, паедзем да мяне. Паглядзіш, як я цяпер жыву! Паехалі! Заўтра зранку на поезд сядзеш.

Каляда павалі ўскінуў на плячо рукзак. Ён бачыў, як шчыра зарадавалася яна, дзівіўся яе спраўнасці і маладжавасці, і радасць гэтая пера-

давалася і яму, збліжала іх, расхінала тую занавесь часу, якая раздзяляла іх.

— Няма як,— слаба запярэчыў Каляда, хаця ужо адчуваў, што паедзе з Жэняю, што цягне яго паехаць, як вярнуцца ў маладосць.

— Мы ж пра цябе і чыталі, і ў целевізары бачылі. Аж неяк не верылася, што гэта ты такі стаў.— Жэня гаварыла і ўсміхалася, тыльным бокам далоні правяла па лбу, як гэта робяць тыя, чые рукі прывыклі да работы з жалезам і мазутаю.

— Садзіся!

Жэня завяла матацыкл, пачакала, пакуль сеў Каляда, і акуратна кранулася з месца. Кіравала яна матацыклам спакойна, гаварыла да Каляды. Ён чуў, што нешта радаснае і вясёлае, але за ветрам і за трэскам матора не разбіраў, што яна гаворыць.

Спынілася яна ля па-цяперашняму прасторна зробленае хаты, з пагабляваным бярвеннем, якое пафарбавана сурыкам.

— Як сышліся мы з Віктарам, калгас нам крэдыт даў... Каб не той крэдыт, то, можа, і я б не засталася тут сядзець. Сёстры ж мае хто дзе... Вера аж у Самаркандзе.

Каляда зайшоў следам за ёю на двор. Жэня адамкнула дзверы веранды, запрасіла:

— Заходзь, здымай з сябе гэты мяшок. А я зараз...

Каляда агледзеў дамоўку. Непрывычнае нешта было ў ёй. І асфальтаваная дарожка ад варотцаў да ганка, і фарбаваныя са штакетніку платы. Хлеў стаяў воддаль за хатаю, упоперак сядзібы, і да яго быў з вуліцы асобны ўваход. І ўсё акуратна прыбрана, як не ў вёсцы жывуць людзі, а ў горадзе. Цераз двор за плотам стаяў немалады, багаты сад з акуратна падпёртымі, ацяжэлымі ад яблыкаў галінамі, і цымянтовы калодзеж.

— Заходзь, заходзь, чаго ты стаіш. За верандаю рукамыйнік, спаласніся, калі хочаш, лягчэй стане.

Жэня пераадзелася ўжо ў чорную спадніцу і

белую без рукавоў кофтачку. І здалася цяпер зусім дзяўчынаю, тою, далёкаю.

Каляда адвёў позірк, саромеючыся, што яна адчуе яго.

Жэня вынесла з хаты ручнік, запаліла на верандзе газавую пліту, бразгала пасудаю ў буфеце.

Вада ў рукамыйніку прыгрэлася за дзень, не апякала холадам, а прыемна асвяжала, маладзіла цела, і добра было чуць яго пад рукамі, тугое, мускулістае.

Ён не саромеўся Жэні, якая магла бачыць яго цераз акно веранды, адчуваў нейкую сваю ўпэўненасць, паўнапраўнасць тут...

Жэня паспела не толькі прыгатаваць вячэру, але і ўхадзіцца — пакарміць курэй і свінчо. Каляда, каб не замінаць ёй, сядзеў на лавачцы пры плоце, курыў, прыслухоўваючыся да цёплае і ціхае журботнасці восеньскага надвячорка з лёгкаю астудаю ў паветры, з парывістым, як шолах крыла ўспуджанае птушкі, шэлестам лісту на бярэзіне пры вуліцы і гулкім, кароткім, як удары сэрца, стукам ранніх ападаў у садзе. І разам з гэтым вечарам, які вярнуўся да яго аднекуль здалёку, бытта і ў цела вярталася маладая звонкая сіла... І ён ужо ведаў, што гэта з-за яго молада, як падмеценая, завіхаецца Жэня. І бытта звязалася даўно абарваная нітачка, якая пачыналася недзе там, у дзяцінстве, і канчалася недзе тут, цяперашнім вечарам. Каляда цяпер спакойна ведаў, што ніякае вінаватасці яго не можа быць, што сюды ён можа прыехаць у любую пару, раўнапраўны, паважаны...

Жэня першая пачула матор і подбегам падалася да варотцаў, адчыніла іх.

На «ІЖы» пад'ехаў да парога і спыніўся хударлявы, да чорнага загарэлы мужчына, коратка зірнуў на Каляду, паставіў матацыкл на падножку. Да матацыкла была прывязана рыдлёўка, коссе і закручаныя ў анучку косы. Мужчына паклаў на сядзенне лёгкую шэрую шапку, папра-

віў густыя, без сівізны чорныя валасы і завярнуўся да Каляды. Пад выгаралаю да белага брызентаваю курткаю была расшпілена на грудзіне клятчатая рубашка. І ўвесь ён, прысадзісты, жылісты, да чарна загарэлы, сухі, быў як з жаўцелага скамянелага ядлоўцу.

Краем вока Каляда заўважыў, што Жэня ўсё стаіць пры варотцах, любуецца мужам, з тою мяккаю ласкавасцю, як цешыцца маці дарослым любімым дзіцем.

— Віктар! — мужчына падаў руку і ўсміхнуўся, стомлена і спакойна, як старому знаёмаму. І вочы яго ўспыхнулі нечаканаю дзіцячаю валошкаваю сінявою.

— Васіль Антонавіч,— прывычна назваўся Каляда, уражаны гэтым чыстым блакітным позіркам, і спахапіўся, што не трэба было так, што нібыта ў нечым адмежаваўся ад Віктара.

— Віця, гэта сусед наш... Помніш, у целевізары глядзелі, я гаварыла,— Жэня ўзяла ў мужа куртку, шапку.

— Я пазнаў. Ты яблыкаў бы дала Антонавічу...

Гэтым «Антонавіч» ён як бы далікатна паправіў Каляду.

Пакуль ён ставіў у гараж матацыкл, мыўся, Жэня накрывала на стол на верандзе, але ўспявала да мужа, стаяла з ручніком напаготове і ўсміхалася яму.

Каляда, які ўжо даволі ўпэўнена адчуваў сябе тут, нават нейкім крыху і галоўным, і паважаным чалавекам, цяпер здагадваўся, што не перад ім гэта Жэня старалася ўходжвацца і гатаваць вячэру, што яна ўвесь час чакала Віктара, каб пабегчы насустрач, як толькі чуцён стане матор, каб адчыніць варотцы,— і гэтая здагадка кальнула яго чамусьці недарэчнаю крыўдаю, нават і не крыўдаю, але зачапіла за нешта жывое...

За сталом Каляда спачатку прыглядаўся да гаспадароў, стараўся менш гаварыць, не піць многа, каб не ап'янець, але і не піць разам з Віктарам,

прапускаць чарку не хацеў. І не заўважыў, што пачынае хмялець, хаця і падумаў, што Віктар ужо лішне горача гаворыць.

Каляда сам пачаў гаворку пра рэчкі, якія пасушалі, і пра тое, што з-за меліярацыі вада пачала прападаць у вёсках. Віктар нечакана пачаў заступацца за меліярацыю, гаварыць прапіснае пра карысць ад яе і не заўважаў, што Каляда знарок, асцярожна «падводзіць» яго...

Жэня, якая заўважыла гэтую падводку, умяшалася ў гаворку, перавяла яе на другое.

— Цяпер гавораць, што меліярацыя шкодзіць, некалі казалі, што бабам на трактары рабіць таксама няма як.

— А я і цяпер гавару, што не жанчынам на трактары рабіць! — запярэчыў Каляда, горача і рашуча, недзе яшчэ слаба здагадваўся, што загаварыла чамусьці пра гэта Жэня знарок і што не трэба яму лішне гарачыцца.

— Чаму? Думаеш, ля станка лягчэй стаяць бабам? Я тут хоць ветру з поля ўдыхну, натамлюся — прылягу, паляжу... Я цяпер не прамяняю трактар на станок... Думаеш, каб не трактар, мела б я гэту хату, думаеш, Віктара б мела? А так сама падняла ўсё... Папробуй той бабе пастой ля станка, а пасля яшчэ ў магазіне, адале дома... Дзіва што яны ў тым горадзе дзяцей радзіць не хочуць.

— Не, не ўсё ў гэтым. Я лепш ведаю і магу расказаць...

Каляда не заўважаў, што Жэня, гэтак жа, як ён толькі што Віктара, «заводзіць» яго...

— ...І таму я саўсім цвяроза гавару: хлопца вашага вазьму пад свой кантроль, во такога спецыяліста на заводзе зраблю. Ты знаеш, мяне там паслухаюць... Я сам некалі не верыў, што можа ўпадабацца, а хоць раз як пачуеш, што жалеза рукам паслухнае, як цеста... Тады не пакінеш работу, майстар з цябе будзе!

Каляда гаварыў праўду: ён змог бы ўсё, каб Жэнінага хлопца зрабіць харошым рабочым, навучыў бы пачуць радасць рабіць работу з жалезам.

— Тут жа цяпер не асталося і дзяўчат... Горад ёсць горад. Яшчэ мы застанем, што не стане вёсак, гарадкі будуць. Тралейбусамі ў поле на работу ездзіць будзеце,— пажартаваў Каляда, па Жэні і па Віктару адчуў, што яны не згаджаюцца з яго прапановаю і што не патрэбна яна ім, і няма як адмаўляцца ад ласкі, якую ён ім дае.

— Ой, Вася, я яшчэ і тут дажыву, і на работу на матацыкле праезджу. А не, вот машыну купім. Дачка пайшла ў горад, вучыцца. А хлопец хай пры нас будзе. У Алега тут дзеўка харошая, любіць ён яе,— сказала Жэня, каб Каляда зразумеў, што пра гэта даўно перадумана і раздумана.

— Ну, я б свайму за дзеўку...

Каляда не дагаварыў, што б ён свайму, бо ніколі і сапраўды не думаў пра тое.

— А што тут... Бацькі яе харошыя, сама добрая дзеўка. А Алег ужэ тры гады летам за памочніка камбайнера. А гэтага лета, як захварэў Казёл, паўжніва камбайнерам прарабіў... Матацыкл за свае грошы купіў... Ён хлопец сур'ёзны,— растлумачыў Калядзе Віктар, як не пра сына, а пра дарослага чалавека, якога ён добра ведае і паважае.

— А некалі і веласіпед дзіва быў, помніш, Жэня. Хлеба кавалка не было. Я добра памятаю цябе, сядзіш пад плотам, зялёную скарынку жуеш, што за шахаўкаю знайшла. І хвалішся, што смачная, што грому не будзеш баяцца...

— А-а! Давайце лепш выпіце, мужчыны!..

— Цяпер, здаецца, і няпраўда, як успомніш,— Каляда і сапраўды адчуваў сябе, быццам глядзеў у тое далёкае, як уніз, у калодзеж, і соладка таемна, як у дзяцінстве, цягнула туды, адгукалася адтуль далёкім голасам.— Ты помніш, Жэня?

— Перастань, Васіль. Налівай, Віця, па чарцы, а то ноч ідзе... Не завярнуў бы, каб на тое пайшло, туды аглоблі ніхто, і ты б не завярнуў! Я сваімі рукамі зарабіла і на гэту хату, і сям'ю зрабіла. І не буду дурною і не вярнуся ні ў тыя балоты, ні да таго сярпа!

Жэня па-мужчынскаму выпрастала плечы і спахапілася змякчыць сказанае:

— Машыну зараз з Віцем купім...

Каляду яе словы ацверазілі. Ён нібыта адхінуўся ад тае чорнае прорвы калодзежа, на самым дне якое абманліва адсвечвалася блакітная вышыня неба. І зразумеў, што нічога таго Жэня не ўспомніла, і, мабыць, не хацела ўспамінаць, і адчуў, што тут ягоныя і абяцанні, і паслугі не трэба, і ягонае старшынство за гэтым сталом не прызнаецца, першы падняў чарку...

Жэня пайшла спаць, пакуль Каляда з Віктарам, абодва падвяселеныя, на поўным сур'ёзе разабраліся з Кітаем, з амерыканскімі крылатымі ракетамі, з Анголаю і Егіптам.

Міжнародныя пытанні яны вырашылі аднадушна, грунтоўна...

Спаць Каляда лёг у садзе, у будане, на чыстай пасцелі, пасланай на свежым сене. Заснуў адразу і лёгка, і скора прачнуўся з яснаю галавою і лёгкім целам, паглядзеў на гадзіннік, які саленавата свяціўся фосфарам лічбаў на цыферблаце — было без дванаццаці хвілін дзве гадзіны апоўначы, асцярожна вылез з будана.

І неяк спалохана прыслухоўваўся да сябе, бы з ім здарылася нешта ненармальнае. Бела і высока стаяла поўня ў высокай сваёй сумоце. Быццам з тае, далёкае юнацкае вераснёвае ночы. Ці сама тая ноч вярнулася, паўтарылася насуперак усім законам жыцця, быццам жыццё завяршыла нейкі свой круг?

Каляда асцярожна, як крадучыся, ступіў ад будана, скалануўся, апёкшыся аб халоднае, напацелае ад расы лісце яблыні, прайшоў да варотцаў на двор, пастаяў, уважліва прыглядаючыся да вокнаў хаты, якія бліскуча адсвечвалі месячным святлом, нібы хацеў пра нешта здагадацца ці разгадаць, і быццам разгадка гэтая была там, за вокнамі, а не ў ім самім...

Раніцаю Каляду пабудзіў Віктар. Чарку на дарогу Каляда браць не захацеў, выпіў вялікі эмаліраваны кубак сырадою.

— Яна раніцаю паспаць любіць, як дзіця... Я ўжэ не будзіў яе,— як просячы прабачэння за Жэню, сказаў Віктар. — Утоміцца ж за дзень на трактары.

І ўсміхнуўся, нечым падобнаю на Жэніну, добраю ўсмешкаю.

Каляда і не шкадаваў, што не праводзіць яго Жэня, але з нейкаю непрыемнасцю падумаў пра Віктара — сам бы, здаровы, сеў на трактар.

І той нібы пачуў яго думкі, гаварыў:

— Яна, бач, не любіць, калі пра тое, як яны жылі, успамінаюць. За мяне замуж пайшла, бо ніхто ж не браў... А я туберкулёзам хворы быў. Села на трактар, грошы зарабіла, мяне вылечыла, хату пабудавала... Гэта ўжэ цяпер я абмацаваўся. А то ўсё сама, гаспадыня... Так што, Антонавіч, прыязджай у госці. Па яблыкі прыязджай, бачыш, колькі іх! А можа, падвязу на матацыкле на паўстанак?

— Не, не, дзякуй. Давай я табе адрас свой запішу, тэлефон, будзеце ў горадзе, заходзьце.

— Няма ж на чым пісаць... Варочацца не будзем, гавораць, нельга перад дарогаю.

— Ну, добра, я прыеду, напішу вам пісьмо,— згадзіўся Каляда.

Віктар, развітаўшыся, яшчэ пастаяў на вуліцы, і калі Каляда азірнуўся, махнуў рукою.

Была самая ранішняя шарая часіна, калі яшчэ няма сонца, і Каляда ішоў ходка, каб сагрэцца. Хацелася ў вагон, у ягоную казённую цеплыню і ўтульнасць, добра падумалася пра гарадскую прывакзальную плошчу, дзе стаяць таксі з цёплымі зеленаватымі агеньчыкамі.

За вёскаю на ўзгорку прыпыніўся, паглядзеў туды, дзе заставалася ягоная вёска, далёкая і маленькая з гэтае дарогі, азначаная толькі вершалінамі высокіх прысадаў. Яна заставалася там, і такой і будзе ў яго памяці, нават калі не стане і следу яе. І не забудзецца, і не вернецца, і не выпадзе з жыцця, як не можа нічога выпасці, выкрасліцца з пражытага...

Каляда паглядзеў на Жэніну вёску, на пасёлак

калгасных дамоў — Жэніну хату ён не мог пазнаць. Успомніў, што не знае цяперашняга яе прозвішча і не зможа прыслаць пісьма. І не ведаў, калі і чаго заедзе сюды.

Недзе далекавата, як кукарэкнуў, крыкнуў прыгарадны цеплавозік, і Каляда заспяшаўся да паўстанка.

Александр Александрович Жук

НЕ ЗАБЫВАЙ МЕНЯ

Повести, рассказы

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»

На белорусском языке

Рэдактар Г. В. Нужкова. Мастак А. А. Бятанава. Мастацкі рэдактар А. І. Труханава. Тэхнічны рэдактар С. А. Абрамчук. Карэктары В. В. Шарамета, Я. А. Бебель.

ІБ № 271

Здадзена ў набор 19.09.77. Падп. да друку 25.04.78. АТ 09675. Фармат 84×100¹/₃₂. Папера друк. № 1. Гарнітура школ. Друк высокі. Ум. друк. арк. 14,04. Ул.-выд. арк. 13,84. Тыраж 14 000 экз. Зак. 654. Цана 1 р. 10 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220600, Мінск, Паркавая магістраль, 11.

Паліграфічны камбінат імя Я. Коласа Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

Жук А.

Ж 85 Не забывай мяне: Аповесці, апавяданні. Мн.: Маст літ., 1978.—288 с.

...Выпадковая сустрэча інжынера Загацкага з аповесці «Не забывай мяне» з Марыяй, яе каханне да яго быццам абуджае і самога Загацкага. Але Марыя асабістае шчасце не адасабляе ад работы, ад неабходнасці быць патрэбнай людзям. Інакш уяўляе шчасце Загацкі.

І ў апавяданнях, якія ўвайшлі ў кнігу, і ў другой аповесці «Халодная птушка» падымаюцца пытанні духоўнасці нашага сучасніка, любові да радзімы, вернасці чалавечаму і грамадзянскаму абавязку.

Ж $\frac{70303-094}{М302(05)-78}$ 8—78 Бел 2